नाट्यप्रकाश.

संस्कृतउपरथी

गुजरातीभाषामां

रणछोडभाई उदयरामे

रचीने,

"निर्णयसागर" मुद्रायंत्रमां मुद्रांकित करावी

प्रकट कर्यो.

मुंबाई.

संवत् १९४६ द्वितीयभाद्रपद. सन १८९० आक्टोबर.

मूल्य रुपियो दोढ.

...जी आवृत्ति) ... रु. ०—१२—०

...मी आवृत्ति)... ... ०—८—०

...ी (त्रीजी आवृत्ति) ... ... ०—८—०

... (बीजी आवृत्ति) ... ... ०—८—०

५ हरिश्चंद्र नाटक } (बीजी आवृत्ति) ०—१२—०
६ तारामती स्वयंवर }

७ विक्रमोर्वशी त्रोटक (बीजी आवृत्ति) ... ... ०—८—०

८ आरोग्यतासूचक (बीजी आवृत्ति) ... ... ०—८—०

९ प्रस्ताविक कथासमाज (बीजी आवृत्ति) ... ०—८—०

१० मालविकाग्निमित्र नाटक ... ... १—४—०

११ प्रेमराय अने चारुमती .... ०—१२—०

१२ लघुसिद्धान्तकौमुदी, (गुजराती टीका सहित)... ५—०—०

१३ हितोपदेश (मित्रलाभ, मित्रभेद, विग्रह, संधि) ०—१२—०

१४ बाणासुर मदमर्दन (ओखाहरण नाटक) ... ०—९—०

१५ मदालसा अने ऋतुध्वज नाटक ... ... ०—८—०

१६ हरिश्चंद्र नाटकनो सार ... ... ०—१—०

१७ रासमाळा भाग बे (फार्ब्स सभाना मंत्रीपासेथी) १५—०—०

१८ गोपालदास. ... ... ०—८—०

१९ कुलविषे निबंध (बीजी आवृत्ति) ... ... ०—२—०

२० संतोषसुरतरु (बीजी आवृत्ति)... ... ... ०—२—०

२१ शेकसपियर कथासंग्रह (र० म० छो०) (बीजी आवृत्ति) हवे पछी.

२२ रत्नावली नाटिका. ... ... ०—८—०

२३ पादशाही राजनीति. ... ... २—०—०

२४ नाट्यप्रकाश. ... ... १—८—०

२५ रस प्रकाश. ... ... } छपायछे.
२६ रणपिंगल. ... ... }

मुंबई, कालिकादेवीने रस्ते क्षत्री दामोदरदास ईश्वरदास.

मुंबई, कोटमां पारसी बजार स्ट्रीट, जहांगीरजी बेजनजी कराणी.

मुंबई, झवेरबाग पासे, पंडित ज्येष्ठाराम मुकुंदजी.

अमदावाद, { गुजरात वर्नाक्युलर सोसाईटी.
{ युनैटेड प्रिन्टिंग अने जनरल एजन्सी कंपनी.

भाई मनःसुखराम सूर्यरामनां पुस्तक.

१	अस्तोदय अने नलदमयंती (त्रीजी आवृत्ति) ... रू.	०—८—०
२	देशीराज्य अने मनुस्मृतिमांनो राजनीतिसार. ...	०—८—०
३	विचारसागर (गुजराती)	१—८—०
४	फार्बस जीवनचरित्र (सचित्र)	०—१२—०
५	सुज्ञ गोकुलजी झाला अने वेदान्त	१—०—०
६	करसनदास अने तत्संबंधमां विचार (सचित्र)	०—८—०
७	मणिरत्नमाला.	नथी.
८	उत्तरजयकुमारी.	नथी.
९	विपत्तिविषे निबंध	नथी.

निचेनां स्थानेथी मळशे.

मुंबई, कालकादेवीने रस्ते क्षत्री दामोदरदास ईश्वरदास.

मुंबई, कोटमां पारसी बजार स्ट्रीट, जहांगीरजी बेजनजी कराणी.

मुंबई, झवेरबाग पासे, पंडित ज्येष्ठाराम मुकुंदजी.

मुंबई, एन. अेम. ने कंपनी कालकादेवीरोड.

अमदावाद, { गुजरात वर्नाक्युलर सोसाईटी.
युनैटेड प्रिन्टिग अने जनरल एजन्सी कंपनी.

नाट्यप्रकाश.

अनुक्रमणिका.

नायिकाविषे.

प्रस्तावना.

मनुष्यने ज्यारे अतिशय आनंद थायछे, त्यारे ते नाचवा खुंदवा मंडी जायछे. मनुष्यप्राणी, स्वाभाविक सरखां छे. मनोभाव प्रकट थवा सरखा प्रसंग बनी आवे त्यारे ते सर्व मनुष्यमां आपोआप खीली नीकळे छे; केमके, प्रसंग छे ते उत्तेजक छे. इन्द्रियोने तृप्त करवी ए प्रथम अगत्यनुं होतां तेनां साधन अने समय प्राणियोने प्रियकर छे. एटलामाटेज नानाप्रकारनां फळादि अने पाकनी उत्पत्तिनो समय प्राणीने आल्हादक छे.

वसंतऋतु बधा प्रकारे उत्तेजक होतां मनुष्यप्राणी तेनी असरथी हरखाइ जई नाचवा मंडी जाय ए स्वाभाविक छे. अने एज कारणथी वसंतऋतु आदिने समये आवा प्रकारनी गमतनो प्रारंभ थयेलो जणायछे. नाचवुं ए आनंद प्रदर्शक होतां तेमां सुधारो अने वधारो करवानी वृत्ति थाय ए पण एने अंगेज लागेलुं छे; तेथी रेहेतां रेहेतां नाचवानी रीतिमां सुधारो अने वधारो थईने नृत्यना भेद* जे सात रूपकान्तर केहेवायछे ते थया. एटले, एकली नाचवानी क्रिया अभिनय रहित थती हती तेमां भाव भळ्यो तेथी एवा भावाश्रय नृत्यनुं नाम **मार्ग** केहेवायुं.† मार्गनी कळा आपणामां केटली बधी उत्कृष्टता पामी छे तेनो खरो चितार अने विचार जेओए तंजोरनी नायिकाओनो नाच जोयो होय तेने आवे एम छे.

गमे एटला भाव करी बतावावामां आवे, पण ज्यांसुधी, तेमां रस भळे नहि त्यांसुधी ते लुखुं छे. रसनु आनंदमय स्वरूप छे, माटे ते ज्यारे उपरनी रचनामां मिश्रित थायछे त्यारे चित्त रसमय

---

* जुवो आ पुस्तकनुं पृष्ठ २. † Pantomime.

थई जइने आनंदथी छवाइ जायछे. आ कारणने लीधे तेमा रसनो प्रवेश थयो. कोई प्राणीने थती पीडा जोइने आपणामां करुणा उत्पन्न थायछे ते प्रकट करी बताववी ते करुण रसनुं कारण छे. आ प्रमाणे नृत्यने रसनो आश्रय मळ्यो. पण मुगां मुगां आवा हावभाव करी बताववामां आवे ते अवस्थानुं पूरेपूरूं अनुकरण कर्युं केहेवाय नहि. स्पष्ट समजाववाने माटे तेमां वाणीनो उमेरो करवानी अगत्य छे तेथी तेमां वाणीनो प्रवेश थयो. गद्य अने पद्य ए बंने रूपे वाणी प्रकट थायछे. नाचवा खुंदवानी साथे सूर अने तान भरेली वाणी नीकळे छे तेने प्रमाणनी मांहे संकलित करी लीधाथी कविता बनेछे. ते नियमित करी नांखेला रागे गावी ते गायन केहेवायछे. आ प्रमाणे गायन स्वाभाविक होतां अने तेने सहायभूत जे नानाप्रकारनां वाद्य आदि साधन छे ते उत्तेजक होतां मनुष्य प्राणीने अति आल्हादक थई पडेछे. शरीरे नानाप्रकारना अलंकार सजवाथी ते विशेष शोभे छे तेम वाणीना अलंकारथी वाणी शोभेछे माटे पछवाडेथी तेमां अलंकारनो प्रवेश थयो.

आ प्रमाणे प्रथम **नृत्त** तेमां अभिनय सहित भाव भळवाथी **नृत्य** थयुं तेमां रसानुसार अनुकरण करी बताववाथी **नाट्य** केहेवायुं तेनी परिपूर्ण असर थवाने तेमां वाणीनो अने तेना शृंगारनो उमेरो थतां रसशास्त्रनी साथे संगीतशास्त्र अने अलंकारशास्त्र बे तेनां अंगभूत थई पड्यां. आवां साधने करीने पूर्णता पामतुं जतुं जे शास्त्र थयुं ते **नाट्यशास्त्र** केहेवायुं. आपणामां आ शास्त्रनुं जेवुं विवेचन अने ग्रंथन थयुं छे ते प्रकारनुं कोई अन्य देशमां थयुं नथी. आ विषयना जे ग्रंथो प्रसिद्धिमां आव्या छे ते विषे आ स्थाने जणाववामां आवेछे.

रूपक आदिना नियम विषेनो प्रथम ग्रंथ भरतमुनिये प्राचीन

समयमां रचेलो जणायछे, आ ग्रंथनुं नाम **भारतीय नाट्यशास्त्र** छे; तेमां ३६ अध्याय छे तेमांथी डाक्टर हॉले दशरूपनीसाथे १८, १९, २० ने ३४ एम चार अध्याय छपाव्या छे तेमां,

१८ मा अध्यायमां दशरूपकनां लक्षण प्रतिपादन कर्यांछे.

१९ मा अध्यायमां अंग विकल्प निदर्शन छे; अने तेमां नाट्यनुं शरीर जे इतिवृत्त ते तथा अवस्था, बीज, पंचसन्धि अने तेना ६४ भेद जणाव्याछे.

२० मा अध्यायमां चार प्रकारनी वृत्तिनुं प्रतिपादन कर्युंछे. वृत्ति सर्वे काव्यनी माता गणायछे.

३४ मा अध्यायमां प्रकृतिलक्षण निरूपण छे—एटले नायक नायिका आदि पात्रना प्रकार, शील अने लक्षणनुं वर्णन छे.

आ ग्रंथमां सरलताथी सारी रचना करेली छे, पण ते लभ्य नथी. डा. हॉले दशरूप छपावीने तैयार कर्युं, अने तेनी प्रस्तावना लखता हता, तेवामां तेमने तेनी एक प्रत मळी आवी, ते उपरथी ते लखेछे के, जो प्रथमथी मने आ ग्रंथ मळ्यो होत तो दशरूप छपावानी कडाकूट हुं करत नहि. आ ग्रंथ छपावानी धारणा तेमणे करी हती तेनी में पण अत्यारसुधी वाट जोइ. वळी डा. हेमन्न (Dr. Heymann.) आ ग्रंथ छपावाने तैयार करता हता, तेनुं पण पछवाडेथी कांई जणायुं नहि, एटले, घणा वर्षउपर नाट्यप्रकाशनो घणो खरो भाग लखीने राखी मूक्यो हतो ते हवणां परिपूर्ण करीने प्रकट करूंछुं. पंडित जेष्ठारामने आ ग्रंथ मेळववानी सूचना करी राखी हती, तेमनुं हवणां पत्र आवतां जणायुं के, आ ग्रंथनी एक प्रत जयपुरना महाराजाना पंडित दुर्गाप्रसाद पासेछे अने मुंबाईमां प्रसिद्ध थता काव्यमाला नामना मासिक ग्रंथमां ते मुद्रांकित थनार छे. आ प्रमाणे छे तो हवे ते प्रसंगे आ पुस्तकनो बाकीनो भाग वांचवानो संतोष राखवो पड्योछे. पंडित जेष्ठारामे अष्टा-

त्रिशमो अध्याय मोकल्यो ते पारिसमां रोमन अक्षरे छापेलोछे तेमां **आतोद्यविधि** एटले वादित्रना प्रकारनुं व्याख्यान करेलुंछे अने तेनुं नाम De La Musique Hindoue राखेलुंछे.

दशरूप, कर्ता धनंजय.

विष्णोः सुतेनाऽपि धनञ्जयेन
विद्वन्मनोराग निबन्ध हेतुः
आविष्कृतं मुञ्जमहीश गोष्ठी
वैदग्ध्यभाजा दशरूप मेतत्.

नाट्यशास्त्रविषे बीजो ग्रंथ **दशरूप** नामनो छे. ते मुञ्ज महाराजानी सभाना विद्वान् सभासद धनञ्जये रचेलोछे. तेना पितानुं नाम विष्णु हतुं. वळी विष्णुना पुत्र धनिके आ ग्रंथ उपर दशरूपावलोक नामनी टीका रचीछे, ते धनञ्जयनो भाई थतो होय एम जणायछे. ग्रंथ करनारनो हार्द तेनी समीप वसनार बराबर समजी शकेछे. धनिक तेनो भाई होवाथी ए लाभ तेने मळ्यो छे. धारानगरीमां सन ९७४ थी ते ९९३ सुधी मुंजे राज्य कर्युंछे. ते महा प्रतापि विद्वान् भोजराजानो काको थतो हतो, तेना समयमां आ ग्रंथ रचायो छे. भारतीय नाट्यशास्त्रमां भरतमुनि केहेछे के, **कथयिष्याम्यहं विप्रा दशरूप विकल्पनम्.** आ उपरथी जणायछे के, धनंजये पण पोताना ग्रंथनुं नाम दशरूप राख्युं छे अने तेना चार परिच्छेद रच्याछे. चारेमां थइने श्लोक संख्या २७७ थायछे. आना त्रण परिच्छेद मारा नाट्यप्रकाशमां आवी गयाछे. चोथो परिच्छेद रस विषेछे ते में आ ग्रंथमां राख्यो नथी पण **रसप्रकाश** नामे बीजो ग्रंथ कर्योछे तेमां ते प्रकार आवी जायछे.

धनिके पोतानी टीकामां, मुंज अथवा तेनुं बीजुं नाम वाक्पति राजदेव हतुं तेनी रचनानां दृष्टान्त पण मूक्यांछे, अने जेना आ-

श्रयमां ते हतो तेने मान आप्युं छे. बंगालना एशियातिक सोसाइटीना सन १८६७ ना जर्नलने पाने १९९ में धनिकनो समय सन ९९० नो जणाव्योछे. पछवाडेथी धनिक उत्पल राजनो महासाध्यपाल थयेलो जणायछे. राजतरंगिणीमां उत्पल राजाए एक नगर वसाव्यानुं लख्युंछे. सन ९७४ मां धनिकना पुत्र वसंताचार्यने क्षेत्र आप्यानो लेख छे. आ सर्व वृत्तान्त उपर विचार करतां धनिक दशमा शतकमां होवानो निश्चय थायछे. तेणे काव्यनिर्णय नामनो ग्रंथ रचेलो जणायछे.

डा० विलसननी धनिकना समय विषेनी कल्पना खोटीछे. रत्नावली नाटिकामांथी धनिके दृष्टान्त आप्यां छे ते उपरथी धनिकने बारमा शतकमां थयो गणीने ते धनंजयनो भाई होय नहि एवी कल्पना करेछे. केमके, रत्नावलीनो कर्त्ता श्रीहर्ष बारमा सेंकडामां काश्मीरमां थयो एम ते मानेछे. पण गुजराती रत्नावलीनी मारी प्रस्तावना उपरथी, रत्नावली सातमा शतकमां रचायानुं सिद्ध थयुंछे, तो सातमा शतकमां रचायला ग्रंथनां दृष्टान्त दशमा शतकमां थयेला धनंजयना भाई धनिके लीधां होय एमां कांई आश्चर्य नथी.

दशरूपनी बीजी टीका पाणिये करेलीछे एम विक्रमोर्वशीना टीकाकार रंगनाथे तेमांनां दृष्टान्त लख्यांछे तेथी जणायछे. आ पाणी सन १६५६ पेहेलां थई गयोछे एम मनायछे.

क्षोणीधरमिश्रे पण दशरूपनी टीका करेलीछे. उपरनी बे टीकाओ मारा जोवामां आवी नथी.

डा. भाऊदाजिये पुस्तकोनी सूची करावेली तेमां नाशिकना एक शास्त्रीने त्यां **दशरूपकारिका** होवानुं लख्युंछे.

श्रीविश्वनाथ कविराज विरचित **साहित्यदर्पण**ना छठा परिच्छेदमां दृश्यकाव्यनिरूपण छे तेनो आश्रय पण में लीधोछे.

विश्वनाथना पितानुं नाम चन्द्रशेखर हतुं, तेनी अवटंक वैद्यनी हती, ढाका प्रगणामां ब्रह्मपुत्रानी पेली कोरनो ते रेहेवाशी हतो. शक १४२६ अथवा सन १५०४ मां लखायली आ पुस्तकनी एक प्रत विलसनने मळी हती.

प्रतापरुद्रमां दशरूप उपरथी लेवामां आव्युंछे एटले एमांथी कांइ विशेष मळी आव्युं नथी.

काव्यदीपिका श्री कान्तिचन्द्र विद्यारत्न भट्टाचार्ये काव्यप्रकाश, दशरूप, साहित्यदर्पण आदिना आश्रयथी संकलित करीछे तेमां चतुर्थ शिखा दृश्यकाव्यविषे छे पण तेमां कांई विशेष नथी.

नाट्यप्रदीप सुन्दरमिश्रे शक १५३५ सन १६१३ मां बनाव्युंछे तेनो आधार दशरूप, तेनी टीका, अने साहित्यदर्पण उपर छे.

नाट्यदर्पण, नाट्यलोचन अने **रूपचिन्तामणी**नां नाम विक्रमोर्वशीनी टीकामां रंगनाथे जणाव्यांछे.

नाट्यशेखरनुं नाम विद्धशालभंजिकानी टीका नारायण दिक्षिते करीछे तेमां आव्युंछे.

नाटकावतारनुं नाम मोहनदास मिश्रे हनुमान नाटकनी टीकामां जणाव्युंछे.

नाटकरत्नकोशनुं नाम रायमुकंद, भानुजी दिक्षित अने वेदान्ती महादेव जणावेछे.

श्रीमत्पद वाक्यप्रमाण पारावारीण भट्ट श्रीपृथ्वीधरना पुत्र, साहित्यरत्नाकर सकल कलाशास्त्र प्रवीण भट्ट श्रीराघवे विश्वेश्वरपत्तनमां अर्थद्योतनिका नामनी टीका शाकुन्तल नाटक उपर रची छे तेमां नीचे लखेला नाट्यशास्त्रविषेना ग्रंथोनां नाम जणावेछेः—

संगीत सर्वस्वनुं नाम सूत्रधारना लक्षणना प्रसंगमां जणाववामां आव्युंछे.

भावप्रकाशिकानुं नाम पूर्वरंग अने प्रकरीना प्रसंगमां जणाव्युंछे.

सुधाकरनुं नाम प्रवेशक, रूपक, प्ररोचना, स्निग्धदृष्टि, अवमर्ष, अनुराग विलास आदि प्रसंगे जणाववामां आव्युंछे.

आदिभरतनुं नाम अंक, बिन्दु, लय अने सम्यना लक्षणने प्रसंगे प्रकट कर्युंछे.

मात्रगुप्तनुं नाम प्रतिहारी, हसित अने परिचारिकाना प्रसंगमां जणाव्युंछे.

रसार्णवसुधाकरनुं नाम सन्धिना अंगना वर्णनमां तथा रसनां अंग आदिने प्रसंगे जणाव्युंछे.

मदनोदयनुं नाम नायिकाना अनुरागें गितने प्रसंगे जणाव्युंछे. आ ग्रंथमां रूपकनो विषय हशे के नहि ए धारी शकातुं नथी.

विलक्षकुरुपतिनुं नाम नान्दीना प्रसंगमां जणाव्युंछे.

नाटक चन्द्रिका गद्य तथा पद्यमां नाट्यनी रचना विषे रुप गोस्वामीनी रचेलीछे.

संगीतरत्नाकर—काश्मिरमां स्वस्तिगृहवंश ऋषि वृषगणथी थयेलो तेमां भास्कर नामे एक पुरुष भास्करना जेवो तेजस्वी उत्पन्न थयो, ते दक्षिणमां गयो. तेनो पुत्र प्रवृद्ध विभववाळो, प्रौढधी सोढल नामे थयो; तेणे भिल्लमराजाने प्रसन्न कर्यो त्यार पछी सिंघण देवने पण रीझवी घणी कीर्त्ति मेळवी हती. तेनो पुत्र शार्ङ्गदेव थयो. जेनी सरस्वति नाना शास्त्रमां विचरी विचरीने थाकी गई हती. ते विनाद कलामां घणो रसिक हतो. तेमज भाग्य अने वैदग्ध्यनुं पात्र हतो; ब्राह्मणोने धन दाने करीने सुखी कर्या हता; जिज्ञासुने विद्या दइने संतोष्या हता; रोगियोने रसायनथी सुखी कर्या हता. पछी सर्व लोकना तापत्रय हरवानी इच्छाथी तथा अविनाशी धर्मप्राप्ति तथा कीर्त्ति अने कल्याणने अर्थे संगीतरत्नाकर नामे ग्रंथ रच्यो. सदाशिव, शिवा (पार्वती), ब्रह्मा, भरत,

कश्यप, मतंग, याष्टिक, दुर्गा, शक्ति, शार्दूल, कोहल, विशाखिल, दंतिल, कंबल, अश्वतर, वायु, विश्वावसु, रंभा, अर्जुन, नारद, तुम्बुरू, आंजनेय (हनुमान), मातृगुप्त, रावण, नंदिकेश्वर, स्वाति, गण, देवराज, क्षेत्रराज, राहल, रुद्रटराजा, दुर्जय राजा, अने भोज राजा, तथा परमर्दी, सोमेश, ए आदि तथा लोल्लट, उद्भट, शंकुक, भट्ट, अभिनवगुप्त, श्रीमत् कीर्त्तिधर, ए आदि घणा संगीतशास्त्रमां निपुण थई गयाछे तेमना मनरूपी समुद्रनुं अगाध बोधरूपी दंडथी मथन करी शार्ङ्गदेवे सारोद्धार रूप आ संगीतरत्नाकर रच्यो. आ ग्रंथमां नाट्योपयोगी विषय पण छे.

भुज, कार्त्तिक शुदि १ }
संवत् १९४७. }

र० उ०.

रूपकनो प्रचार.

भरतखंड.

धनंजय केहेछे के, वेदमांथी सार लइने ब्रह्माए नाट्यवेद कर्यो; अने तेना संबंधमां अभिनय भरत मुनिये कर्या; महादेवे तांडव एटले उद्धत नृत्तनो तेमां उमेरो कर्यो; अने पार्वतिये लास्य एटले सुकुमार नृत्तनो वधारो कर्यो.

संगीत रत्नाकरमां लखेछे के, नाट्यवेद प्रथम ब्रह्मापासेथी भरतने प्राप्त थयो; अने भरते गंधर्व, अप्सरा आदिनी साथे नृत्य अने नृत्त सहवर्त्तमान नाट्यनो प्रयोग शिवपार्वतीनी आगळ करी बताव्यो.

उद्धतनृत्त शिवे पोताना तान्डु नामना सेवक द्वाराए भरतने देखाड्युं तेथी तेनुं नाम तान्डव केहेवायुं.

पार्वतिये लास्य पोतानी पुत्री उषा द्वाराए भरतने करी बताव्युं. त्यार पछी उषाए द्वारकानी गोपियोने शिखव्युं एटले आखा सौराष्ट्रमां तेनो प्रसार थया पछी आखा भरतखंडमां प्रसर्युं.

आ उपरथी जणायछे के भरतखंडमां नाट्यशास्त्रनो प्रारंभ घणाज प्राचीन समयमां थयोछे. जाणीती पृथ्वीमां कोइ पण देशना लोकोमां नाट्यकलानो प्रचार थयो न हतो ते पेहेलां तो आ देशमां ए कला वृद्धि पामती जती हती. एटले कोइ पण देशमांथी आ कला भरतखंडमां आवीछे एम नथी. यूरोपना केटलाक विद्वानो एम मानेछे के इसवीसननी पूर्वे त्रीजा शतक अथवा ते करतां पण कांइ पेहेलां नाट्यशास्त्रनो प्रारंभ भरतखंडमां थयोछे; पण आ अभिप्राय बराबर नथी. कारण के, नाट्यकलानो प्रचार प्रदर्शक एक उदाहरण अहिं बताववामां आवेछे ते ए केः—

इ० स० नी पूर्वे ३१०० वर्ष उपर कौरव पान्डवनुं युद्ध थयुं तेना पेहेलां चन्द्रवंशना ४९ राजा थई गया छे. वीश वर्षनो गाळो एक राजानो गणतां ९०० वर्ष थायछे, ए हिसाबे चन्द्रवंशनी स्थापना इ० स० नी पूर्वे ४००० (३१००+९००) वर्ष उपर थई. तेनो मूळपुरुष पुरुरवस आ जे ५, ८९० (४०००+१८९०)[1] वर्ष उपर थयो. आ राजा विक्रमोर्वशी त्रोटकनो नायक छे अने उर्वशी अप्सरा तेनी नायिका छे. उर्वशीनुं चित्त पुरुरवसनामां निमग्न थई गयुं हतुं तेवी स्थितिमां इन्द्रना आगळ नाटक करी बतावती वेळाए तेणे लक्ष्मीनो वेश लीधो हतो. मेनका वारुणी बनी हती, तेवे प्रसंगे उर्वशीने पूछवामां आव्युं के तारूं चित्त कोनामां रममाण थई गयुं छे? तेनुं उत्तर तेणे लक्ष्मीनो वेश लीधा प्रमाणे पुरुषोत्तम (विष्णु) नुं नाम देवुं जोईतुं हतुं पण स्वाभाविक रीते पुरुरवसनुं नाम देवाई जवायुं. आ प्रमाणे नाटकमां तेणे चूक करी तेथी तेने इन्द्रे शाप दीधो.

आ दृष्टान्तथी जणायछे के आजथी ५,८,९० वर्ष उपर नाटक भजवी बताववामां आवतां हतां.

वळी, कलियुग बेठाने आजे ४,९९१ वर्ष थइ गयां, अने श्रीकृष्ण लीलाविस्तारी गया पछी कलियुग बेठोछे, तो पांच हजार करतां पण वधारे वर्ष उपर एटले श्रीकृष्णना समयमां नाट्यशास्त्रनो प्रचार परिपूर्ण थयो हतो ते नीचे लखेला वृत्तान्त उपरथी सिद्ध थायछे:—

एक दिवसे ईन्द्रे स्वर्गवासी हंसोने कह्युं के, तमे अमारा बन्धुछो, तेथी तमारे देवप्रीत्यर्थे तेमनुं कार्य करवुं जोइये, ते कार्य ए छे के, वज्रनाभनुं वज्रपुरनामे नगर छे, तेमां कोइथी प्रवेश थइ शके एम नथी, तोपण तमारे प्रवेश करवो, अने पार्वतीना वरप्रदानथी

१ हरिवंश. विष्णुपर्व, अध्याय ३१, ३२, ३३ सुधीमां.

प्राप्त थयेली तेनी प्रभावती नामनी एक उत्तम कन्या छे, ते स्वयंवर करनारछे, माटे तेनी पासे पोहोंची जइने, श्रीकृष्णना पुत्र प्रद्युम्नना गुण गाइने तेना उपर प्रभावतीनो प्रेम कराववो, अने एक बीजाना संदेशा पोहोंचाडीने बन्नेनी गाढ प्रीति कराववी. इन्द्रनी आवी आज्ञा माथे चडावीने हंस अने हंसियो वज्रपुर जइ पोहोंच्यां, अने मधुर आलापथी वज्रनाभने प्रसन्न करतां अंतःपुर आदि सर्व ठेकाणे विचरवानी तेमने आज्ञा मळी एटले प्रभावती पासे जवानो परिचय करीने तेने पण प्रसन्न करी. तेमां शुचीमुखी नामनी एक हंसी हती ते तो प्रभावतीनी सखी थइ पडी, अने तेने प्रसंगे प्रसंगे प्रद्युम्नना गुण गाइने कह्युं के, तारु रूप, यौवन अने शील जोतां तारा योग्य तो प्रद्युम्न छे. प्रभावती केहे के, एमना गुण में बीजा द्वाराए पण श्रवण कर्‍या छे, अने मारो प्रेम एमना विषे बंधायोछे, तो तुं कृपा करीने ए अहि आवे एवा उपाय योजीश तो तारो घणो उपकार मानीश. शुचीमुखी बोली के, ज्यां प्रद्युम्न छे त्यां जइने तारो एमना प्रति जे प्रेमभाव बंधायोछे ते निवेदन करीश, अने ते अहि तारी पासे आवे एम उपाय योजीश. पण हुं वार्त्ता करवामां कुशळ छुं एवी तुं तारा पिता आगळ वात करजे, एटले मने ते पोतानीपासे बोलावतां, मारी योजनानो हुं अहिथीज प्रारंभ करीश. प्रसंग मळतां प्रभावतिये शुचीमुखीनी वातो करवानी चतुराईनां पोताना पिता आगळ वखाण कर्‍यां, एटले, तेने पोतानीपासे बोलावी वार्त्ता करावया मांडी, तेवामां प्रसंग आणीने तेने पूछ्युं के, जगत्‌मां कोइयेपण पेहेलां न जोयुं होय एवुं आश्चर्य तें शुं दीठुंछे? हंसी बोली- के, महाराज! में भद्र नामे एक नट जोयोछे, ते देव तथा गंधर्वोने पोताना खेलथी विस्मित करेछे; अने तेने मुनियोनुं वरदान छे, तेथी सर्व लोकमां फरेछे. माटे तेनां नाटक जोवाथी घणो आनंद थाय एम छे. वज्रनाभे कह्युं के, चारण तथा सिद्धोनां मुखथी में पण ए

वात सांभळी छे, माटे ते मारा राज्यमां आवे एवो तमे सत्वर प्रयत्न करो. हंसी बोली के, भद्रनट गुणग्राही छे तेथी आपना गुणनुं वर्णन सांभळशे तो आपनी पासे आवशेज. एम कही त्यांथी तेओ विदाय थयां. आ समये इन्द्र श्रीकृष्णनी पासे द्वारकामां होतां तेओ त्यां आव्यां, अने सर्वे समाचार श्रीकृष्णनी समक्ष ईन्द्रने निवेदन कर्या.

भौमासुरे पाहाडमां संताडेली स्त्रियोने श्रीकृष्ण जीतीने लइ आव्या हता, ते उपरथी ते स्त्रियो भौम केहेवाती हती, तेमांथी केटलीएक स्त्रियो तथा पोताना कुमारोने एकठा करीने, कोणे कियु पात्र थवुं तेनी योजना करी, तेमां एम जणाव्युं के, प्रद्युम्न नायक थाय, साम्ब विदूषक, अने पोतानो न्हानो भाइ गद पारिपार्श्वक थाय. आ विना बीजा भैमे[1] पुरुषोने बीजां पात्र थवानी, अने भौम स्त्रियोने स्त्रीपात्र थवानी योजना करी, अने भद्रनटनी साथे वज्रपुरमां जवानी आज्ञा करी. प्रथम तो तेओए शाखानगरमां जइने रामायणनुं इतिवृत्त लइने नाटक कर्युं तेमां तेओए राम, लक्ष्मण, शत्रुघ्न, भरत, ऋष्यशृंग अने सीता आदिनां रूप धारण कर्यां. आ प्रयोग जोइने शाखानगरना असुरो घणा प्रसन्न थया. तेथी नानाप्रकारनां पारितोषिक तेमने आप्यां. अने भद्रनट आवी पोंहोंच्याना समाचार तेमणे वज्रनाभने मोकल्या, तेथी तेओने तेणे वज्रपुरमां बोलाव्या; अने तेओने उतारा आपीने घणा प्रकारे सत्कार कर्यो. पछी तेमनी योजना प्रमाणे एक भव्य रंगभूमि रचावी तेमां पोताना अंतःपुरनी राणियो आदि स्त्रियोने जोवा बेसवानी गोठवण पण करावी. अने रूपकनो प्रयोग जोवा आववाने पोताना संबंधियो तथा स्नेहियोने आमंत्रण मोकल्यां. बधां हाजर थयां एटले रूपकमंडली जे भैम पुरुषो अने भौम स्त्रियोनी बनावेली हती तेओए नेपथ्य बांधीने प्रारंभ कर्यो, तेमां स्त्रियो-

१ भीम एटले कृष्ण अने तेमना जे संबंधियो ते भैम.

ए विविध साजथी ग्रामालय अने ताल आदि साथे मनः श्रोत्र सुखावह एवा गान्धारादि स्वरे गंगावतरण गायुं. त्यार पछी नटनुं रूपधारण करेला प्रद्युम्ने अभिनय सहवर्त्तमान गंगावतरण मिश्रित केटलुंक गायनरूपमां कथन कर्युं. आ बधुं थइ रह्या पछी तेमणे **कौबेररंभाभिसार** नामना नाटकनो प्रारंभ कर्यो. तेमां प्रद्युम्ने नलकूबरनुं रूपधारण कर्युं अने शूर, रावण थयो, मनोवती, भौम स्त्री, रंभा बनी, साम्ब विदूषक बन्यो. रंगभूमिमां कैलास पर्वतनो देखाव मायाथी बनाव्यो. आ स्थाने नलकूबरे क्रोधायमान थइने दुरात्मा रावणने शाप आप्यो अने रंभानुं सान्त्वन कर्युं तथा नारदमुनिनी कीर्त्ति गाई. इत्यादिक प्रसंग घणी सरस रीते भजवी बताववामां आव्या ते जोइ वज्रनाभ आदि दानवो घणा प्रसन्न थया.

आ उपरथी जोवामां आवशे के, श्रीकृष्णना समयमां पण पूर्णरीते नाटक भजवी बताववानी कला पूरेपूरी हती. मायाथी एटले युक्तिथी रंगभूमिना चमत्कार करी बताववानी कुशलता पण ते समये हती. एक यूरोपियन विद्वान्नुं केहेवुं एम छे के नाटकशालानी बधा प्रकारनी रचना भरतखंडना आर्योमां हती नहि.[1] आ पण तेमनी भूल छे. राजानी मोहोलात नाटकशाला विना पूर्ण गणाती नहि. यवनिका एटले नानाप्रकारना पडदा पण चितरेला तेमां राखवामां आवता हता. आकाशमां रथ घोडा आदिने गमन करवानी यांत्रिक गोठवण पण तेमां राखवामां आवती हती. शाकुन्तल नाटकमां दुष्यंत राजानो रथ आकाशमां गमन करतो जणाव्योछे. विक्रमोर्वशीमां (जुवो मारूं भाषान्तर पृष्ठ ५, ६, ७) रथमां बेशीने, पडदो पडतां वांतज राजा प्रवेश करेछे अने

---

१ Scenic apparatus it knew but little.—*Prof. A. W. Ward.*

पाछो आकाशमार्गे गमन करेछे; अने बारमे पृष्ठे सूतने केहेछे के, सूत! आ पर्वतना शिखरउपर रथ उतार. आवा कथनसाथे तेवी क्रिया करवीज पडे.

पात्रना मुखमां जे वचन आप्यां होय ते प्रमाणे क्रिया करी बताव्या विना चालेज नहि. तो आ बधा देखाव नाटकशाळानी परिपूर्ण रचना विना केम बनी शके? वळी नीचे टीपमां आपेलो एक अंग्रेज ग्रंथकारनो अभिप्राय केवो भूल भरेलो छे ते जुवो. यूरोपखंडना रूपककारो त्रण युनिटीना नियम मुख्य मानेछे. तेमां पेहेलो विषय संकलना (unity of action) छे ते विषे आगळ लखवामां आवशे पण स्थानसंकलना (unity of place) अने समयसंकलना (unity of time) आपणा जाणवामां नथी एम केहेछे; अने जणावेछे के आर्य रूपकोमां अंक पाडेछे खरा पण प्रवेश पाडता नथी, तेथी बे संकलना पळी शकी नथी. प्रवेश अने स्थान अंकना पेटामां जूदा पाडता नथी ए वात खरी, पण तेनुं सूचन करी बतावेछे एटले चाली शके एम छे, कारण के प्रयोग करी बतावनारने माटे ते सूचना छे अने ते प्रमाणे तेओ प्रवेश अने स्थाने खेल करती वेळाए करी बतावता हता. विक्रमोर्वशी त्रोटकना भाषान्तरमां अंकनां पेटामां में प्रवेश जूदा लखीने ते साथे स्थान जणाव्यां छे एमां कांइ नवुं कर्युं नथी. पण रूपककारनी रचना प्रमाणे गोठवण जूदी

१ Unity of place is unknown to the Hindu drama, by reason of the absense of scenery; for the plays were performed in the open courts of palaces, perhaps at times in large halls set apart for public entertainments, or in the open air. Hence change of scene is usually indicated in the texts; and we find the characters making long journeys on the stage, under the eyes of spectators not trained to demand "real" mileage.

पाडी बतावी छे. बीजा अंकमां रचनाने अनुसरीने पांच प्रवेश पाड्या छे. तेमां त्रीजा प्रवेशनुं स्थान आकाश छे (जुवो पृष्ठ ३०.) त्यांथी वातो करती उर्वशी अने चित्रलेखा प्रमदवन नामना राजाना बगीचामां उतरे छे अने चित्रलेखा केहेछे के "सखि! जो, जो, भगवती भागीरथी, यमुनाना संगमना पवित्र पाणीमां आखा प्रतिष्ठान नगरनुं मुकुटमणि सरखुं राजर्षिनुं भवन पोतानुं रूप जुवेछे त्यां आगळ आपणे आव्यां. (जुवो पृष्ठ ३२). आ सूचन प्रमाणे नाटकशालामां नदीना पाणीमां मोहोलातनुं प्रतिबिंब देखाय तेवो देखाव प्रत्यक्ष करी बतावी ते साथे प्रमदवननी रचना झाड, वेल आदि सहित पण करी बताववी जोइये. नाट्यशास्त्रना नियम प्रमाणे जे रचना प्रत्यक्ष करी बताववानी होय नहि तेनुं सूचन नाटककारो पोतानी रचनामां करता नथी. ज्यारे आ प्रमाणे छे त्यारे रंगभूमिनी रचनाना अभावने लीधे स्थान संकलनानो नियम हिंदुओना जाणवामां नोहोतो एवी जे कल्पना करवामां आवेछे ते खोटी छे. रूपक भजवी बतावनारी टोळियो पडदा आदि रंगभूमिनी सामग्री साथे लइने भमती आजे आपणे जोइये छिये; तेओ खुल्ली जग्यामां कामचलाऊ रंगभूमि खडी करेछे तो प्राचीन समये कलाकौशल्यनुं प्रबल सारूं हतुं ते वेळाए तेओ तेम करी शकता नहि एम मानवुं ए हसवा सरखुं छे. वळी छेटानुं जेने भान नहि एवा जोनारानी समक्ष रंगभूमि उपर लांबा प्रवास थता करी बताववामां आवेछे एवो दोष अंग्रेजी टीपना लखाणमां मूकेछे ते पण खोटो छे. आधुनिक समयमां बलुनमां बेशीने लांबु अंतर कापी शकातुं जोवामां आवेछे. विजळीना आश्रयथी घणुं अंतर कापीने झपाटामां लांबो प्रवास थई शके एवी युक्तियो नीकळी चूकी छे तो विमानमां बेशीने अथवा बीजा कोई एवाज साधनथी लांबो प्रवास थई शकतो शा माटे न मानवो ? योग्य समयसंकलना जो नाट्य-

शास्त्रवेत्ताओनी जाणमां न होय तो विमान जेवुं साधन न होय त्यां दूरमार्गक्रमण प्रत्यक्ष करी बताववुं नहि एम नियम कर्यो छे तेनुं कारण शुं? आवा लखनाराओना वांचवामां पूरेपूरां नाट्यशास्त्रनां पुस्तको न आववाथी खोटा अभिप्राय बंधायला जोवामां आवेछे.

वळी स्थान अने समयसंकलना जेम स्पेन अने इंग्लंडना रूपकोमां पाळवामां आवेछे तेज प्रकारे, अने वळी विशेषे करीने, कोई खांपण काहाडी न शके एवी रीते, आपणा रूपकोमां पाळवामां आवेछे. एटली वात खरीछे के, प्राचीन ग्रीक रूपककारोए तेना जे नियम कर्या छे अने जे नियमनुं अनुकरण फ्रेन्च रूपककारो करता आव्याछे ते प्रमाणे आपणे लावता नथी, केमके, ते नियम एटला बधा मान्य राखवा जेवा नथी एम घणा विद्वानोए विवाद चलावीने सिद्ध करी आप्युं छे.

सर वाल्टर स्कॉट्टे आ विषे जे लखाण कर्युं छे ते तटस्थ रहीने करेलुं अमने मर्यादापूर्वक लागेछे माटे तेना विचारने अनुसरीने अमे नीचे विवेचन करिये छिये.

वस्तु, काल, अने स्थल विषयक संकलना अथवा ऐक्य (युनिटी).

प्राचीन ग्रीक अने अर्वाचीन फ्रेन्च रूपकमां काल, स्थान अने वस्तु अथवा इतिवृत्त (विषय) एम त्रण प्रकारनी संकलना आववीज जोइये एवो नियम छे. एक स्थानथी बीजा स्थानमां देखाव बदलवो जोइये नहि. बनावोनो आखो देखाव एक दिवसमां पती जवो जोइये. अने एक सादी वस्तुना विस्तारमां, जे लागु पडतुं होय नहि एवुं कशुं दाखल करवुं नहि.

फ्रेन्च रूपककार कारनीले उपरनो युनिटीनो नियम मान्य राख्या पछी आज सुधी फेन्च रूपकोमां ते पाळवामां आवेछे. वच्चे

१ जुवो आ नाट्यप्रकाशमां पृष्ठ. १७७.

ला मोटेये (La Motte) युनिटीना विरुद्ध लखाण कर्युं हतुं पण तेमां तेनुं कांइ चाल्युं नहि. आ नियम विरुद्ध स्पेन, इंग्लंड अने अर्वाचीन जर्मनीमां घणा वादविवाद चाल्या छे. ऐतिहासिक अने अद्भुत रसात्मक इतिवृत्तनी रचनामां आवा युनिटीना नियम लागु पडी शकता नथी, एम छतां विवाद करनारा उदारवृत्ति वेगळी राखीने युनिटीना नियम पळाववाने माटे केवल हठीला थई जायछे ए घणा विद्वानोने अयोग्य लागेछे. कारण के, एवा आकरा नियम पाळवाथी रचनामां फलप्राप्ति कांई न थतां, रूपककारोना उपर अगत्य विनानुं अने बलिष्ट दबाण थायछे. जेना करेला नियम उपरथी आ बधुं मंडाण मंडायुं छे ते आरिस्टोटल केहेछे के "जेने प्रारंभ, मध्य, अने अन्त छे ते आखुं केहेवायछे." टुंकामां कहिये॰ तो, एक खरेखरो समग्र जामेलो विषय, जेना उपर पेटाना बनावनो आधार रहेलो होय ते तेना विभाग उपर छवाइ गयेलो होवो जोइये. अने ते रूपकना प्रारंभमां अभिमुख थयेलो, प्रकट थतो, अने रूपक जेम आगळ चालतुं जाय तेम विस्तार पामतो जणाववो जोइये,—एटले समाप्तिये पोहोचतां सुधी कोई स्थाने अचकी नहि पडतां दृष्टिगोचर रेहेवो जोइये. रूपक भजवी बतावावाने जे अवकाश मळी शकेछे ते लांबो होतो नथी, तेथी इतिहास विषयक काव्यमां (प्रासंगिक) पेटानां अंगो विस्तारवामां आवे, अने लांबां वर्णन चितरवामां आवे ते चाली शके नहि ए वात खरी छे, कारण के, खेल थतो जोवा बेठेला कंटाळी जाय. उपरांत खेलना आधिकारिक अंग करतां केवल जूदां पडतां प्रासंगिक अंगनो विस्तार वधे तो चालतो रस हठी जायछे अने जोनारनुं लक्ष बीजा प्रसंग उपर खेंचावाथी असर करवानो हेतु होय ते छिन्न भिन्न थई जायछे तेथी धारेली मतलब पार पडती नथी, जेम के, एक शिकार पकडवाने माटे कूतरो दोडाव्यो होय तेना

मुखआगळ शिकारनी बीजी वस्तु धरवामां आवे तो मुख्य हेतुमां विघ्न पडशे अने शिकार करनार गुचवाई जशे. माटे आवो गुचवाडो न थाय ए उपर लक्ष राखवुं.

प्राचीनसमयना रूपकनी सादी रचना, जेमां त्रण के घणामां घणां पांच पात्र आवे अने युनिटीना नियमने वळगी रहीने प्रासंगिक अंग वधारवामां आवे नहि तो तेवी रचना करवामां कांइ कठिण नथी, पण अर्वाचीन समयनी रंगभूमिनो प्रसंग आथी जूदी रीतिनो थई पड्यो छे. तेमां आधिकारिक अंग सचवाइने प्रासंगिक अंगनी साथे नानाप्रकारना बनाव करी देखाडवाने विविध प्रकारनां पात्रोनो प्रवेश कराववामां आवेछे तेथी तेनो समग्र देखाव जूदाज प्रकारनो रमणीय थई पडेछे. ए वात पण लक्षमां राखवी जोइये.

कार्य, विषय अथवा इतिवृत्त संकलना (unity of action) तेना खरा अर्थ प्रमाणे लेतां, कविनी बुद्धि उपर भारे पडतो तेमज अस्वाभाविक अटकाव छे ए बतावी आपवाने घणुं सेहेलुं छे. सृष्टिमां बनावो बनेछे तेमांहेथी केवल नोखुं पडी जतुं कार्य जे रंगभूमि उपर बतावी शकाय एवुं भाग्येज होयछे. कोई सादी कल्पित वार्त्तानुं इतिवृत्त लइने रूपकनी रचना करवामां आवे, अथवा माणस ज्यारे पोतानी जातिथी नोखुं पडीने पोतानां थोडांक ढोर राखीने निर्वाह करतुं हतुं एवा प्रसंगनुं इतिवृत्त लइने जो रूपक रचवामां आवे तो तेमां बीजा भिन्न प्रासंगिक अंग के बनावनो आश्रय लीधा विना युनिटीनो कहेलो नियम सचवाय एवुं लुखुं रूपक थई शके; पण एक बीजानी साथे सहवासमां आवेली प्रजाथी भराई गयेला जगत्प्रवाहमां माणसो एवा उभराई गया छे अने पोता करतां भिन्न एवी लागणियो उपर आधार राखवो अने तेने अनुसरीने हलन-चलन करवानी एवी अगत्य पडेछे के तेमनुं कार्य घणे प्रसंगे गुंचवाई गयेलुं अने विविध रूप धारण

करतुं जणाइ आवेछे. आम छे तो रूपककार पोतानी रचनामां मात्र एटलीज चतुराई वापरे के जेथी करीने मुख्य नायकनो स्वार्थ एकसरखो साचवी राखेलो अने समग्र रूप धारण करेलो जणाई आवे एटले बस छे. सृष्टिसौन्दर्यनी वच्चे वेहेता जता वेहेलियानी पेठे इतिवृत्त आगळ वधतुं जतुं दर्शाववुं जोइये. दृष्टिगोचर थती भूमिना चित्रनो विवेकी सुधारक, पोते निश्चयपूर्वक एवी इच्छा राखशे के, पेला वेहेलियानुं गमन आंखे देखातुं चाल्युं जाय, पण तेनी सुन्दर लेहेरो पामती गति कपाई जाय अथवा तो सीधा प्रवाहमांज चाल्युं जाय एम धारणा करशे नहि. ए तो कुदरतने मार्गे चाल्यो जशे अने पेला वेहेलियाने वृद्धि पमाडवाने मळता झरा छूपावी राखवानुं डोळ करशे नहि अथवा ते झराने एवा प्रकट करी नहि बतावे के जेथी करीने मुख्य वस्तुनी योग्यता घटी जती जणाई आवे. रूपकविषयक कलाना प्रसंगमां आवी पडती मुसिबत म्होटी छे, ए वात अमे मान्य करिये छिये; अने एटलुं तो खरूं छे के, रूपकनी रचना करनार प्रासंगिक अंग उपर लंबाण चलावे तो आधिकारिक अंग दृष्टिगोचर थतुं बंध थई जाय; तथापि बीजी तरफ एम पण छे के, केवळ सादा अने लुखा इतिवृत्तना प्रसंगमां तेना पांच अंकना लंबाणमां बोलवामां घणुं आवे अने तेनी वृद्धि थती बताववामां आवे नहि तो जोनारा कंटाळी जाय. वस्तुसंकलना केवी रीते साचववी ते उपरना विवेचन उपरथी जाणवामां आवशे. आपणा नाट्यशास्त्रियोये आ विषे घणुं सारूं विवेचन कर्युं छे ते आ नाट्यप्रकाशने पृष्ठ चोथेथी प्रारंभाय छे ते उपर लक्ष आपवाथी खातरी थशे के कोई विवेकी रूपककार एमां कशो वांधो काहाडी शके एम छे नहि.

समयसंकलना. (Unity of time.)

बीजी संकलना समय विषयक छे. आ समयसंकलना विषे जूदी जूदी प्रजामांना विवेचनकारोना अभिप्राय जूदा जूदा छे. जो तेनो खरेखरो अर्थ ग्रहण करिये तो, ते एम थायछे के, जे इतिवृत्त अथवा विषय जेटला समयमां प्रतिपादन थयो होय किंवा चालतो रह्यो होय ते समय, तेनो प्रयोग करी बतावतां जे काल लागे ते करतां विशेष थवो जोइये नहि. एटले, जे विषय उपर रूपक रच्युं होय ते विषयना बनावना प्रारंभथी ते ते बनाव समाप्त थाय त्यांसुधी जे काल लागे ते आखुं रूपक भजवी बतावतां जे काल लागे तेना करतां वधारे थवो जोइये नहि. पण आ नियमनो करनार आरिस्टोटल पोतेज केहेछे के, सूर्योदय थाय त्यांथी ते पाछो फरीने सूर्योदय थाय त्यांसुधी एटले चोवीस होरामां बनेलो वृत्तान्त रूपकनी रचनामां योजवो जोइये; वळी फ्रेन्च रूपककार कॉर्नीह्ल चोवीसने बदले त्रीस होरा सुधीमां बनेला वृत्तान्तनी रचना करवाने अनुमति आपेछे. परंतु आ प्रमाणे ठरावेली चोवीश के त्रीश होरानो समय, रूपक भजवी बतावतां लगभग त्रण होरा लागे ते करतां आठ गणो अने दश गणो वधारे थई पडेछे.

तो एक नाटक भजवी बताववामां त्रण होरानो काल जाय तेने चोवीश अथवा त्रीश होरा जेटलो वधारी देवामां आवे तो समयसंकलनाना नियमने अक्षरेअक्षर वळगी रेहेवामां आ प्रसिद्ध नियमनी अवघडता खरेखरी भोगववी पडेछे अने ते पाळवाथी जे लाभ गणवामां आवतो होय ते प्राप्त तो थतो नथी. ज्यारे आम छे त्यारे आ नियम मालविनानो छे एम आपणे शा माटे न कही शकिये! शक्यता साचववी एज आ (युनिटी) संकलना साचववानुं मात्र प्रयोजन गणवामां आव्युं छे. प्राचीन, मध्य कालिक, के गमे ते समयना बनावनो प्रसंग लइने ते उपर रूपक रचवामां आवेछे ते

समय, जोवावाळा जे अमुक रात्रिये जोवा बेठा होय ते रात्रीना रूपमां मानी लेवामां आवेछे, अने ते बनाव दिवसने समये, सूर्यना पूर्ण प्रकाशमां बनेलो होय तेम छतां, ते खेल रात्रनी वेळाए, सूर्यना अभावमां, पूरा अंधारामां, पण नजरे पडवाने माटे कृत्रिम अजवाळुं करेला समये बन्यो होय एम मानी लेवामां आवेछे, त्यां शक्यता पाळवानो नियम क्यां संताइ जायछे? नाट्यरचनारा कवियोने आ प्रमाणे भारे बंधनमां बांधी लेवाथी रूपकनी रचना करवामां अलाभ प्राप्त थवानो अवगुण आवा नियममां रहेलो छे, तेम छतां, ते पाळवानी अगत्य छे के नहि ए विषे अमे आ प्रसंगे कांई बोलता नथी. पण धारो के, आवो नियम पाळवो जोइये एम विचार थाय तो एनो परिणाम ए नीपजे के, अंग्रेज, स्पानिश अने भरतखंडी नियम नहि पाळवानी विशेष छूट लईने वर्त्ते छे तेथी जेटलो आवा प्रकारनी शक्यता पाळवानो नियम टूटे छे तेटलोज ते नियम साचवनारा, उपरप्रमाणे, चोवीश के त्रीश होराना समयने मचेडी नांखीने मात्र त्रण होराना कालमां लावी मूकेछे तेथी तेमनाथी पण टूटे छे. सूर्य उगे त्यांथी ते ते अस्तपामे त्यांसुधीज नाटकनी वस्तु समेटाई जाय एम रचना करवानुं सबल कारण सूर्यना परिवर्त्तनमां मारण मंत्रनी खुबी रहीछे एम कांइ नथी. त्यारे आ प्रमाणे नाटकनी वस्तुनो काल, भजवी बतावतां जे काल लागे तेटलो साचववाने जे मायिक सीमा बांधवामां आवी छे ते तो एनी मेळे तुटी जाय छे. त्यारे ते काल केटलो राखवो एवो प्रश्न उठेछे. तेनुं निवारण एटलुंज करवामां आवेछे के, इतिवृत्तनी संकलना सचवाय तेने अनुसरीने एक अठवाडियुं के एक मास के एक वर्ष अथवा तो तेथी वधारे वर्षोना कालनी योजना थाय तेमां कांई बाध नथी. पण एटली सरत राखवी जोइये के एम करवामां पाछळ गयेला देखाव उपरथी जोनारनुं लक्ष एवी चतुराईथी नवा देखाव

उपर खेंचवुं के बंने वच्चे जे काळ गयो होय ते उपर तेनुं लक्ष जवानुं कांइ प्रयोजन रेहे नहि. वळी समयसंकलनानो नियम टूटे छे एम जोनारना जोवामां त्वरित आवी जाय एवा प्रकारना उपर तरी आवता काळना खांचा पडी जवा देवा नहि. फ्रेन्च रूपककार बोईलोए हशी काहाड्युं छे तेम एक प्रवेशमां जे न्हाना छोकरा रूपे आव्या होय ते बीजा प्रवेशमां म्होटी डाहाडी उगेला एवा म्होटा बनी गएला थइने देखा दे ते अजुगतुं केहेवाय, माटे विवेकी रूपककारोए ए प्रमाणे काळने तरतज कूदको मरावेलो आववा देवो नहि; पण रचना एवी लाववी के आवो बाध नडेछे एम जोनारने कशी असर थाय नहि. शेक्सपियरनी रचनामां पण आवो बाध आवतो जणाय छे, पण एनी रचना तो एवी भुरकी नांखनारी होयछे के, तेमां खोड खांपण होय तो पण ते खुबी रूपे जणाई जायछे. बीजा लखनारा अने एनी वच्चे आटलो फेर छे, माटे अर्वाचीन रूपककारोए देखीतो बाध आववा देवो नहि एम सर वाल्टर स्काट्टनी भलामण छे.

हुं आगळ जणावी गयो छुं के, नाटकना अंकमां एक दिवसमां थयेला वृत्तान्तनो योग आणवो, एवो आपणा नाट्यशास्त्रनो नियम छे. आ नियम आरिस्टोटलना नियमने मळतो छे. ग्रीकनुं एक रूपक घणुं करीने आपणा नाटकना एक अंक जेवडुं थायछे. आपणां रूपको अने बीजा सुधरेला देशोनां रूपको जेवां रचायां छे ते प्रमाणे शब्दशः भजवी बतावववामां आवतां नथी पण प्रयोगमां जेटलो काळ लगाडवो होय तेने अनुसरीने केटलोक भाग गाळी काहाडवामां आवेछे तेथी करीने समयसंकलनानो• केटलोक वांधो तो पती जायछे.

शाकुन्तल नाटकमां राजानो समागम शकुन्तला साथे पेहेला अंकमां थायछे; त्रीजा अंकमां तेमनो मेळाप थईने विखुटां पडेछे. त्यार पछी एवी रचना आवती जायछे के, काळक्षेप

थतो जायछे, तेनी अवली असर आपणने कशी थती नथी. सातमा अंकमां दुष्यन्त पोताना कुमार सर्वदमनने सिंहना बच्चा साथे रमतो अने समजणमां आवेलो जुवेछे ते फ्रेन्च रूपककार बोईलोने तो हसवा जेवुं लागे एम छे. आपणने एवो कांइ भास थतो नथी आपणे खेल जोवाने बेठा होइये ते वेळाए रसमां निमग्न थई जवाथी, खरा बनावनी पेठे आपणी लागणियोने असर थायछे ए वात खरी, पण रूपकमां रचायलो बनाव आपणे रंगभूमिउपर भजवी बतावातो जोवाने बेठा छिये एवुं जाणवा जेटला सचेतन रहिये छिये. खेलना जेम अंक पूरा थता जाय तेम आगळ वधता समय साथे आपणे दोराता जइये छिये. अंकनी समाप्तिनी वेळाये महायवनिका (drop scene) पडेछे तेनी साथे ते अंकनो प्रसंग अने काल पूर्ण थई जायछे, अने आपणा हृदयमां पण ते प्रसंग आच्छादित थई जायछे; पछी आपणे उठी जइये छिये. नाटकशालानी बाहार हरिये फरिये छिये; पाणी पीवुं होय तो पीने थंडा थइये छिये अने रंगभूमिमांथी घंटनाद थायछे त्यारे पाछा फरीने जोवा बेशिये छिये. नवा अंकनो नवो प्रसंग नवा काले प्रारंभाय छे, आपणे पण नवा बेठेला होइये छिये एटले बधुं नवुं नवुं लागतां नवा प्रसंगमां वहिये छिये तेथी आपणने कालनुं व्यतिक्रमण थयुं होय तो पण तेनो भास थतो नथी. अने जूदा जूदा अंकमां जूदा जूदा समयनो वृत्तान्त संकलाय छे तेथी एकज अंकमां एक पात्रने न्हानु बताववुं अने तेने तेज अंकमां पाछुं म्होटा वयनुं बताववुं ए बोईलोना नियम प्रमाणे अजुगतुं लागवानुं कारण रेहेतुं नथी.

उपर करेला विस्तारपूर्वक विवेचनथी जणाशे के, समयसंकलनानो प्रकार आपणा लोको समजता न हता एम जे केहेता होय तेमनी ते भूल छे. आपणा नाट्यशास्त्रियो ज्यां जेम योग्य

त्यां तेम लाववानुं कही गया छे. रूपकना दश प्रकार छे तेमांहेलो छठ्ठो प्रकार व्यायोग छे तेनी रचना मात्र एक अंकमां थायछे अने तेमां एकज दिवसनुं चरित्र योजवानी आज्ञा छे. वळी सातमो भेद समवकार छे तेनी रचना मात्र त्रण अंकमां थायछे. तेना पेहेला अंकमां बार नाडीना वृत्तान्तनी रचना आवे, अने बीजा अंकमां चार नाडीनी तथा त्रीजा अंकमां बे नाडीनी रचना योजवानो नियम कर्यो छे. तेमज अढार उपरूपकमां पंदरमो भेद दुर्मल्लिका नामनो छे तेमां चार अंकनी रचना करवानुं केहेछे; पेहेला अंकमां विटनी क्रीडा त्रण नालिका चाले एटली रचवा केहेछे, बीजा अंकमां विदूषकनो विलास पांच नालिका चाले एवो लाववा आज्ञा करेछे, त्रीजा अंकमां पीठमर्दनो विलास छ नालिका चाले एटलो रचवा केहेछे, तेमज चोथा अंकमां नायकनी क्रीडा दश नालिका चाले एवी रचवाने आज्ञा छे.

स्थलसंकलना. (Unity of place.)

त्रीजी संकलना स्थल के स्थान विषेनी छे. आखा रूपकनो जे बनाव बने ते एकज स्थानमां बनतो रचवो जोइये एम आ युनिटीनो भावार्थ छे. ग्रीक ट्रेजडी भजवी बताववामां आवती त्यारे गायक मंडल प्रारंभथी ते अन्त सुधी रंगभूमि उपर हाजर रेहेतुं हतुं अने ते समये समये गावानुं काम पण चलावतुं हतुं. आगळ ज्यारे मरेठी नाटक मंडलियो रूपकनो प्रयोग करी बतावती हती त्यारे गानारा तथा बजावनारा ग्रीकनी रीति प्रमाणे रंगभूमि उपर एक बाजुए हाजर रेहेता ते गावानो प्रसंग आवे त्यारे गाता अने पात्रोनो संवाद चाले तेमां कोई पात्रने कांइ गावानो भाग आवे

---

१ साहित्य दर्पणमां त्रण नाडी (घडी) लखी छे. नाडी एटले २४ मिनिट.

त्यारे ते पात्र बोले के "**मीं सांगतों तें श्रवण कर.**" पछी गायक मंडळ ते पात्रने जे गावानुं ते गाई संभळावे. आ रीति घणी कढंगी हती. तेवी ग्रीकमां रीति चालती हती. ग्रीक रूपकोमां अंक जूदा पाडता नहि पण गायक मंडल जेटली वार गाय एटली वार पात्रोनो संवाद बंध रेहेतो हतो, अने तेटलोज मात्र विसामो पडतो हतो; पण महायवनिका पडवाथी अर्वाचीन रूपकोना खेलमां विसामो पडेछे तेवो ते न हतो. जोवा बेसनाराने प्रारंभथी अन्त सुधी ज्यां बेठा त्यांज बेशी रेहेवुं पडतुं हतुं; कारण के, खेल चालतोज रेहेतो हतो अने तेथी स्थाननो फेरफार करवो तेमना रूपकनी रचनाने छाजतो आवतो गणातो नहि, कारण के, गायक मंडल तो रंगभूमिउपर चोव्युं रह्युं होय अने स्थानकनो फेरफार करी बतावे तोपण ते तो त्यांनुं त्यांज होय तेथी जोनाराओने अयोग्य लागे. आ प्रमाणे नियम छतां पण गायक मंडलनी समक्ष स्थाननो फेरफार थयेलो इस्चिलसना रचेला इयुमेनाइड्झ (Eumenides) मां तेमज सोफोक्लिसना आजाक्स (Ajax) मां जोवामां आवेछे. आ उपरथी एम जणायछे के, अर्वाचीन लखनारा तेमां मुख्यत्वेकरीने फ्रेन्चोना करतां प्राचीन पुरुषो आवा नियमना दबाण नीचे ओछा हता. ग्रीसनी हवाने अनुकूल आवतुं तेम खुल्ली जग्यामां पण प्रयोग करी शकता हता, वळी अर्वाचीन नाटकशालाओ करतां तेओनी रंगभूमिनो विस्तार पण घणो रेहेतो तेथी एक खुणामां कांई कार्य नीपजतुं करी बतावीने बीजा खुणामां बीजुं करी बतावे तो ते नीभी शकतुं हतुं, तेमज कोई घरनो के देवलनो अंदरनो भाग जूदो पाडी बतावावानो ते रचना करी शकता हता, एटले तेमां पण केटलुंक कार्य करी बतावता हता. वळी तेमनी रूपकवस्तुनी रचना एवी सादी अने युक्तिहीन जोवामां आवेछे के स्थलना देखावनो फेरफार करवानी झाझी अगत्य पण पडे नहि.

दृष्टान्तने माटे आपणे एक ग्रीक रूपक तपासिये—ग्रीक रूपककार आरिस्तोफनिसे पोताना देशना धनना देव प्लौतसना नामथी एक रूपक रच्युं छे, तेना अंग्रेजी भाषान्तर उपरथी, जे रासमालानुं में भाषान्तर कर्युं छे तेना कर्त्ता माजी फार्बस साहेबे, क० दलपतरामने कह्याप्रमाणे गुजरातीमां तेमणे लक्ष्मी नाटक नाम आपीने रच्युं छे. आ रूपकमां सात स्वांग एटले सात प्रवेश मूक्या छे, तेमांथी एकेयमां स्थल जणाव्युं नथी. पेहेला स्वांगमां आंधली लक्ष्मी डोशीनी पछवाडे धीरसिंह अने तेनो चाकर भीमडो जायछे एटले ए प्रवेशनुं स्थल, मार्ग छे एम आपणे समजवुं जोइये. आगळ चालतां लक्ष्मीने बंने मळेछे अने तेमनो संवाद रस्ता वच्चे चालेछे. भीमडो अधवच दाजीभाईने तेडवा जायछे अने लक्ष्मीने ठाकोर पोताने घेर लई जायछे; एटले पेहेलो स्वांग पूरो थायछे. बीजा स्वांगमां भीमडो दाजीभाईने घेर जायछे तो नाटकशालामां दाजीभाईना घरने ते स्वांगनुं स्थल गणीने तेनो पडदो नांखवो जोइये. अथवा कविनी धारणा प्रमाणे लक्ष्मी अने ठाकोर रंगभूमिना एक पडखामां बेशी जाय अथवा पेशी जाय एटले दाजीभाईने भीमडो रस्ते चाली आवता बीजा पडखामांथी प्रवेश करे. आ प्रमाणे स्थल साचववा जाय तोपण बे मार्ग जूदेजूदा होतां स्थल बदलायछे एमां संशय नथी. त्रीजा स्वांगना प्रारंभमां ठाकोर दाजीभाईने केहेछे के, "आवो दाजीभाई! तमने रामराम करवाने माटे हुं तमारे पगे लागुंछुं." ठाकोर तो पोताने घेर गयेला छे अने त्यां भीमडो दाजीभाईने तेडी आवेछे माटे आ स्वांगनुं स्थल ठाकोरनुं घर समजवुं जोइये अथवा तो चकला वच्चे हवणां भवाया जेम खेल करेछे तेवी कढंगी रीते ठाकोर रंगभूमिना एक भाग उपर बेशी रह्या होय ते दाजीभाई अने भीमडो वातो करे तो सांभळे अने दाजीभाईपासे आवे एटले तेमने आवकार दे. आ केवुं कढंगु के-

हेवाय? आ स्वांगमां भाईचंद वकील आवेछे, अने ठाकोर लक्ष्मीने धनवंतरीना देवलमां लई जवानुं सूचवे छे एटलामां झांपडो आवेछे; दरिद्रनो प्रवेश थायछे, अने ते जायछे त्यार पछी, ठाकोर लक्ष्मीने धनवंतरीना देवलमां लई जायछे. आ ठेकाणे खरेखरो गुचवारो आवेछे. जो चोथा स्वांगनुं स्थल देवल राख्युं होत तो नवा देखावनो लाभ जोनाराने मळत, पण जो तेम करे तो, स्थलसंकलनानो नियम टूटी जाय, अने तेम थाय तो म्होटो अपराध कर्यो गणाय! पण एक साचववा जतां बीजो गुचवारो केवो आवी पडेछे ते जुवो. धनवंतरीना देवलमां लक्ष्मीनी आंखो सारी थवाने जे जे बनाव त्यां बनेछे तेने माटे केटलोक काल लागी जायछे: भावार्थ के, आखी रात्र त्यां वीती जायछे, पछी भीमडो ठाकोरने घेर आवीने चोथा स्वांगमां ठकराणीने देवलमां बनेला बनावनी वात कही संभळावेछे. आ ते केवी अव्यवस्था केहेवाय? त्रीजा स्वांगनी समाप्ति अने चोथा स्वांगना प्रारंभ वच्चे आखी रात व्यतीत थई गई एटलो काल लाग्यो छे तेटली वार सुधी खेल करनारा पात्रो तो देवलमां सुखे उंघी गया पण जोनारानुं शुं थयुं? तेओ पण त्यांज उंघी गया होय अने भीमडो पाछो ठाकोरने घेर आव्यो अने चोथो स्वांग शिरू थयो त्यारे जाग्या होय तो तो बधुं बंध बेसतुं आवे खरूं पण एम थतुं नथी. आखी रात्रनो समय भीमडो पाछो प्रवेश करेछे तेज क्षणमां शमाई जायछे. केवुं आश्चर्य! भीमडो आ स्वांगमां राणीने देवलमां बनेली वात कही संभळावेछे एटलामां ठाकोर लक्ष्मीने लइने पाछा घेर आवेछे. पछी पांचमो स्वांग चालेछे तेमां भीमडो जे स्वगत बोलेछे (जुवो पृष्ठ ४१) तेथी तेओ धनवान् थया ने घणा दिवस थया होय ने जे अनुभव मळ्यो होय तेवुं सूचन थतुं कथन करेछे अने ठाकोरना घरमां रहीने ते बोलतो नथी, केमके, ठाकोरना घरमां ते समये हवन थायछे अने अग्निमां थता धूमाडाथी कंटाळीने

बाहार नीकळी आवेलो जणाय छे. त्यां एक शास्त्री तेने मळेछे तेनी साथे लांबी वात थया पछी देसाइभाई नामे चाडियो आवी लागेछे. तेनी साथे पण केटलोक संवाद चाल्या पछी ते त्यांथीज जतो रेहेछे अने भीमडो शास्त्रीने ठाकोरना घरमां देवीनां दर्शन करवा लई जायछे. आ पांचमा स्वांगनुं स्थल आ उपरथी ठाकोरनुं फलियुं समजवुं जोइये. छट्टा स्वांगमां फातमा बीबी लक्ष्मीने खोळती आवेछे. भीमडो घरमांथी पाछो नीकळीने बीजाने मळेछे तेमनो केटलोक संवाद चाल्या पछी जुवानमरदखान त्यां आवेछे एटले आ स्वांगनुं स्थल पण फलियुंज समजवुं जोइये. सातमा स्वांगमां हनुमान बारणां ठोकतो जणायछे अने भीम तेने ते ठेकाणे मळेछे अने बंनेनो संवाद आ स्थलमां एटले बारणा आगळ चालेछे त्यां ठाकोर तथा एक गोसाई आवी पोहोचे छे. तेनी साथे संवाद चाल्या पछी लक्ष्मीबाईने अभिषेक करवानी क्रिया अने वरघोडो काहाडवानी धामधूम चालेछे अने गायकमंडल गीत गातुं गातुं जायछे, ए प्रमाणे लक्ष्मीनाटक समाप्त थायछे. आ नाटकमां त्रणे संकलना विषे विवेचन थई शके छे; वस्तुसंकलनानो विचार करिये तो ते घणीज सादी अने लुखी छे. लक्ष्मी आंधळी होवाथी नठाराने लाभ अने साराने हानि छे एवो विषय चालेछे ए एनो प्रारंभ, धन्वंतरीना देवलमां एनी आंखो सारी थाय छे अने ते देखे छे, ए एनुं मध्य, पण स्थलसंकलना साचववा माटे तेनो प्रयोग करी बतावाय एवी रचना करी नथी. लक्ष्मी आंखे देखतां साराने लाभ अने नठाराने लागलीज हानि थायछे ए एनो अन्त. आटलामां बधुं आवी रह्युं. आ वस्तुने लगतां बीजां प्रासंगिक अंग वधारवामां आवे तो आवा नाटकनी रचना घणीज मनोहर थई शके अने रूपक घणुं रसिक बनी शके. समयसंकलना साचववा माटे उपर उपरनां देखीतां फांफां मार्यां छे, पण परि-

णामे तेमना नियम प्रमाणे ते पाळी शक्या नथी. त्रण होरामां आखी वस्तूनो बनाव समेटाई जवो जोइये ते बन्युं नथी. आखी रात्र तो धन्वंतरीना देवलमां गुमावी दे छे अने लक्ष्मीवाळा थया पछी भीमडाने तेना सुखनो अनुभव लांबा समयनो थतो जणाव्यो छे ते प्रमाणे समयसंकलना टूटी जायछे. आवीज स्थिति स्थलसंकलनानी थायछे. प्रारंभमां एक रस्तो स्थलने ठेकाणे लेखाय छे. एक वार दाजीभाईनुं घर पण स्थल थायछे, बीजी वार ठाकोरनुं घर स्थान बने छे अने छेवटे फळियुं स्थल थायछे. आडां अवळां फांफां मारतां अने स्थलसंकलना साचववानेसारु एक आखी रात्रीने एक क्षणना आकारमां लावी मूकतां छतां पण ते टूटे छे, तो पछी आवी संकलनानुं महत्व शुं रह्युं ? आरिस्टोटले तो पोताना समयमां अने पोताना पेहेलां जे रूपक रचायलां तेमनी रचना जोइने पछी आवा त्रण संकलनाना नियम करद्या छे, पण पछवाडेथी ते बाधकारक गणाया छतां अन्य देशना लोको तेने वळगी पड्या छे ए विशेष आश्चर्यजनक छे, माटे आ विषेनी चर्चा बीजाओना अभिप्राय सहित हुं जरा आगळ चलावुंछुं.

कोई पण रूपकनी रचना करवामां, तेमां बनतां सर्वे कार्यो, एकज स्थलमां करी बतावबा माटे, एक सामान्य स्थान पसंद करवामां आवे एवी गोठवण, देखीती रीतिएज, अशक्य गणातां शक्यतानो नियम तोडवा बराबर थायछे. घणा पात्रो एकठा मळीने एक कार्य करता होय ते केटलाक पात्रथी छानुं राखवानुं पण होय, परंतु स्थलनो फेरफार करवो नहि माटे तेनी तेज जग्यामां ते करी बताववुं पडे ए देखीतुंज अयोग्य छे. आड्डिसने केटो नामनुं रूपक रच्युं छे, तेनां सारां वखाण थायछे, पण तेना विरुद्ध पक्षना डेन्निसे ते उपर कयडुं विवेचन करचुं छे, तेमां स्थलसंकलना विषे तेणे जे लख्युं छे, ते ध्यान पोहोंचाडवा जेवुं छे.

आड्डिसन जेवो कुशल लखनार एवी भूलो करे नहि पण स्थान तो एकज राखवुं जोइये, एवा प्राचीन नियमने वळगी रेहेवाथी ते दोषने पात्र थयो छे. युटिकामां केटाना मेहेलनुं एक विशाळ दिवानखानुं आखा रूपकनुं स्थल कल्पवामां आव्युं छे, अने प्रारंभथी ते अन्तसुधी जे जे बनाव बन्या छे ते बधा त्यांज बनेला वर्णव्या छे.

आ स्थलमां सेम्प्रोनियसनुं केटलुंक स्वगत कथन थायछे, त्यार पछी सिफाक्स प्रवेश करेछे अने कपटकार्यनी वातो करेछे तेमां केटानी आंख वात कळी जाय एवी छे माटे सावधान रेहेवा सूचवे छे पण केटा विरुद्ध तेनाज स्थलमां तेने काने वात पडी जाय एवो पूरो संभव छतां ते विषे सावधानी रही शकती नथी! परणवाने तत्पर थयेला पुरुषो पोताना प्रेमना प्रपंच आ स्थलमां चलावे छे; अने आ प्रमाणे सर्वनो प्रवेश थई शके एवा आ सामान्य स्थलमां प्रवेश करवाने माटे सेम्प्रोनियस पोते जुबानो वेश धारण करीने तेमां घुसी जायछे. वळी केटाने तेनो कुमार रोकवा जायछे, तेने केटो आज स्थलमां बोध करेछे, अने ते आपघात करवा जायछे, पण पाछो, तेने आ ठेकाणेज मरवाने लावी नांखवामां आवेछे. आ प्रमाणे स्थलसंकलना साचववा जवानुं डोळ करतां बुद्धि अने रसज्ञपणाने केवी बेडी नांखवामां आवेछे, ते जणाई आवेछे. वळी आरिस्टोटलना आवा कढंगा नियमने वळगी रेहेवा जतां कोर्नाइल अने रेसाईना करुणाजनक नाटकोमां सामान्य बुद्धिवाळाने पण अयोग्य जणाय एवा दोष जोवामां आवेछे. वस्तुनो विस्तार जणाव्या विना अहिं तेनां दृष्टान्त आपवां निरर्थक छे. जेओने जोवुं होय तेमणे सिन्ना आदि ट्रेजडियोमां आ विषे जोवुं.

उपर उपरथी जोनारा परदेशियो गमे तेवा विचार जणावे तेनी दरकार राखवानी आपणने कशी अगत्य नथी, पण पोताना घरमां केवा प्रकारनी संपत्ति छे ते पोतानी दृष्टिये नहि जोई श-

कनारा बीजाना अभिप्रायरूपी प्रवाहमां तणाया जायछे तेवाने भूल नहि करवा देवाना आशयथीज आ ठेकाणे विस्तारथी लखाण करीने बताववामां आव्युं के आपणा नाट्यशास्त्रियो युनीटीना नियम समजता न हता एवी एक अंग्रेजनी कल्पना तेनाज जात भाईओए करेला विवेचनथी खोटी पडेछे. शेक्सपियर उपर विस्तारथी जेणे विवेचन कर्युं छे एवो जर्मन भट्ट डा० जी० जी० जर्विनस पण केहेछे के, स्थल अने समयसंकलना विषे आधुनिक समयमां आपणे विस्तारपूर्वक निरिक्षण करी शकिये छिये तेवानी आगळ तो ए विषेनो विवाद छेक रुढि भ्रष्ट जणाय छे. भावार्थ एटलोज छे के, आवा सुधाराना समयमां ए विषे वांधा बतावता ते हशी काहाडवा जेवा छे. विलसने हिन्दु थिएटर विषे लख्युं छे अने जेना समजवामां आपणुं नाट्यशास्त्र आव्युं छे ते केहेछे के, समय अने स्थलसंकलनानी हिंदु रूपककारोए जरापण स्पृहा राखी नथी; अने वस्तु संकलनानो अर्थ, ‘ मात्र चालतो एकज सादो विषय ’ एम सांकडो करी नांखवामां आवे तो ते उपर पण तेओए एटलीज अवगणना बतावी छे, अने चिनना रूपककारोए सीमा उपरांत छूट लीधी छे तेवुं हिंदुओमां जोवामां आवतुं नथी. तेमज ग्रीक ट्रेजडीनी तात्पर्य पूर्वक जे सरल रचना करवानी रीति छे, एटले के प्रासंगिक अंग, आधिकारिक अंग साथे जोडाय नहि, एवी समजण छे तेने तेओ जरा पण अनुसरता नथी.

वळी आपणा कवियोनी वर्णन करवानी खामी परदेशी परीक्षकोनी अज्ञानताने लीधे जणाय अने एकना केहेवा प्रमाणे बीजाना हृदयमां तरत ते उतरी जाय तेवाने चोकस रेहेवा माटे अमे सर मोनियर विलियम्सना विचार जणाविये छिये. ते केहेछे के, सृष्टिसौन्दर्यनुं वर्णन ग्रीक अने लाटिन करतां हिंदु कवियोनुं निःसंशय विशेष सचित्र अने ललित होयछे. पूर्वमां प्रकट थतो

सृष्टिलीलानो बाहारनो देखाव, वनस्पतिनुं बाहुल्य, झाड, पान फूल फलादिनो विस्तार; सूर्यना तेजनो भभको, वर्षाऋतुनी लीलाश, वावंटोलनो झपाटो, चंद्रप्रकाशनी निर्मलता, अने स्वाभाविक वस्तुनां प्रतिबिम्ब पाडवानां विशाल बिंबांनी खुबियो, ए आदि बीजा अनेक प्रकार यूरोपियनना विचारमां उतरी शकवाने घणा विकट छे; माटे पोताने स्थानके रही पोताना धोरणे जोइने विचार करवाना करतां हिंदुने स्थाने रहीने जो विचार करवामां आवे तोज यूरोपियननाथी खरी खुबी समजाय एम छे. वळी ते केहेछे के, संसार व्यवहारनी रीतभात चितरवामां हिंदु कवियो ग्रीक अने रोमनना करतां खरेखरो अने साचो चितार आपे छे. परदेशियोनां लखाण वांचीने आपणा कवियोनी ओछी गणना करनाराओनी आंखो उघाडवामाटेज अमे उपरनो परदेशीनो अभिप्राय आ स्थाने प्रकट कर्यो छे.

केटलांक संस्कृतरूपक संबंधी जाणवा योग्य वृत्तान्त.

मृच्छकटिक प्रकरण.

प्राचीन रूपकोमांथी लभ्य मात्र मृच्छकटिक छे. तेनी भाषा सादी अने सरल छे. छठ्ठा शतक पछी जे रूपको रचायां छे, तेमां प्रवेश पामेली कठणाश एमां नथी. प्राचीन समयनी सांसारिक रीतभातनुं एमां चित्र छे, ए एक एमां विशेष खुबी छे. पौराणिक समयनुं एमां कांई पण चिन्ह जोवामां आवतुं नथी तेथी ते समय पेहेलांए ए प्रकरण रचायुं हशे एम सिद्ध थायछे.

सर मोनियर विलियम्स केहेछे के, "मृच्छकटिक ई० स०

1 H. H. Wilson.

नी पूर्वे पेहेला के बीजा शतकमां रचायानुं केहेवाय छे. एमां जे वस्तुनी रचना करवामां आवी छे, तथा प्रासंगिक अंगने सांकळी लेवामां जे बुद्धि वापरी छे, तेमज, पात्रोनुं (प्रकृति) योजन करवामां अने विरुद्ध गुण प्रदर्शन करवामां जे कुशलता बतावववामां आवी छे ते इंग्लंडना प्रवीण रूपककारनी चतुराईने छाजती नथी, एम भाग्येज कही शकाय एम छे. वळी रंगभूमिनी रचनाना काम संबंधीनी मेळवणी करिये तो पात्रोने जे अतिसूक्ष्म सूचन करवामां आवेछे ते, तथा नेपथ्यनी विविध प्रकारनी कला, प्रकृतिनो प्रवेश अने तेनुं रंगभूमि उपरथी नीकळी जवुं, तेनी रीतभात, लढण, अने बोलवानी छटा, जेवा स्वरमां बोलवुं जोइये तेवा स्वरनी चालवणी, अश्रुपात, हसन, स्मितहास्य ए आदि बधा प्रकार जेम आ समयना यूरोप आदिना सुधरेला देशोमां चालेछे, तेज प्रमाणे ते समये हता एम जणाई आवेछे."

विशेष संतोषकारक ए छे के, आ प्रकरणनो कर्त्ता शूद्रक नामे राजा छे. तेणे तो पोतानी रचनामां मात्र पोतानुं नामज जणाव्युं छे, पण पछवाडेथी प्रयोग करनारा भणीथी तेमां वधारो थयेलो जणाय छे ते ए के, सूत्रधार केहेछे के, चकोरना जेवां नेत्रवाळो, परिपूर्णेन्दुमुख, सुविग्रह, द्विजमुख्यतम, अगाधसत्व, महादेवनी कृपाथी जेणे ऋगवेद, सामवेद, गणित, कला, वैशिकी हस्तीशिक्षा प्राप्त करी लीधेली, व्यपगत तिमिरचक्षु, समरव्यसनी, प्रमादशून्य, वेदवेत्तामां श्रेष्ठ, तपोधन, परवारणबाहुयुद्ध, पुत्रने जेणे राज्य उपर बेसारी अने अश्वमेध यज्ञ करीने १०० वर्ष अने १० दिवसनुं आयुष्य भोगवी अग्निमां प्रवेश कर्यो एवो शूद्रक नामे राजा हतो.

आ शूद्रकना कालविषे बराबर निर्णय थई शकतो नथी तेथी तेना संबंधी, अथवा तो शूद्रक नामना राजा संबंधी जे कांई जाणवा योग्य जणायुं ते आ स्थळे दाखल करवामां आवेछे.

बाणभट्टे कादम्बरी रची छे तेनुं भाषान्तर, छ० ह० पंड्याए कर्युं छे तेमां शूद्रकराजाविषे नीचे प्रमाणे वर्णन छेः– "सर्व शास्त्रोनुं ते दर्पण हतो; काव्यामृतरसनो आगर हतो; तेनी जीभमां सरस्वतिनो, बुद्धिमां बृहस्पतिनो वास हतो; मालवमां विदिशा नामनी नगरी ए राजानी राजधानी हती; तेनी चारेपास वेत्रवती नदी आवी रहेली हती. बृहस्पतिने पण बुद्धिप्रभावमां कोरे मूके तेवा, वंशपरंपराथी चालता आवता, वारंवार नीतिशास्त्रनुं अध्ययन करवाथी निर्मल थयेलां मनवाळा, निर्लोभी, हेतस्वी, अने डाह्या प्रधानो तेनी सेवामां हाजर हता. मनना भाव अने (बाह्य) आकार समजनारा, काव्य, नाटक, कथा लेखन व्याख्यानादि क्रियाओमां निपुण एवा राजपुत्रोनी साथे रमतां रमतां, ते नरपतिये पोतानी युवावस्था दीर्घकालसुधी सुखमां गुजारी. ते संगीतविद्या शिखेलो हतो अने पोताने हाथे मृदंग वगाडतो हतो. ते काव्यप्रबंध रचवामां, वीणा वगाडवामां, अक्षर च्युतक, मात्रा च्युतक, बिन्दुमती, गूढ चतुर्थपाद, अने प्रहेलिकाओ आदि शब्दालंकार रचवामां दिवस निर्गमन करतो." उपर प्रमाणे बाण कविए वर्णेलो शूद्रक क्यारे थई गयो तेनो निर्णय बाणनी रचनामांथी थई शकतो नथी. कादम्बरीने लगती कथा बृहत्कथामां छे, पण तेमां राजानुं नाम सुमनस छे तेने ठेकाणे बाण शूद्रक लखेछे. बाणे जे वर्णन कर्युं छे ते उपरथी शुद्रकनी कुशलता मृच्छकटिक जेवुं प्रकरण लखवा जेवी जणाय छे.

प्रबन्धचिन्तामणीना पेहेला सर्गमां वर्णवेलो शालिवाहन राजा जेणे विक्रमादित्यने हरावीने तापीनी दक्षिण भणीना प्रदेशनुं राज्य स्थापित करी महाराष्ट्रना प्रतिष्ठान नगरमां राज्यनी स्थापना करीने संवत्सर स्थाप्यो. जेने आजे १८१२ वर्ष थयां छे, ते शालिवाहननी राजधानीमां शूद्रक नामे ब्राह्मणनो एक गर्विष्ट छोकरो

हतो. ते एवो बलवान् हतो के पथ्थरना कटका हाथमां लईने मसळी नांखतो. आवा तेना बलनी प्रशंसा शालिवाहन आगळ थतां तेणे पोताना नगरनो अध्यक्ष नीम्यो. आ समये एक वाममार्गी मायासुर नामे दैत्य हतो, तेणे जगत्नुं समस्त सुख ईश्वररूपे भोगवी पोतानुं सुखेश्वरपणुं सिद्ध करवानेमाटे वाममार्गना ग्रंथोना अभिप्राय प्रमाणे साधना करवानी धारणा करी. पण ते परिपूर्ण करवाने कोइ पद्मिनी स्त्री जोइये एटला माटे ते तेवीनो शोध करतो करतो प्रतिष्ठान नगरमां आवी पोहोंच्यो. त्यां तेना जाणवामां आव्युं के शालिवाहनना अंतःपुरमां चंद्रलेखा नामे तेनी राणी पद्मिनी छे तेने प्राप्त करी लेवा. माटे ते वर्षवरनुं स्वरूप धारण करीने अंतःपुरमां सेवक थइने रह्यो. एक समये शालिवाहन नगरीथी बाहार गयेला हता तेनो लाग जोइने चंद्रलेखानुं हरण करीने धारी राखेली पर्वतनी गुफामां लई गयो. त्यां तेणे विशाल यज्ञकुन्ड करी राख्यो हतो. प्रातः कालमां शालिवाहनने जाण थतां तेणे प्रतिज्ञा करी के, जे राणीने पाछी लई आवे तेने मारूं अर्द्ध राज्य आपुं. शूद्रके आ कामनुं बीडुं झडप्युं अने कोलापुर जई देवीने रीझवी अभेद्य खड्ग प्राप्त करी लई आगळ चाल्यो. मायासुरनो ओरमाइ भाइ तेनाथी कंटाळी गयो हतो ते तेने मळी गयो. तेणे दैत्यने मारवानी युक्ति बतावी अने पर्वतनी गुफाना द्वार आगळ तेने मूकीने चालतो थयो. शूद्रक वीर पुरुष हतो. ते निर्बाध यज्ञशाला सुधी चाल्यो गयो अने साधना कर्त्ता मायासुरनो खड्गवते वध करीने राणीने लईने प्रतिष्ठानमां आवी शालिवाहनने स्वाधीन करी.

शूद्रकना उपर प्रसन्न थइने तेने पोतानुं अर्द्ध राज्य आप्युं. आ प्रमाणे शूद्रक ब्राह्मण हतो ते राजा थयो. आ शूद्रकने जो आपणे मृच्छकटिकनो कर्त्ता गणिये तो तेने आजे १८१२ वर्ष थयां एटले इ० स० ७८ मां ते थयो गणाय.

कामंदकीनो कर्त्ता केहेछे के, शूद्रकनी राजधानी अवन्ती अथवा उज्जयिनी हती. दक्षिणमां जे दंतकथा चालेछे ते उपर आधार राखिये तो शूद्रक भरत खंडनो अधिराजा हतो एम जणाय छे; अने चन्द्रगुप्त ने विक्रमादित्यना समयना मध्यमां थयो एम केहेवाय छे.

एशियाटिक रिसर्चीझना नवमा भागमां कर्नल वुईल फोर्डे लख्युं छे तेप्रमाणे मगधनो आन्ध्र राजवंश स्थापनार पुरुष तेज छे. क्षिप्रक नाम शूद्रक साथे मळतुं आवे छे. ए कण्व वंशना छेला राजाने त्यां प्रधान हतो ते समये पोताना राजाने पदभ्रष्ट करीने पोते राजा थयो. स्कंधपुराणना कुमारिका खंडमां लख्युं छे के, कलिना ३३०० वर्षे शूद्रक नामे महान् राजा थशे. आ गणत्री प्रमाणे ते इ० स० १९१ मां थयानुं निकळे छे. अने पेहेला आंध्रकनो समय १९२ नो छे तो क्षिप्रक अने शूद्रक ए बे एकज छे, एम धारवामां आवे छे. बीजा शोध उपरथी आंध्रवंशनो प्रारंभ क्षिप्रकथी इ० स० पू० २६ वर्ष उपर थयो जणाय छे. आप्रमाणे फेर आवे छे. ते सघळानी मनमां धारणा करीने जेवो निश्चय थाय तेवो करो. पण एटलुं तो खरूं छे के ए राजा प्राचीन छे.

शाकुन्तलना कर्त्ता कालिदास.

आ महान् कविए शाकुन्तल नाटक तेमज विक्रमोर्वशी त्रोटक अने मालविकाग्निमित्र नाटक रच्यां छे. हयग्रीववध नाटक पण तेणेज रचेलुं केहेवाय छे. आ कवि क्यारे थयो तेविषे नीचे विवेचन करवामां आवेछेः—

प्राचीन भरतखंडना इतिहास विषयक हजी लगण जोइये तेवुं अजवाळुं पड्युं नथी, तेमज महान शिकंदर पादशाहे चडाइ करी त्यार पछी ते मुसलमानो आ देश उपर चडी आववा लाग्या त्यांसुधीना इतिहासनुं ज्ञान पण जोइये तेटलुं मेळववाने आपणने साधन मळी आव्यां नथी. पण आटलुं तो कही शकाय छे के, तातारी अथवा

सिथियन जेने आपणे शक लोक कहिये छिये तेओ बाकत्रिया अने अफगानीस्ताननां राज्यो उपर हुमला करीने भरतखंडना वायव्य कोणना प्रदेशमां आवी लाग्या, अने ते भाग तेमणे पोताने हस्तगत करी लीधो. आ शक लोकोने महान विक्रमराजाए सिन्धु नदी पार हठावी दइने तेमना उपर इ० स० नी पूर्वे ५६ वर्ष उपर जय मेळव्यो अने भरतखंडना उत्तर विभागमां निर्बाध सत्ता बेसारी दीधी. आवा तेना पराक्रमने लीधे तेनी उपरनी आपणी प्रीति ताजी छे. आ महान् राजाना जयना प्रसंगथी संवत् चाल्यो तेने आजे १९४७ वर्ष थयां छे, आ महान प्रतापि राजानो महिमा गमे ते समयना गमे ते राजानी जाहोजलालीनी बराबरी करी शके छे.

विक्रमादित्यना दरबारमां नव रत्न हतां:—

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य.

१ धन्वंतरि, २ क्षपणक, ३ अमरसिंह, ४ शंकु, ५ वेताल भट्ट, ६ घटकर्पर, ७ कालिदास, ८ प्रख्यात वराहमिहिर, अने वररुची ए प्रमाणे नव रत्न हतां एम ज्योतिर्विदाभरण ग्रंथमां लख्युं छे.

विक्रम नामना राजा घणा थइ गयेला छे, तेमज कालिदास नामना कवि पण घणा जणाय छे तो शाकुंतल, विक्रमोर्वशी अने मालविकाग्निमित्र नाटकनो कर्त्ता कियो कालिदास ए विवादनी वात छे. डा० भाऊ दाजी केहेछे के, शक लोकोने जीतनार विक्रम नहि पण हर्ष विक्रमादित्यना समयमां मात्रिगुप्त नामे एक विख्यात कवि हतो तेमज वेताल भट्ट, भर्तृ भट्ट अथवा भर्तृहरि, अम-

रसिंह, वराहमिहिर पण तेनाज समयमां हता. मात्रिगुप्त एज कालिदास एम डा० भाऊनुं केहेवुं छे. मात्रिगुप्त उपर तेनी प्रसन्नता एटली बधी थइ हती के पोताना राज्यनो एक प्रदेश तेने स्वाधीन कर्यो हतो. आ वातना पुरावामां राज्यतरंगिणीनुं ते प्रमाण आपे छे. तेमां एम लख्युं छे के, काश्मिरनो प्रवरसेन राजा बालक हतो त्यारे विक्रमे मात्रिगुप्तने त्यांनो राजा ठराव्यो; त्यां तेणे चार वर्ष, नव महिना ने एक दिवस राज्य कर्या पछी प्रवरसेनने तेनुं राज्य स्वाधीन करीने पोते सन्यासी थइने काशीवास कर्यो. काश्मिरना प्रदेशना तेना घणा सहवासना प्रमाणमां त्यांज थती केशर आदि निपजनुं वर्णन कालिदासनी रचनामां आवे छे ते छे. वळी ते पांचमा के छठ्ठा शतकमां थयो तेनां प्रमाण आ छेः—

डा० फरगसन केहेछे के, विक्रम छठ्ठा शतकमां थयो. तेना संवत्‌नी स्थापना सन ५४४ मां थई, पण तेने छ शतक पाछो गणीने ई० स० नी पूर्वे ५६ वर्षथी तेनी गणना थवा लागी. मि० फलीट एम केहेछे के, छठ्ठा शतकमां संवत्‌नी स्थापना थई नथी पण मालवनो जूनो संवत् चालतो आवतो हतो तेवामां पेहेला अथवा बीजा चंद्रगुप्ते सिथियनोने जीतीने विक्रमादित्यनुं पद धारण कर्युं त्यारथी पोतानुं नाम ते संवत् साथे जोडी दीधुं.

शत्रुंजय माहात्म्यमां लखेछे के, विक्रमादित्य शक ४६६ अथवा सन ५४४ मां गादिये बेठो. भोजप्रबंधनो कर्त्ता बल्लाळमिश्र केहेछे के, कालिदासनो आश्रयदाता विक्रमादित्य नहि, पण भोज हतो. आ भोज सन ४८३ के ५६७ मां गादिये बेठो हतो. आ प्रमाणे नामना गुचवाराथी गुंचावानी अगत्य नथी. मालवा देशने भोज केहेता हता, तेथी त्यांनो राजा ते भोजराजा कोहो के तेनुं नाम विक्रमादित्य हतुं ते कोहो पण ते एकज.

चिनाई प्रवासकार हाउन सांग (Houen Tsang जे सातमा

शतकमां भरतखंडमां आव्यो हतो, तेना लखवा प्रमाणे शिलादित्य पेहेलो, जे सुमारे सन ५८० मां थयो, तेनाथी तरतज थोडा वर्ष उपर विक्रमादित्य थयो छे.

इतिहासकार कल्हन जे बारमा शतकमां थयो तेना लखवा प्रमाणे विक्रमादित्य सन ५९८ मां थयानुं जणाय छे. आ सर्व उपर विचार करतां विक्रमादित्य साथे कालिदासनो समय पांचमा के छठ्ठा शतकनो गणाय. अमरे बुद्धगयामां एक देवल बांध्युं छे ते जनरल कनिंगह्यामना अभिप्राय प्रमाणे सन ४०० थी ते ६०० ना वचला समयमां बंधायुं छे. वराहमिहिर सोवशा तो सन ५०५ मां जन्म्यो छे अने डा० भाऊदाजीना जणाव्या प्रमाणे सन ५८७ मां मरण पाम्यो छे. पांचमा के छठ्ठा शतकमां प्राकृत भाषानुं व्याकरण वररुचिये रच्युं हशे, एम ते भाषानी प्रचारस्थिति जोतां कल्पाय छे, अने कालिदास पण तेज समयमां थयानुं जणाय छे, कारण के तेना लखाण उपर नजर करतां, पौराणिक समय पाछो उदय थतां, देवल अने मूर्त्तियो प्रति पुनः पूज्यभाव प्रकट थयो छे अने त्रीमूर्त्ति पूजवानुं फरी प्रारंभायुं छे, तेथी धराय छे के ई० स० ना पेहेला शतकमां कालिदास थयानुं ठराविये तो ते समये पौराणिकधर्म अजाण्यो हतो. देवल अने मूर्त्तिओनो धिःकार थतो हतो, अने त्रीमूर्तिनी कल्पना पण थई न हती. कालिदासनी पछी भारवी, दंडी, बाणभट्ट, सुबंधु, भर्तृहरी, भवभूति थया तेमना विचार अने भाषा उपर लक्ष पोहोचाडतां तेमां स्वाभाविक मळतापणुं आवेछे. अने तेओ छठ्ठाथी ते आठमा शतक सुधीमां थई गया छे. तो जेओए आ विद्वानोनी रचना वांची होय तेओ तेमनी अने कालिदासनी वच्चे छ शतकनुं अंतर ओठवी दे ए संभवित जणाय छे[1]?

---

1 रोमेशचन्ददत्त.

सर विलियम जोन्से आजथी सो वर्षउपर शाकुन्तल नाटकनी प्रसिद्धि करीने विद्यावृद्धि पामेला पृथ्वीना विभागमां आपणा संस्कृत रूपकनी खुबी प्रथम प्रसिद्ध करी छे. आ उपरथी आगस्तस विलियम श्लेजल पोताना नाट्यविद्या विषेना प्रथम भाषणमां केहेछे के, "मनुष्यजातिनी सर्व प्रकारनी केलवणीनो आधार सोवशा हिन्दुओमांथी मळेलो छे; तेओनामां परदेशीमांथी कांईपण दाखल थता पेहेलां घणा वर्ष अगाउ नाटको प्रसिद्ध हतां. बे हजार वर्ष करतां पण वधारे मुदत जेनी गणना थाय एवी तेमनामां विशाळ नाट्यविद्या छे, एवी वात यूरोपमां हमणांज प्रसिद्ध थई छे. तेमना नाटकमांथी आपणा जाणवामां आवेलुं एवुं एक आनंददायक शाकुन्तल छे, तेमां परदेशनां भभकानां चिन्ह छे, तोपण तेनी सामान्य रचनामां आपणा मनःकल्पित नाटकने घणुं मळतुं आवेछे."

कर्पूरमंजरी सट्टक.

रचनार, राजशेखर.

आ कवियें बालरामायणनाटक, बालभारत (प्रचंड पांडव) कर्पूरमंजरी, विद्धशालभंजिका नाटिका आदि ग्रंथो रच्या छे. शंकरदिग्विजयमां लख्युं छे ते प्रमाणे, केरलदेशना महिपति राजशेखरे श्रीशंकराचार्यने जोवांनी इच्छाथी पोताना सचिवने तेडवा मोकल्यो हतो. ते आवतां हजारो मोहोरो अर्पण करी ते साथे त्रण नाटक पोते रच्या संबंधी वात करी छे.

आ उपरथी जणाय छे के शंकराचार्यना समयमां एटले सातमा शतकमां ते थइ गयो छे, आ स्थाने शरत राखवानी ए छे के, शंकरदिग्विजय शायनमाधवे रच्यानुं केहेवाय छे तेम नथी, पण ए माधव ते नवकालिदासना नामथी ओळखातो कोई बीजो कवि छे.

बालरामायणमां महेन्द्रपालनुं वर्णन छे. अने महेन्द्रपाल महाराज श्रीभोजदेवनो कुमार हतो. तेणे दानपत्र करी आपेलुं संवत्सर १५९ माघ शुदि १० नुं छे. आ संवत्सर श्रीहर्षवर्धननो छे तेमां ६०६ उमेरियेतो ७६१ इ० सन थायछे एम फ्लीट केहेछे. अने तेने अनुसरीनेज सुभाषितावलीना उपोद्घातमां राजशेखरनो समय जणाव्यो छे ते उचित नथी. केम के श्रीहर्षवर्धनना समयनो हजी निश्चय थतो नथी तेने अनुसरीने जे राजशेखरनेविषे केहेवामां आवे ते संदेह भरेलुं थाय छे. उपरनो जे दानलेख छे तेमां महोदयनुं नाम छे, तेमज, बालभारतनी प्रस्तावनामां पण तेज नाम छे. अने महोदय ए कान्यकुब्जनुं बीजुं नाम छे. आ उपरथी विचारतां, राजशेखर कान्यकुब्जना महेन्द्रपालनी सभामां हतो एम सिद्ध थायछे. ते साथे वळी बाणभट्ट, भवभूती, वाक्पतिराज, श्रीहर्ष आदि म्होटा कवियो हता. त्यांना जे जे हर्षवर्धन, यशोवर्म आदि राजा जे जे समये थया तेमनी सभामां ते ते समये तेओ हता.

राजशेखर दशमा शतकमां थई गयो एम भट्ट भंडारकर तथा वेबर केहेछे. विलसन केहेछे के, अगियारमा शतकनी समाप्ति अने बारमाना प्रारंभमां ए कवि थयो. भट्ट मोक्षमूलर केहेछे के, बालरामायणनो कर्त्ता राजशेखर चौदमा शतकमां थयो. पण खरुं जोतां राजशेखर कवि इ. स. ८८४ अने ९५९ नी मध्यना ७५ वर्षना गाळामां थयो छे; कारण के, काश्मीर देशमां ज्यारे अवन्तिवर्मा राज्य करतो हतो त्यारे ते समये आनंदवर्धन अने रत्नाकर नामे बे कवि हता. तेओनी प्रशंसा विषे राजशेखरे रचेला बे श्लोक तेना ग्रंथमां जोवामां आवेछे; पण ए श्लोक जेणे कर्या ते राजशेखर कोई बीजो हशे एवी कल्पना करवामां आवे तो ते उचित नथी, कारण के, बालरामायणमां वर्णवेला अ-

कालजलद, तरल, सुरानंद जे राजशेखरनी पूर्वे थइ गयेला छे तेओ अति प्रसिद्ध नथी तो पण तेमना देश, कुल अने नाम ग्रहण पूर्वक तेमना वर्णनना श्लोक तेमां छे, वळी आनंदवृद्धि अने रत्नाकर विषेना श्लोक पण तेमांज छे. तेथी ते श्लोकना कर्त्ता राजशेखर छे एम सिद्ध थायछे. वळी ८४१ शक अथवा ९१९ इ. स. मां जैन सोमदेवे यशस्तिलकचंपू रचेली छे तेना तृतीय आश्वासमां माघ आदि कविओनी साथे राजशेखरनुं पण नाम छे ते उपरथी ते ए समयना पूर्वनो होवो जोइये.

राजशेखर ब्राह्मण हतो के क्षत्रीय हतो एनो निर्णय थई शकतो नथी, कारण के, बालरामायण आदिमां तेने उपाध्याय तथा गुरुनां विशेषण आप्यां छे, तेथी ब्राह्मण होय एम सिद्ध थायछे, केमके, क्षत्रीयने अध्यापननो अधिकार नथी. राजशेखर एटले राजाओमां मुकुट एवो अर्थ करतां ते क्षत्रीय राजा सिद्ध थाय पण तेवो अर्थ नहि करतां राजा एटले चन्द्र जेना मस्तक उपर छे ते राजशेखर केहेवाय एम अर्थ करवो उचित छे.

कर्पूरमंजरीनी प्रस्तावनामां, '**चाहमानकुल मौलिमालिका राजशेखर कवीन्द्रगेहिनी**' 'चहुवाण वंशमां मुकुटनीमाला जेवी राजशेखर कवीन्द्रनी स्त्री', एम लख्युं छे तेउपरथी ते क्षत्रीयनी स्त्री परण्यो हतो. पण ते समये ब्राह्मणे क्षत्रीयनी कन्या परणवानो निषेध होतां, राजशेखर क्षत्रीय होवो जोइये एम पण कही शकाय छे.

ए कवि महाराष्ट्रमां थयो के चेदि देशमां थयो एनो पण निर्णय थई शकतो नथी. बालरामायणनी प्रस्तावनामां पोताना प्रपितामह अकालजलदने महाराष्ट्रना चूडामणी करीने विशेषण आप्युं छे, माटे ते महाराष्ट्र देशनो होवो जोइये. सूक्तिमुक्तावली आदि ग्रंथोमां जे कवियोना वर्णनना श्लोक छे तेमां पोताना पूर्व पुरुष सुरानंदने 'चेदिमंडल मंडन' एम लख्युं छे तेथी ते चेदि देशनो पण

ठरेछे, अने विशेषे करीने एम होवानो संभव छे; केम के चेदि देशना कुरचुली राजाओनुं वर्णन विद्धशालभंजिकाआदि पुस्तकोमां आवेछे. आ कवियें पोतानो देश छोडीने कान्यकुब्जना राजानो आश्रय लीधो हतो.

दशरूपावलोक, सरस्वतीकंठाभरण, क्षीरस्वामीकृत अमरकोशनी टीका, मुकुटकृत अमरकोशनी टीका, काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण, शार्ङ्गधरपद्धति, सूक्तिमुक्तावलि, सुभाषितावलि, सुभाषितहारावलि आदि ग्रंथोमां राजशेखरना श्लोक जोवामां आवेछे. तेमज श्रीकंठचरितना समाप्तिना सर्गमां राजशेखरनुं नाम आवेछे. ए बधा ग्रंथो आपणे उपर जे राजशेखरनो समय नक्की कर्यो छे तेनी पछीना छे. मात्र क्षीरस्वामीविषे जरा संशय छे. क्षीर नामे कोई वैयाकरण हतो एम राजतरंगिणीना ४८८ मा श्लोकमां लख्युं छे, पण तेज क्षीरस्वामी अमरकोशनी टीका करनार हशे एम लागतुं नथी, कारण के, क्षीरस्वामीनी अमरकोशनी टीकामां श्रीभोज एवुं नाम घणे स्थले आवेछे अने ते भोज अगियारमा शतकना मध्यभागे हतो. तेथी ते शतकना मध्यभागी अर्वाचीन क्षीरस्वामी आठमा शतकना उत्तरार्द्धमां थयेला जयापीड राजानो ते अध्यापक शी रीते थई शके? माटे क्षीरोपाध्यायथी क्षीरस्वामी नामे कवि जूदोज छे.

राजशेखरना रचेला बालरामायण नाटकउपर कोइनी टीका जाणवामां आवी नथी. बालभारतना मात्र बेज अंक लभ्य छे. विद्धशाल भंजिका उपर नारायण दिक्षिते करेली टीका छे. कर्पूरमंजरी उपर वासुदेव, धर्मदास, अने कामराज कृष्णसूनुनी टीकाओ थयेली छे. बालरामायणमां भर्तृमेन्ट, भवभूति, शंकरवर्मा, अकालजलद, तरल, सुरानंद अने कविराजाओनां नाम जोवामां आवेछे. अने कर्पूरमंजरीमां मृगांकलेखा, कथाकार, अपराजित, हाल, हरि-

श्चंद्र, नंदीचंद्र अने कोटिस ए कवियोनां नाम छे. तेमां शंकरवर्मा अने अपराजित राजशेखरना समकालीन छे. अकालजलद, तरल, सुरानंद अने स्वराज, राजशेखर कविना वडील छे, तेमां कविराजे राघवपांडवीय रचेलुं छे. अने भर्तृमेन्ट, भवभूति, हाल, अने हरिश्चंद्र तो प्रसिद्ध छे. नंदीचंद्र अने कोटिस ए अप्रसिद्ध छे. उपर जे चार ग्रंथनां नाम लखवामां आव्यां तेओनी प्रस्तावनामां राजशेखरे रघुकुल चूडामणी महेन्द्रपालनुं पोताना शिष्य तरीके वर्णन करेलुं छे, अने बालभारतनी प्रस्तावनामां तो निर्भय नरेन्द्रना कुमार महिपाल देवनुं पण वर्णन छे, अने ते निर्भयराज पोते राजशेखरनो शिष्य हतो; कारण के, कर्पूरमंजरीनी प्रस्तावनामां लख्युं छे के '**बालकविः कविराजो निर्भयराजस्य तथोपाध्यायः**' बालकवि अने कविराज निर्भयराजना उपाध्याय हता.

राजशेखर नीचे प्रमाणे कन्याओ परण्यो हतो—कर्णाटी, महाराष्ट्री, आन्ध्री, लाटी, मलयस्त्री, छेवटे आवी स्त्रियोनुं सेवन कर्या पछी तेणे वाराणसी (काशीनगरी)नुं सेवन करवानी इच्छा करी.

बालरामायणमां तेणे लख्युं छे के, आवा मारा छ प्रबंध छे ते जाणो. ए उपरथी एम समजाय छे के तेणे रचेलां बीजां पण केटलांक पुस्तको हशे, केमके राजशेखरनी कृतिना श्लोक जे लभ्य छे ते श्लोक तेना प्रसिद्ध ग्रंथोमां जोवामां आवता नथी. आ कवि शार्दूलविक्रीडित घणा सारा रची शकतो हतो. एम क्षेमेन्द्र कविए सुवृत्ततिलकमां लख्युं छे. सूक्तिमुक्तावलीमां राजशेखरना एक शिष्यनो बनावेलो श्लोक छे तेथी तेना शिष्य पण समर्थ हता एम जणायछे.

कर्णसुन्दरी नाटिका.

रचनार, विह्लण.

काश्मीरदेशमां प्रवरपुर नामे नगर छे, ते हवणां श्रीनगरने नामे प्रसिद्ध छे; त्यांथी त्रण गाउने अंतरे जयवन नामना स्थलनी पासे खोनमुख जे हवणां मुनमोह केहेवायछे तेमां गोपादित्य नामे राजा हतो. ते इ. स. चारसेनी लगभगमां थयो. तेणे मध्यदेशथी कौशिक गोत्रमां उत्पन्न थयेला विद्वान् ब्राह्मणोने बोलावीने राख्या तेमां रत्नतुल्य पंडित मुक्तिकलश नामे हतो, तेनो राजकलश नामे पुत्र थयो, तेनो जेष्टकलश थयो, ते नागादेवीने परण्यो, तेथी इष्टराम नामे पुत्र थयो तथा तेने बीजो पुत्र विह्लण थयो तेनो त्रीजो पुत्र थयो ते आनंद नामथी ओळखातो हतो. तेमां विह्लण पोतानुं वतन छोडीने देशाटन करवा नीकळ्यो. आ वेळाए काश्मीरमां अनंतदेवनो कुमार कलशदेव राज्य करतो हतो तेनो समय इ० स० ना अगियारमा शतकना उत्तरभागनो हतो.

चालुक्यवंशना राजा कल्याणी नगरीमां राज्य करता हता त्यां ते आव्यो. ते समये कर्णाटदेशनो अधिपति त्रैलोक्यमल्ल अथवा आहवमल्ल हतो तेणे अथवा तेना कुमार विक्रमार्कदेवे ते विह्लणने विद्याधिपतिनी पदवि मानपूर्वक आपी. आ स्थाने एणे विक्रमांकदेवचरित नामे महाकाव्य रच्युं. विह्लणचरित नामे खंडकाव्यमां एनेविषे नीचे प्रमाणे लखवामां आव्युं छे.

गुर्जरदेशमां अन्नहिलपत्तन नामे एक नगर छे तेमां वैरीसिंह नामे राजा हतो तेनी स्त्री सुतारा नामनी अवन्तीना राजानी कुमारी हती. तेमने पेट शशिकला नामनी एक राजकन्या अवतरी, ते ज्यारे योग्य वयनी थई त्यारे तेने विद्याभ्यास करावदानी ते राजाने घणी काळजी थई, एटलामां विह्लण कवि त्यां आवी पोहोंच्यो. तेने अभ्यास करावदा राखी लीधो. पण तेनी संगीत आदि

कलामां एटली बधी कुशलता हती के छेवटे ते राजकुमारी विह्लण साथे गांधर्वविवाह करी बेठी. प्रथम तो राजाने क्रोध चड्यो अने तेने शूळी देवानी आज्ञा करी पण कुमारीना आग्रहनेलीधे तेने क्षमा करीने विह्लण वेरे परणावी दीधी. आ कथा उपर घणो विश्वास राखवा सरखुं नथी, कारण के इ० सनना अगियारमा शतकना उत्तरभागमां ते काश्मीर छोडी नीकळ्यो हतो अने ते समये अन्नहिलपत्तनमां चालुक्यवंशना भीमदेवनो कुमार कर्णराज राज्य करतो हतो (इ० स १०७२ थी १०९४ सुधी) पण ते समय वैरीसिंहनो नहतो केमके ते तो चावडा वंशमां इ० स० ९२० मां थई गयो छे एम मारा रासमाळाना भाषान्तरउपरथी जणाशे. आउपरथी सिद्ध थायछे के इ० स० ना अगियारमा शतकना उत्तरभागमां गुर्जरदेशमां विह्लण आव्यो हतो.

चौरपंचाशिका, विक्रमार्कदेवचरित अने कर्णसुन्दरी नाटिका एम त्रण ग्रंथ आ कविए रच्या जणायछे.

आ नाटिकामां कर्णराज नायक छे अने तेनाज राज्यमां ते आवी रह्यो हतो ते एथी पण सिद्ध थायछे.

लटकमेलक प्रहसन.

रचनार, शंखधर महाकवि.

आ कवि काण्यकुब्जदेशमां इ० स० बारमा शतकमां थयो जणायछे, केमके तेणे आ प्रहसननी प्रस्तावनामां महामंडलिकाधिराज गोविन्दचन्द महिपतिनुं वर्णन कर्युं छे. ते बारमा शतकमां कनोज नगरमां राज्य करतो हतो. साहित्यदर्पणमां आ प्रहसनमांथी उदाहरण लेवामां आव्यां छे, माटे तेनी पूर्वे थयानुं पण सिद्ध थायछे.

सुभद्राहरण.

रचनार, माधवभट्ट.

आ नाटक क्यारे रचायुं तेनो शोध बराबर थयो नथी. पण संवत् १६६७ मां लखायली एक प्रत उपरथी काव्यमालामां ते छपायुं छे तेथी ते संवत् पेहेलां रचायानुं सिद्ध थायछे.

श्रीमंडलेश्वर भट्ट पिता ने इन्दुमती मातानो माधवभट्ट पुत्र थतो हतो तेने हरिहर नामे एक भाइ हतो. आ नाटक सिवाय तेणे प्रणयिमाधव चंपू रची छे.

दूतांगद नामे छायानाटक.

रचनार, महाकवि श्री सुभट.

महाराजाधिराज श्री त्रिभुनपालदेवनी सभा आगळ, कुमारपालेश्वरनी यात्रामां दोला पर्वणीनेसमये, वसंतऋतुना महान् उत्सवने प्रसंगे आ नाटक भजवी बतावावामां आव्युं हतुं.

कंसवध नाटक. (सप्तांकी.)

रचनार, महाकवि शेषकृष्ण.

महाराष्ट्रदेशमां नृसिंहनो पुत्र शेष उपनामवाळो कृष्ण कवि थई गयो. ते अकबर पादशाहना समयमां इ० स० सोळमा शतकना उत्तरभागमां काशिमां आवी रह्यो हतो. आ नाटक अकबरना मंत्री टोडरमल्लना पुत्र गिरिधारी अथवा गोवर्धनधारीनी आज्ञाथी रचवामां आव्युं हतुं. आ कविये काशीनी समीपमां तांडवपुरना राजाना न्हानाभाइ नरोत्तमनी आज्ञाथी पारिजातहरण चंपू पण रची छे.

चैतन्य चन्द्रोदय.

रचनार, कवि कर्णपूर परमानंददास.

आ कवि इ० स० १९२४ मां जन्म्यो हतो. हुगली प्रगणामां कांचरापारानो वैद्य हतो, शिवानंदसेन तेनो पिता हतो, तेनी सत्ता घणी हती ते श्रीकृष्णचैतन्यनो प्रियपार्षद हतो तेणे पोताना गाममां कृष्णरायजीनी मूर्त्ति स्थापी हती. त्यां आजलगी पण लोको यात्रार्थे जायछे. एना पुत्र कवि कर्णपूरविषे विशेष जाणवामां आव्युं नथी पण तेनी संस्कृत ग्रंथकार तरीके कीर्त्ति वैष्णवोमां प्रसिद्ध हती. अलंकारकौस्तुभनो कर्त्ता एज छे. त्यार पछी तेणे चैतन्यचरित काव्य रच्युं हतुं पण तेनी आनंदवंद्रावन चंपू प्रसिद्ध थई त्यारे तेनी कीर्त्ति वधारे प्रसरी. आ चंपू रच्या पछी तेणे कृष्ण गणोद्देश दीपिका, गौरगणोद्देश दीपिका अने चैतन्यचन्द्रोदय प्रसिद्ध कर्यां. तेमां चैतन्यचन्द्रोदय दश अंकमां रच्युं छे ते प्रथम नीलगिरि—कटकना महेश्वर प्रतापरुद्रना आदेशथी गुण्डीचा यात्राने समये भजवी बताववामां आव्युं हतुं.

जीवानंदन.

रचनार, आनंदराय मखी.

आ नाटक ज्ञानविषयपर छे. तंजापुरमां बृहदीश्वर रथोत्सवने प्रसंगे लोक एकठा थयेला त्यां आ नाटकनो प्रथम प्रयोग करी बतावेलो जणायछे. श्रीशाहना समयमां आ कवि थयो, तेनी तेनाउपर कृपा हती. ते कवि त्र्यंबकराय यज्वातिलक गणातो हतो. तेणे घणा मख एटले यज्ञ कर्या हता तेथी तेना नाम साथे मखी पद जोडायुं छे.

धर्मविजय.

दील्हीपति वेतनदानना अमात्य केशवदासना आदेशथी धर्मशास्त्रानुसारी प्रयोगनो अभिनय करी आत्माने विनोद आपवाने सूत्रधार केहेछे के, भूदेव शुक्लनुं रचेलुं नवुं धर्मविजय नामनुं नाटक आ स्मार्तसभाने आनंद आपवानेमाटे भजविये छिये—

सकलशास्त्रप्रवीण, धर्मकर्ममां रसिक, केशवदासनुं चित्त मानससरोवर छे, एना बे कर पुष्कर राज छे, जेनो जमणो हाथ लक्ष्मीना जन्मस्थाननेलीधे समुद्रमहिमानुं उल्लंघन करेछे, जेनी मति धर्मकथारूपी समुद्रनो सेतु छे. एने जे प्राप्त थयो ते प्रभासने प्राप्त थयो जाणवो. माटे एने जे प्राप्त थाय तेनी इच्छा पूर्ण थाय एमां शी नवाई!—लक्ष्मी अने सरस्वतीने स्वाभाविक वैर छे तोपण एनुं प्रेमकटाक्ष जेनीपर पडेछे तेना प्रसंगमां ते स्वाभाविक विरोध टळी जायछे.

उपर विगत आपवामां आवी ते तथा तेसहित जाणवामां आवेलां रूपकनी पत्रिका नीचे आपवामां आवे छे.

संस्कृत रूपकदर्शक पत्रिका.

नाटक.

१ शाकुन्तल, कालिदासमहाकविकृत.
२ मालविकाग्निमित्र. „
३ महावीरचरित, भवभूतिकृत.
४ उत्तररामचरित[1]. „
५ नागानन्द, महाराजश्रीहर्षदेवकृत.
६ प्रचण्ड पांडव, राजशेखरकृत.
७ बालरामायण, राजशेखरकृत.
८ प्रसन्नराघव, जयदेवकृत.
९ अनर्घराघव, मुरारिकृत.
१० उदात्तराघव.
११ महारामायण.
१२ हनुमन्नाटक–महानाटक हनुमानकृत.
१३ अंगदनाटक.
१४ मुद्राराक्षस, विशाखदत्तकृत.
१५ वेणीसंहार, नारायणभट्टकृत.

---

१ भट नारायण रंगनाथ दीक्षितकृत टीकासहित.

१६ नग्नभूपतिग्रह नाटक.
१७ बटुक चरित नाटक.
१८ प्रबोधचंद्रोदय, कृष्णमिश्रकृत.
१९ नाटक सर्वस्व.
२० रामनाटक.
२१ चूडामणि नाटक.
२२ भिक्षाटन नाटक.
२३ मन्त्रांग नाटक.
२४ संवरणा नाटक.
२५ सीताराघव नाटक.
२६ वृहन्नाटक.
२७ धर्मविजय नाटक (शुक्लभूदेव.)
२८ सत्संगविजय नाटक. (वैद्यनाथ).
२९ जगन्नाथ वल्लभ नाटक.
३० पारिजातहरण नाटक, उमापतिधर उपाध्यायकृत.
३१ कुवल्या श्रीयनाम नाटक–कृश्नदत्तकृत, अंक ७.
३२ पुरंजनचरित नाटक, कृष्णदत्तमैथिलीकृत, अंक ५ मां.
३३ गोविन्दवल्लभ नाटक. (कृष्णक्रीडा.)
३४ प्रभावती परिणय नाटक, हरिहरकृत अंक ७ मां.
३५ किमपंचचरित नाटक के भाण छे अथवा प्रहसन छे एम पण केहेवाय छे.
३६ विजयपरिजात वा आसामविजय नाटक (हरिजीवनामिश्रकृत.)
३७ दूतांगद छाया नाटक, सुभटकवि.
३८ सुभद्राहरण नाटक.
३९ सावित्रीचरित छायानाटक, शीघ्रकवि शंकरलाल माहेश्वरकृत.
४० बालभारत नाटक.
४१ पार्वतीपरिणय नाटक, बाण.
४२ मुकुट ताडितक नाटक, „
४३ विशुद्ध माधव नाटक.
४४ जीवानंदन नाटक–श्रीमद् आनंदराय मखिप्रणीत.
४५ चैतन्यचंद्रोदय नाटक, कविकर्णपूर.
४६ चंडकौशिक, आर्यक्षेमीश्वर.
४७ जानकीपरिणय, रामभद्रदीक्षित.

२ प्रकरण.

४८ मालतीमाधव, भवभूतिकृत.
४९ मृच्छकटिक.
५० तरङ्गदत्त-वारङ्गदत्त.
५१ पुष्पदूषितक.

३ भाण.

५२ मालमंगल कर्ता मालमङ्गल.
५३ वसंततिलक, वदारचार्य.
५४ मुकुन्दानंद, कविराज काशीपतिः.
५५ लीलामधुकर.
५६ वसन्तभूषण.
५७ अम्बाल.
५८ पंचायुधप्रपंच.

४ प्रहसन.

५९ लटकमेलक.
६० हास्यार्णव, जगदीशभट्ट सर्कालंकार.
६१ धुर्त्तचरित.
६२ धूर्तसमागम ज्योतिश्वरकर्त्ता.
६३ मुण्डितप्रहसन, सुभटकवि.
६४ कंदर्पकेलि.
६५ काशीदास प्रहसन.

---

१ जगतकृत टीका सहित.

५ डिम्ब.

६६ त्रिपुरदाह.

६ व्यायोग.

६७ धनंजयविजय, कांचनाचार्य.
६८ सौगंधिकाहरण.
६९ नरकासुर.

७ समवकार.

७० समुद्रमथन.

संलापक.

७१ मयकपालिका.

श्रीगदित.

७२ क्रीडारसातल.

शिल्पक.

७३ कनकावती माधव.

दुर्मल्लिका.

७४ बिन्दुमती.

हल्लीश.

७५ केलिरैवत.

भाणिका.

७६ कामदत्ता.

नाटिका.

७७ रत्नावली, श्रीहर्षदेव.
७८ प्रियदर्शिका, ,,
७९ विद्धशालभञ्जिका, राजशेखर.
८० वृषभानुजा नाटिका, मथुरादास कायस्थ.
८१ ललिता नाटिका.
८२ कर्णसुन्दरी नाटिका, विह्लण.
८३ उषारागोदया नाटिका, कर्ता रुद्रचंद्रदेव.
८४ प्रियदर्शनानाम नाटिका, हरिश्चंद्र.
८५ चन्द्रप्रभा नाटिका.
८६ कृष्णभक्तिचंद्रिका नाटिका.

त्रोटक.

८७ विक्रमोर्वशी, कालिदास.
८८ स्तम्भितरम्भ.

गोष्ठी.

८९ रैवतकमदनिका.

सट्टक.

९० कर्पूरमंजरी, राजशेखर.

नाट्यरासक.

९१ नर्मवती.
९२ विलासवती.

प्रस्थान.

९३ शृंगारतिलक, रुद्रभट्ट.

उल्लाप्य.

९४ देवीमहादेव.

काव्य.

९५ यादवोदय.
९६ अभिसारावष्ट.

प्रेङ्खण.

९७ वालिवध.

ईहामृग.

९८ कुसुमशेखर.

शेळभेल.

९९ पुष्पमाला.

१०० जामदग्न्यजय.
१०१ शारदातिलक, शंकर.
१०२ ययातिचरित, रुद्रभट्ट.
१०३ ययातिविजय.
१०४ ययातिशर्मिष्ठा.
१०५ मृगाङ्कलेखा, विश्वनाथ त्रिमलदेव.
१०६ विदग्धमाधव, रूपगोस्वामिकृत. गोपियोसाथे कृष्णविहार अंक १.
१०७ राधामाधव.
१०८ पारिजातक.
१०९ कमलिनी कलहंस, चूडामणिदीक्षित.
११० तप्तासंवरण, त्रावङ्कोरराज.
१११ कलावती कामरूप.
११२ अनेकमूर्त्ति.
११३ सुदर्शनविजय.
११४ वासन्तिकापरिणय.
११५ चित्रयज्ञ, वैद्यनाथवाचस्पतिभट्टाचार्य.
११६ मल्लिकामारुत, उद्दण्डकृत.
११७ दानकेलिकौमुदी.
११८ अभिराममणि, सुन्दरमिश्र.
११९ मधुरानिरुद्ध, चंद्रशेखर.
१२० कंसवध, कृष्णकविशेष.
१२१ प्रद्युम्नविजय, कर्ता शंकरदीक्षित बाळकृष्णदीक्षितना पुत्र.
१२२ श्रीदामचरित, साम्राजदीक्षित.
१२३ धूर्त्तनर्त्तक, ,,
१२४ कौतुकसर्वस्व, गोपिनाथ.
१२५ संकल्पसूर्योदय, वेदान्ताचार्य.
१२६ रामाभ्युदय.
१२७ कुन्दमाला.
१२८ कुसुमशेखरविजय.
१२९ ताराशशाङ्क, श्रीधर.
१३० जानकीराघव.
१३१ रुक्मिणीपरिणय, रामचन्द्र.
१३२ गृहवृक्षवाटिका.
१३३ कुलपत्यङ्क.
१३४ वध्यशिला.
१३५ उदयनचरित.
१३६ कल्याणरावण.
१३७ रामाभिनन्द.
१३८ रामचरित.
१३९ चन्द्रकला, विश्वनाथ.
१४० पार्वतीस्वयंवर.
१४१ सुभद्राविजय.
१४२ भैमीपरिणय.
१४३ रुक्मिणीकल्याण.
१४४ वसुमती चित्रसेन.
१४५ विद्यापरिणय.
१४६ अहल्यासङ्क्रन्दन.
१४७ आनन्दविलास.
१४८ सेवन्तिकापरिणय.
१४९ कनकवल्लीपरिणय.
१५० सुभद्राधनंजयविजय, गुरुराम.
१५१ वकुलमालिनीपरिणय, कृष्णदीक्षित.
१५२ इन्दिरापरिणय.
१५३ कल्याणीपरिणय.
१५४ कुसुमबाणविलास.
१५५ मरकतवल्लीपरिणय.
१५६ कुसुमशेखरविजय.
१५७ छलितराम.
१५८ माधवाभ्युदय, वेदान्ताचार्य.
१५९ प्रद्युम्नानन्दी, वेंकटाचार्य.

प्रयोग.

प्रयोग करवामाटे अथवा रूपक भजवी बतावबामाटे, रूपक रचातां हतां ए वात तो सिद्ध थायछे. घणा प्राचीन समयमां पण प्रयोग थता हता ए आपणा जोवामां आव्युं. भरते पण प्रयोग करी बताव्यानुं जणायछे. प्रथम कोई कला के विद्यानो सारो प्रचार थाय अने ते संपूर्णता उपर पोहोंचे त्यार पछी तेने लगता नियम थायछे. भरतना पेहेलां घणां रूपक रचाइने तेना प्रयोग थया हशे त्यार पछी तेणे नाट्यशास्त्र रचेलुं होवुं जोइये.

अर्वाचीनकालमां जेम सार्वजनिक नाटकशाला होयछे अने मूल्य लइने प्रयोग करी बतावे छे तेम प्राचीनकालमां हशे के नहि तेनो निश्चय थतो नथी. घणुं करीने तो राजाओना आश्रयथी अने तेमनी मोहोलातोमां प्रयोग करी बताववामां आवता हता. नृत्तशाळा विषे लखतां शार्ङ्गधर केहेछे के, पुष्पप्रकरशोभित, नानावितानसंपन्न, रत्नस्तंभविभूषित, विशाळ अने रमणीय एवी नृत्तशाळा होवी जोइये. वळी नृत्तमंडपनी रचना करवाविषे एम केहेछे के, कुशलपुरुषे समभूमि उपर नृत्तमंडप रचवो; तेनी लंबाई पूर्व पश्चिम ३२ *हस्त अने पोहोळाई उत्तर दक्षिण १९ हस्त

* ८ अणुनो एक रज, ८ रजनो एक वाल, ८ वालनी एक लीक्षा, ८ लीक्षानी एक यूका, ८ यूकानो एक यव, ८ यवनु एक अंगुल, अने २४ अंगुलनो एक हस्त.

एवो मंडप वास्तुशास्त्रना विधान प्रमाणे रचवो. तेमां सोनेरी रंगथी चित्र चितरवां, पट्ट, वस्त्र अने (वितान) चंदरवाथी युक्त करवो. पुष्पना समुदायथी सुशोभित करवो तेमां सुगंधिवाळा अगर, कपूर आदिना धूप, तथा दीपथी मनोहर थाय एम करवुं.

नृत्तशाला अथवा मंडपना सभा बेसवाना भागमां मध्यस्थाने रत्नकांचनभूषित रम्यसिंहासन राखी ते उपर सभापति[1] बिराजे, तेनी डाबी बाजुए स्त्री वर्ग बेसे; जमणी बाजुए प्रधान अने तेनी पछवाडे, कोशाधिकारी, तथा कर्णाधिपति बेसे, तेनीपासे लोक तथा वेदनिपुण विद्वानो होय ते बेसे, तेनी जोडे रसिक अने सर्वरीतिमां चतुर कवियो बेसे, पछी ज्यौतिषिक, वैद्य मंत्रियोनुं बीजुं मंडल जमणी बाजुए प्रधान पछी बेसे. पछी सैन्यमान्य अने बीजा जे होय ते बेसे. विलासी अने विलासीनी अंतःपुरवासीनी बाजुए हाथमां चारुचामर धारी अने रूपयौवन संभृत एवी तथा खकंकणनो झमकार थई रहेलो एवी राजानी डाबी बाजुए रेहे तथा तेमनी जोडे बीजो परिवार पण रेहे. आ प्रमाणे बेसवानी बधी गोठवण वेत्रधारी करे. संरक्षण माटे हथियार धारियो चोगरदम खडा रेहे.

पछी सामी बाजुए नेपथ्यमांथी मुख्यजन आवी सभाने पुष्पे वधावी पोतानुं कार्य प्रारंभे.

आवा स्थानमां पोतानुं कलाकौशल्य बतावनारा केवा जोइये तेनुं विवेचन नीचे आपवामां आवे छे.

आचार्य–त्रणे प्रकारनां तूर्यनां लक्ष्य लक्षणमां कुशल; वाग्मी अथवा सारो वक्ता; सरूपवेश एटले सरखा रूप अने वेशवाळो; सुरस स्तुति कोविद; चारु परिहासज्ञ; वहनिका धारक.

---

१ सभापति विशेषे करीने राजाज होयछे.

नट–चतुर्द्धाभिनयाभिज्ञ एटले चार प्रकारना अभिनय जाणनार; भाण आदि भेदवान्.

नर्त्तक–मार्गनृत्तनो बराबर जाणनार.

वैतालिक–सर्व भाषा विशेषज्ञ; नाना नर्मशर्मद एटले नानाप्रकारना नर्मथी सुख देनार; बीजा कवियोए जे पद रचेलां होय तेमां कुशल.

चारण–किंकीणीवाद्यवेदी एटले घूघराना नादनो ओळखनार, नर्मज्ञ, सर्व रागमां चतुर; विकट नर्त्तकना सहवासवाळो;

कोल्हांतिक–भारवहन करनार; भ्रमण आदिमां प्रौढ एटले करभ्रमण आदि करवामां कुशल. रज्जु संचार कुशल. छुरिका नर्त्तनमां कुशल; अस्त्रसंकटसंपातकुशल.

सभासद–मध्यस्थ; सावधान; वाणी, मन अने न्यायने जाणनारा; त्रुटित अने अत्रुटित जाणनारा; विनयी; गर्ववगरना; रसभावज्ञ; तूर्यत्रितय[1] जाणनारा. असद्वादनिषेधक; चतुर; मत्सरछेदक; भरपूर रसथी जेमनुं हृदय पीगले एवा.

सभापति–शृंगारी; दानी; मान्य (मान पामवायोग्य) मान्यपात्रविवेचक; श्रीमान्; लवमात्र गुणनो पण ग्राहक; कौतुकमां प्रीतिवालो; वाग्मी[2]; निर्मत्सर; नर्मनिर्माण निपुण; सुधी; गंभीर; सकल कलामां कुशळ; समस्तशास्त्रविज्ञानसंपन्न; कीर्त्तिलोलुप; प्रियवाक्; परचित्तज्ञ; धारणशील; मेधावी; तूर्यत्रयविशेषज्ञ; पारितोषिकदानवेत्ता; सर्वोपकरणोपेत; देशीमार्गविभागवेत्ता; हीनाधिकविवेकज्ञ; प्राज्ञ; मध्यमधीरधी; स्वाधीनपरिवार; भावुक; रसनिर्भर; सत्यवादी; कुलीन; प्रसन्नवदन; स्थिरप्रेमा; कृतज्ञ; करुणावरुणालय; धर्मिष्ठ; पापभीरु; विद्वद्बंधु; सभाजितक.

सभापति अने सभासदोनुं उपर वर्णन करवामां आव्युं तेथी

१ त्रण तूर्य– वाद्यना त्रण भेद. २ उत्तम वक्ता.

जणाय छे के विद्या संपन्न राजाना अध्यक्षपणा नीचे राजकुटुंब अने राजमंडल आदि गुणज्ञ सभासदोनी आगळ नृत्त, नृत्य के नाट्य करी बताववानो चाल हतो. आवो प्रयोग जोवानो लाभ सर्वेने मळतो नहि तेथी जनसमूहनी रसज्ञता तृप्त थई शकी नहि होय. तो पण एक लेख एवो छे के, नाट्य अने नृत्य पर्वकाले एटले उत्सवने समये तो विशेषे करीने जोवां जोइये अने नृत्त राज्याभिषेकने समये, महोत्सवे, देवयात्रा, जनयात्रा, विवाह, प्रियसंगम, नगर प्रवेश अने आगारप्रवेशने समये तथा पुत्रजन्मने समये कराववुं जोइये.

काशी आदि स्थाने पूनम, अमांस ने अगियारशने दिवसे कृष्णलीला करी बतावे छे. अयोध्या आदि स्थाने भरतसमागम आदि भजवी बतावेछे. आ उपरथी एम पण जणायछे के वसंतोत्सवने समये प्राचीनकालमां पण जनसमूहने जोवाने जोग बने एम रूपक भजवी बताववामां आवतां हतां. एक संस्कृत कवि केहेछे के, नाट्य करतां अधिक सारूं जोवायोग्य आ लोकमां कांई नथी. तो आवुं उत्तम प्रकारनुं मनोरंजक साधन जनसमूहने वारे वारे नहि पण कोई कोई प्रसंगे जोवानो लाग मळतो पण हतो एम जणायछे, पण तेवा प्रसंग घणा ओछा मळता हशे एमां संशय नथी.

इंग्लंडमां जेम प्युरिटन्स नामना एक मतवाळा लोकोए नाटक भजवी बताववानी रीत बंध करावी तेम बुद्धमतवाळाओए प्रथम तो पोताना साधुओने खेल जोवानो प्रतिबंध करेलो जणाय छे अने पछी धर्मचुस्त तेमना पंथियोए पण ते वात खामुखा लक्षमां लीधी हशे; तेथी पछवाडेथी थोडुं थोडुं चालतुं ते पण बंध पडी जवा जेवुं थई गयुं. आ स्थाने अमे थोडुंक ए विषे बुद्धमतना पुस्तकोने आधारे दाखल करिये छिये तेथी जाणवामां आवशे. कल्प-

सूत्रनुं विवेचन भद्रबाहु स्वामिये करचुं छे तेमां आदिनाथ तीर्थंकरवारकना साधु जे जड अने वक्र अथवा रुजु केहेवायछे ते दशवृत्त पाळी शकवाने समर्थ थई शकता नहि तेवाने विषे लखतां केहेछे के, आवा साधु जंगळ गया हता त्यांथी पाछा वळतां घणो विलंब थयो एटले तेमने तेनुं कारण पूछतां तेओए पोताना सरल स्वभाव उपरथी कह्युं के, नट नाटक करतो हतो ते जोवाने अमे उभा रह्या हता तेथी वार थई; आ उपरथी गुरुए कह्युं के एवुं जोवानो साधुओनो धर्म नथी माटे हवेथी नट नाटक थतुं होय ते जोवुं नहि. आ वात तेओए लक्षमां राखी, पण बीजे प्रसंगे नाटक थतुं हतुं, अने तेमां नटी नृत्य करती हती, ते जोवाने उभा रह्या, तेथी वार थई गई, त्यारे गुरुए पूछतां जे वात बनी हती ते निवेदन करी, एटले गुरुए कह्युं के, अरे ! तमे जड स्वभावने लीधे जाणता नथी के साधुओने नट नाटक जोवानो निषेध करवामां आव्यो; तो नटी नाटक तो अवश्य निषिद्ध मानवुं ज जोइये.

बुद्धमतना साधुओने पाळवानां प्रथम पांच वृत्त थयां, त्यार पछी तेमां त्रणनो उमेरो थयो एटले ते अष्टांगशील केहेवायां त्यार पछी तेमां बे शील वध्यां तेमां एक हेतु तो ए के, नृत्य, वाद्य अने नाटक जोवानो निषेध थयो. आ निषेध प्रमाणे उपरना साधु वर्त्या नहि माटे तेओ वक्र अने जड केहेवाया.

भद्रबाहुस्वामी महावीरस्वामी थकी २२३ वर्षउपर थई गया अने महावीरस्वामीने २६९२ वर्ष थयां छे ए हिसाबे आजसुधी २३६९ वर्षउपर लोको जोई शके ए प्रमाणे नाटक करी बतावतामां आवतां हतां एम प्राप्तिनिषेधन्याये जणाई आवे छे. तेमज ते जोवानो धर्माचार्योए निषेध करवा मांड्यो ते पण नीकळी आवे छे.

ज्यारथी मुसलमानोनुं राज्य थयुं त्यारथी तो रूपकनो विषय जरा पण उत्तेजन पाम्यो होय एम जोवामां आवतुं नथी. अमुक वर्गना मुसलमानो प्रयोग करी बतावववामां दोष समजे छे, ए पण एक कारण छे.

नाट्यप्रकाश.

काव्यना बे भेद छे, एक **दृश्य** अने बीजो **श्रव्य**. तेमां जे अभिनय करी बताववाने योग्य, अर्थात् आंखे करीने जेनी बधी रचना प्रत्यक्ष थाय ते **दृश्य**; अने मात्र काने करीने सांभळवाने योग्य ते **श्रव्य**.

रघुवंश, कुमारसंभव, शिशुपालवध, किरातार्जुनीय अने नैषध ए आदि श्रव्य काव्य छे. आ विषय नाट्यशास्त्रथी जुदो छे, माटे ते वर्ज्य करीने, केवळ दृश्य काव्यविषे लखवामां आवेछे.

दृश्यकाव्यना त्रण पर्याय छे.

१ नाट्य, २ रूप, ३ रूपक.

१ **नाट्य**—काव्यमां रचेला धीरोदात्त आदि भेद प्रमाणे अवस्थानुं अनुकरण करवुं. एटले चार[१] प्रकारना अभिनये करीने तद्रूप बनी जवुं ते.

२ **रूप**—नीलादि रूपनी पेठे ते नाट्य दृश्यमान होवाथी रूप केहेवायछे.

३ **रूपक**—मुखमां चंद्रनो आरोप थायछे, तेम नटमां रामादिकनी अवस्थानो आरोप थवाथी ते रूपक केहेवायछे.

---

१ **आंगिक**—शरीरना अवयवोवडे बताववामां आवे ते.

वाचिक—वाणीथी करी बताववामां आवे ते.

आहार्य—वेशरचना आदिथी जे करी बताववामां आवे ते.

सात्विक—स्तम्भ, स्वेद, रोमांच, स्वरभंग, वेपथु, वैवर्ण्य, अश्रु, प्रलय किंवा जृम्भा ए सात्विक वृत्तिना भाव रसप्रकाशमां लखवामां आव्या छे ते प्रमाणे करी बताववुं ते.

एकज अर्थसूचक इन्द्र, पुरन्दर अने शक्र एवा शब्दो प्रवर्त्तवानां कारण जुदां जुदां छे.—

दीपेछे माटे इन्द्र; शत्रुना पुरनो नाश करी नांखेछे माटे पुरन्दर; अने शक्तिमान छे माटे शक्र. तेवीज रीते दृश्यनां उपर प्रमाणे त्रण नाम पड्यां छे.

नाट्य, रूप अथवा रूपकने रसनो आश्रय छे. अने तेना मुख्य दश प्रकार छे.

१ नाटक. ४ प्रहसन. ७ समवकार.
२ प्रकरण. ५ डिम. ८ वीथी. १० ईहामृग.
३ भाण. ६ व्यायोग. ९ अंक.

नाटिका आदि बीजा भेद छे ते कांईक नाटकना ने कांईक पोताना विशेष मिश्रणथी थायछे, तेविषे आगळ लखवामां आवशे.

आ विना सात रूपकान्तर छे अने ते नृत्यना भेद केहेवायछे; ते नीचेप्रमाणे छे.—

१ डिम्बी, २ श्रीगदित, ३ भाण, ४ भाणी,
५ प्रस्थान, ६ रासक, ७ काव्य.

आ सात रूपकान्तर भावाश्रय नृत्य छे, ते रसाश्रय नाट्यना करतां जुदा प्रकारनुं छे. एमां आंगिक चेष्टा अथवा शरीरनुं हलन चलन घणुं करवामां आवेछे, अने नृत्य[1] शब्दमां पण एवोज अर्थ रहेलो छे. नाट्य करनार ते **नट** केहेवायछे, अने नृत्य करनार **नर्त्तक** केहेवायछे. नाटकमां वाक्यना अर्थप्रमाणें अभिनय करवामां आवेछे; अने नृत्यमां पदार्थनो[2] भावप्रमाणें अभिनय करवामां आवेछे.

अभिनय सहित गात्र विक्षेप ते **नृत्य**; अने अभिनय शून्य गात्र विक्षेप ते **नृत्त** केहेवायछे; अने ते ताल, लय, आश्रय छे. एमां कोइ

---

१ नृति गात्र विक्षेपे=नृत् धातुनो अर्थ शरीरनुं हलनचलन. २ पदनो अर्थ.

प्रकारनो अभिनय करवामां आवतो नथी; पण ताल अने लयनो आश्रय लइने, अंगनुं चलनवलन करवामां आवेछे. ए प्रमाणे नाचवाना नृत्य अने नृत्त एवा बे भेद छे. तेमां पदार्थअभिनयवाळा नृत्यने **मार्ग** एवुं बीजुं नाम आपवामां आव्युं छे. अने नृत्तने **देशी** एवुं नाम आपवामां आव्युं छे.

नृत्य अने नृत्तना मधुर अने उद्धत एवा बब्बे भेद छे, तेमां जे नृत्य अने नृत्त मधुर अथवा सुकुमार छे ते **लास्य** केहेवायछे. अने जे उद्धत प्रकारनां छे ते **ताण्डव** केहेवायछे.

लास्यनां अंग दश छे.

१ गेयपद, २ स्थितपाठ्य, ३ आसीन, ४ पुष्पगंडिका, ५ प्रच्छेदक, ६ त्रिगूढ, ७ सैन्धव, ८ द्विगूढक, ९ उत्तमोत्तमक, १० उक्तप्रत्युक्त.

१ **गेयपद**—कोई सामुं बेठुं होय तेनी आगळ तंत्रीभांड एटले तारनां वाद्य, जेवां के, सारंगी, सतार, वीणा, बीन, रुद्रवीणा, तंबुरो इत्यादिना साधनथी शुष्क गान करवुं ते.

जेम नागानंद नाटकमां देवीना देवालयमां तेनी पासे बेशीने मलयवती गायछे.

२ **स्थितपाठ्य**—कामपीडाथी संताप पामेली, अथवा क्रोधे करीने भ्रमणता पामेली नायिका बेशीने प्राकृत भाषामां गान करेछे ते.

३ **आसीन**—समग्र आतोद्य सहित, पण तंत्रीवाद्यविना, शोक अने चिन्ता सहित सुप्रसारित गात्र करीने अबला गायछे ते.

४ **पुष्पगंडिका**—तंत्रीवाद्य मिश्रित नानाप्रकारना छंदवाळुं स्त्री पोते पुरुषना जेवा अभिनय करी विरहनुं गान गायछे ते; अथवा पुरुष स्त्रीना जेवा अभिनय करी विरहनुं गान गायछे ते.

५ **प्रच्छेदक**—अन्य स्त्री उपर प्रियतम आसक्त थयेलो मानीने प्रेमना विच्छेदथी उत्पन्न थएला शोकनेलीधे वीणा साथे जे गान गावुं ते.

६ **त्रिगूढ**—स्त्रीनो वेश धारण करीने पुरुषनुं प्रीतियुक्त नृत्य.

७ **सैन्धव**—संकेतस्थानमां नायिका न जइ पोहोंचवाथी भ्रष्ट संकेत थएलो पुरुष वींणादिकसाधनयुक्त प्राकृतगान गायछे ते.

८ **द्विगूढक**—रसभाववाळांए, एक बीजाना सामासामी बेशीने, उक्तिप्रत्युक्तिथी चार पादनां गीत गावां ते.

९ **उत्तमोत्तमक**—कोप के प्रसन्नताथी उत्पन्न थएलुं तिरस्कारयुक्त, रसोत्तर—उत्तरोत्तर अधिक रस आवे एवुं—हावहेलासहित चित्रविचित्र श्लोकबद्ध मनोहर गान.

१० **उक्तप्रत्युक्त**—उत्तरप्रत्युत्तरसंयुक्त उपालंभवाळुं[1] अप्रियवत् अने विलासवाळो जेमां भावार्थ होय एवुं गान.

ए प्रमाणे नृत्य अने नृत्त पोतपोताना जुदा जुदा भेदे करीने नाट्यमां बहु उपयोगना थई पडेछे. नृत्यमां आंगिक चेष्टा थायछे अने नृत्तथी नाटकने शोभा मळेछे.

वस्तु.

सर्वेमां सरखुं अनुकरण करवानुं छतां, रूपकना दश भेद थवानुं शुं कारण ? एम कोईने शंका उत्पन्न थाय, तेनुं निवारण ए छे के, ‘ **वस्तु, नेता** अने **रस** ए त्रण प्रकारे करीने रूपकना भेद थायछे ते **वस्तुभेद, नायकभेद** अने **रसभेद** एवा नामथी ओळखायछे. जेना उपरथी रूपकनुं अंग रचवामां आवेछे ते कथा, वार्त्ता अथवा वृत्तांतने **वस्तु** अथवा **इतिवृत्त** केहेछे तेना बे भेद छे.

मुख्यने **आधिकारिक** केहेछे, अने अंगभूत वस्तुने **प्रासंगिक**[2] एटले पेटानुं अंग केहेछे. जेमके—

---

१ ठपकावाळुं. २ जे इतिवृत्तनो स्वार्थ परार्थना प्रसंगथी थायछे ते प्रासंगिक.

रामायणने विषे रामसीतानो वृत्तान्त ते आधिकारिक अथवा मुख्य वस्तु छे; अने तेना पेटानो सुग्रीव, विभीषण आदिनो वृत्तान्त छे ते प्रासंगिक केहेवायछे.

प्रसंगोपात्त आवी पडेलुं ते उपरथी एनुं नाम प्रासंगिक पाडवामां आवेलुं छे.

नाट्यमां जेवा प्रकारनी इच्छा परिपूर्ण करवानी होय ते इच्छानी सिद्धि ते तेनुं फल अथवा अधिकार केहेवायछे; अने ते जेने प्राप्त थायछे ते तेनो अधिकारी केहेवायछे; अने एवा अधिकारीनो फलप्राप्ति सुधी पोहोंचेलो जे वृत्तान्त ते **आधिकारिक** केहेवायछे.

वळी प्रासंगिक अंगमां परप्रयोजनना प्रसंगे करीने स्वप्रयोजननी सिद्धि थायछे, माटे तेने प्रासंगिक इतिवृत्त केहेछे, तेना पण **पताका** अने **प्रकरी** एवा बे भेद छे, अने ते अर्थप्रकृति केहेवायछे.

जे प्रासंगिक इतिवृत्त आधिकारिकनी समाप्ति सुधी लांबुं चालेछे ते पताका केहेवायछे. अने जे टुंकामां पती जायछे ते प्रकरी केहेवायछे. रामायणमां सुग्रीव आदिनो वृत्तान्त ते पताका छे; अने श्रवण आदि वृत्तान्त प्रकरी भेदनो छे.

चालता प्रकरणना भावी अर्थनुं सूचक जे रूप तेने पताकास्थान[1] केहेछे. अने तेना बे भेद छे. एक **तुल्येतिवृत्तता** अने बीजो **तुल्यविशेषणता;** अने ते अन्योक्ति अने समासोक्ति एवा अलंकारना भेदे करीने थायछे.

१ तुल्येतिवृत्तता.

---

१ भारतीय नाट्यशास्त्रमां लख्युं छे के एक वर्णनना पेटामां मुख्य नायकना भविष्यफलदर्शक गौण नायकनुं वर्णन ए पताकास्थान.

जेम रत्नावलीना त्रीजा अंकमां. जुवो मारुं भाषांतर पृष्ठ ९०

(सादक छंदः)

हे पद्ममुखि! जाऊंछुं समय मुज जावातणो तो थयो;
आवीने हुं प्रभातमां तुजने सूती उठाडीश ओ!
सांजे अस्ताचलपरे कर धरी सूर्ये कह्युं एम तो;
पद्मिनीने विश्राम आप उपरे आवे करयुं तेम तो. १

आ अन्योक्तिनुं (अप्रस्तुत प्रशंसानुं) उदाहरण छे. कविए आ छंद राजानी पासे बोलावीने राजानुं अने सूर्यनुं तुल्य एटले सरखुं इतिवृत्त एटले वृत्तान्त छे एम दर्शाव्युं.

सूर्य पोतानी प्रिया कमलिनीने केहेछे के, हुं हमणां जाऊंछुं पण सवारे आवीने तने उठाडीश. ते रीते सागरिकाने राजा भणीथी एम सूचन कराव्युं के हवणां तो हुं जाऊंछुं पण प्रभातमां आवीने तने सूती उठाडीश भावार्थ के तारो मेळाप करीश.

२ **तुल्यविशेषणताः**—काव्यमां जोडायलो द्विअर्थी सुश्लिष्ट अने प्रधानार्थान्तरापेक्षी (मुख्य अर्थान्तरनी अपेक्षावाळो) वचन विन्यास ते.

जेम रत्नावलीना बीजा अंकमां राजा विदूषकने केहेछे. (जुओ मारुं भाषांतर पृष्ठ २७)

(कवित.)

घट्टउत्कलिकावाळी[1] विपांडुर[2] कान्तिवाळी,
ने प्रारब्ध[3] जृंभावाळी, जोतामां जणायछे;
अविरल श्वसनना[4], आववाथकीज ते तो,
खेद धरावती एवी जे अंहि देखायछे;

१ लतापक्षे विकासित थवाने तैयार थई रहेली; सागरिका पक्षे—उत्कंठावाळी. २ फूल आववाथी पाण्डुरंगनी थयेली; सागरिका पक्षे विरहे करीने पाण्डु एटल पूर्व रागनी अवस्था पामेली. ३ जेणे विकास आरंभ्यो छे एवी; सागरिका पक्षे बगासां खाती—जे सात्विक भाव गणायछे. ४ चालतो वायु—सागरिका पक्षे चालतो श्वासोच्छ्वास.

एवी आ जे समदन[1] उद्यानलताने आज,
अन्यतणी नारी पेठे हुं जोनार थाउंछुं;
तेथी देवीना मुखने विपाटलद्युतिवाळुं,[2]
कोपथी करावाकाजे खरेखर चाहुंछुं. २

राणीनी लता करतां राजानी लताने अकालपुष्पागम थवाथी बीजी नारीप्रमाणे एने जोइश तेथी राणीनुं मुख लालचोळ थइ जशे एम राजानुं बोलवुं थायछे. तेमां सागरिकानुं वर्णन लताना वर्णन साथे तुल्य एटले सरखां विशेषणथी आवी जायछे माटे तुल्य-विशेषणता भेद थयो; अने तेमां हवे पछी थवानी वातनुं एटले भावी अर्थनुं सूचन आवी गयुं.

भारतीय नाट्यशास्त्र अने साहित्यदर्पणमां पताकास्थानकना चार भेद कहेला छे.

२ जो. उपकार करतां सहसा गुणवाळो अर्थलाभ थाय ते. जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां (जुओ मारुं भा० पृ० ९९)

"आ वासवदत्ता" एम जाणीने तेनो कंठपाश छोडवा जतां ए तो सागरिका एम तेना बोलवाथी जाणी "शुं मारी प्रिया सागरिका!"

(चोपाया. ६१)

आ तारुं साहस रे'वादे, लतापाश तुं दे छोडी;
हे जीवितेशे! जतो जीव मुज शरीर तजेछे तरछोडी,
तेने तुं हुं कहुं एम करी तत्पर थइने रोकी दे;
मात्र एक क्षण मुज कंठे तुं, बाहुपाश आरोपी दे. ३

वासवदत्ताने मरती अटकाववारूपी उपकार करवा जतां गुणवाळी सागरिकाना लाभरूपी अर्थसम्पत्ति थई.

३ जुं. नाना प्रकारनी अतिशय श्लेषवाळी वाक्यरचना ते त्रीजुं पताका स्थान छे.

१ वसंतनी असरवाळी; सागरिका पक्षे कामनी असरवाळी.

२ धोळुं अने लाल कान्तिवाळुं.

जेम, वेणीसंहारमां. सूत्रधार केहेछे (जुओ ब० म० भा० पृ० ९)

सूत्रधार–मारिष ! ज्यारे तने एमज लाग्युं त्यारे जे पक्षमां श्रीकृष्ण पंढे संधि करवा तत्पर थयाछे ते पक्षमां तेमणे सर्व अमंगल टाळ्युं जाणवुं–शी रीते ते जो,—

(**शार्दूलविक्रीडित.**)

शत्रुनो थइ नाश निश्चय वळी, द्वेषाग्नि होलाइने,
पांडूनंदन सौ विनोद करजो श्रीकृष्णने साहिने;
पृथ्वीमंडळ रक्त-साधित करी संग्रामना अंतमां,
थाजो स्वस्थ तमे कुमार कुरुना, भृत्योसखो संगमां. ४

एवा श्लेषालंकारथी बीजार्थना प्रतिपादनथी भीम नायकने मंगलनी प्राप्ति थायछे, अने कौरवोने अमंगल थवाना भावी अर्थनुं सूचन थायछे माटे पताकास्थानक छे.

४ थो. जे अर्थोपक्षेपण गूढ अने सविनय तथा श्लेषसहित प्रत्युत्तरेयुक्त थाय ते.

जेम, वेणीसंहारना बीजा अंकमां कंचुकी प्रवेश करेछे.

कंचुकी–महाराज, भागी, तमारी भागी. (सर्वे भय पामी जायछे.)
दुर्योधन–अल्या तुं शुं बोलेछेरे ?
कंचुकी–महाराज, भागी, तमारी भीमे.
दुर्योधन–हें तुं शुं बडबडेछेरे ?
भानुमती–शुं रे भाई, तुं अनर्थनी विपरीत वात केहेछे ?
दुर्योधन–अरे पूरुं पांशरूं बोलने, एवुं अडधुं अडधुं शुं बोलेछे ?
कंचुकी–(भयभीत थईने) उभा रहो महाराज, सर्वे कहुंछुं; सांभळो.–

(**अनुष्टुप्.**)

भागीछे मारुते भीमे, आपना रथनी धजा;
घंटा रुदनना शब्द, करती पडीछे धरा. ५

(ब. म. भा. पृ. ३५.)

---

१ प्रेमथी सर्व लोकोने वश करी; लोहीथी पृथ्वीने सुशोभित करी. २ संस्कृत नाटकमां **क्षतविग्रह** छे तेनो बीजो अर्थ देहनो नाश एवो थायछे. ३ सुखी, स्वर्गमां रेहेनारा. ४ चाकर अने मित्र. ५ अर्थ नाखवो–पतावबो.

आ स्थाने दुर्योधनना उरुभंगना सूचनरूप भावी गूढअर्थनो उपक्षेप थयोछे.

ए प्रमाणे आ पताकास्थान कोइ वार मंगल अर्थमां, अने कोइ वार अमंगल अर्थमां सर्वे सन्धिमां थायछे.

काव्य रचनारनी इच्छाने अनुसरी, आ पताकास्थानको ज्यां ज्यां जेटली वार आणवां होय तेटली वार आवेछे. कोइ ग्रंथकार एम केहेछे के, आ चार पताकास्थान, आगळ सन्धिविषे लखवामां आवशे, ते सन्धिओमां अनुक्रमे आणवां, पण ते वात मान्य राखवा सरखी नथी. पताकास्थान घणां उपयोगनां छे, माटे जेम बनी आवे तेम सर्वत्र अने सघळां आणवां.

आधिकारिक अने बे प्रकारना प्रासंगिक भेदवाळी वस्तु त्रण प्रकारनी छे.

१ **प्रख्यात**—इतिहासादिक.

२ **उत्पाद्य**—कविकल्पित.

३ **मिश्र**—थोडीक इतिहासादिक अने थोडीक कविकल्पित; अथवा थोडीक दैविक अने थोडीक मानुषिक.

जे वस्तुउपर आधार राखीने रचना करवी होय ते वस्तु अथवा अर्थ उत्पन्नकरनार ते अर्थप्रकृति केहेवायछे.

तेना पांच भेद छे.

१ पताका, २ प्रकरी, ३ कार्य, ४ बीज, ५ बिंदु.

आमांथी पताका अने प्रकरीविषे प्रथम लखाइ गयुं छे.

३ **कार्य.** उपर कहेला इतिवृत्त अथवा वस्तुनुं धर्म, अर्थ अने काम ए फल अथवा कार्य केहेवायछे. माटे ए त्रणमांथी मात्र एकनीज प्राप्ति थाय तो ते **शुद्ध** केहेवायछे. बेनी थाय तो ते **एकानुबंध** केहेवायछे; अने त्रणनी थाय तो **अनेकानुबंध** केहेवायछे.

४ **बीज.** प्रारंभमां जेनो उद्देश स्वल्प होय, अने ते कार्य-साधक होय, तथा पछवाडेथी अनेक प्रकारे कोइ फलना बीजनी पेठे विस्तार पामे एवा हेतुने बीज केहेछे. ते वस्तु अथवा इतिवृत्तनुं साधन छे.

५ **बिंदु.** मुख्य कार्यनां अनुसंगी अथवा अवान्तर कार्यनो छेद थयो छतां, फरीने बीज आरोपण करीने, मुख्य कार्यनो हेतु आगळ चलाववो ते.

जेम रत्नावलीमां अनंगपूजा थइ रेहेवा आवी एटले अनुसंगी अथवा अवान्तर कार्यनो विच्छेद थयो छतां "उदयनचंद्र" एवुं वाक्य सांभळीने सागरिका पोताना मनमां विचारवा लागी के, मारा पिताए जे उदयन राजाने मने देवानो संकेत कर्यो हतो तेज आ छे के शुं? एम विचारीने राजा अने सागरिकानो योग थवा विषेनुं जे नाटिकानुं मुख्य कार्य ते पती जवा आव्युं छतां, सागरिकाना मनमां पोताना भावी नायकविषेनुं भान थयुं तेथी, जलमां जेम तेलनुं बिन्दु पडे अने ते जेम विस्तार पामेछे, तेम, मूल कथानो विस्तार पामवाने सागरिकानुं स्मरण ए एक कारण उत्पन्न थयुं माटे ते बिन्दु.

ए प्रमाणे उपर जणावेली पांच अर्थप्रकृति छे.

फलनी इच्छा करनाराओ जे कार्यनो आरंभ करेछे ते कार्यनी पांच अवस्था थायछे:—

१ आरंभ, २ यत्न, ३ प्राप्त्याशा, ४ नियताप्ति, ५ फलागम.

१ आरंभ—म्होटा फलना लाभनेअर्थे जे उत्कंठा उत्पन्न थाय छे ते.

१ जुओ मारु भा. पृ. १७.

जेम, रत्नावलीमां यौगन्धरायण प्रधाने पोताना राजाने सार्वभौमत्व प्राप्त थवासारु रत्नावलीनो संयोग कराववानो उद्योग आरंभ्यो छे.

२ **यत्न**—फलनी प्राप्तिनेअर्थे अतित्वरायुक्त जे व्यापार ते. जेम, रत्नावलीमां वत्सराजना समागमनो उपाय सागरिकाए चित्र काहाडीने योज्यो छे.

३ **प्राप्त्याशा**—उपाय अने अपायनी शंकासहित जे फल प्राप्तिनी आशा ते.

जेम, रत्नावलीमां त्रीजा अंकमां सागरिका वासवदत्तानो वेश लइने राजानी भेट करवा जवा धारेछे ए उपाय छे, अने वासवदत्ताना जाणवामां ते वात आववाथी पोते पोतानाज वेशमां राजापासे जायछे, तेथी करीने नायक नायिकानी फलप्राप्तिमां अपाय एटले अडचण थायछे.

४ **नियताप्ति**—अपाय अथवा विघ्न न थतां निश्चयपणे जे फलनी प्राप्ति थाय ते.

जेम रत्नावलीमां राजा केहेछे के "सागरिकानी प्राप्तिविषे देवीने प्रसन्न कर्याविना बीजो उपाय नथी" एप्रमाणे त्रीजा अंकनी समाप्तिमां बिन्दु नांखीने देवीना अपायनुं तेने प्रसन्न करीने निवारण कर्युं, एटले फळप्राप्ति निश्चयपणे सूचवी.

५ **फलागम**—समग्र फलनी जे प्राप्ति ते.

जेम रत्नावली मळवानो लाभ थवाथी चक्रवर्तित्वनी प्राप्ति थई ते फलागम थयो.

संधि.

पांच अर्थप्रकृति तथा अनुक्रमे पांच अवस्था मळवाथी पांच संधि थायछे.

बीज तथा आरंभ मळीने **मुख** संधि थायछे.
बिन्दु तथा यत्न मळीने **प्रतिमुख** संधि थायछे.
पताका* तथा प्राप्त्याशा मळीने **गर्भ** संधि थायछे.
प्रकरी* तथा नियताप्ति मळीने **अवमर्ष**-विमर्ष संधि थायछे.
कार्य अने फलागम मळीने **उपसंहृति** अथवा निर्वहण थायछे.

संधि–एक प्रयोजने करीने युक्त जे कथाना अंश तेओनो मुख्य प्रयोजन साथे जे अवान्तर संबंध तेनुं नाम संधि.

अनेक प्रकारे करीने जेनुं प्रयोजन छे एवा रसनी उत्पत्तिना हेतुने मुखसंधि केहेछे तेना बार भेद छे.

१ उपक्षेप, २ परिकर, ३ परिन्यास, ४ विलोभन, ५ युक्ति, ६ प्राप्ति, ७ समाधान, ८ विधान, ९ परिभावना, १० उद्भेद, ११ करण, १२ भेद.

१ **उपक्षेप**–एटले नांखवुं. ते उपरथी बीजनुं जे नांखवुं ते. जेम, रत्नावलीना प्रथम अंकमां. (जुवो मारु भा० पृ० ६.)

(**गीति.**)

जलनिधिना मध्येथी, द्वीपांतरथी दिगंतमांथी तो;
अनुकूल विधि आणीदे, अभिमतनो झट सुयोग दूरथी तो. ६

वत्सराजने सार्वभौमत्व मळवाने रत्नावलीनी प्राप्ति ए हेतु छे, माटे तेनी प्राप्ति करी लेवानो यौगंधरायणनो जे व्यापार ते बीज द्वाराए तेणे चलव्यो (नांख्यो) छे माटे तेनुं नाम उपक्षेप थयुं.

साहित्य दर्पणमां आ प्रमाणे लखेछे:–

काव्यार्थभूत जे चालतो विषय तेनी रुडेप्रकारे करीने उत्पत्ति थवासारु व्यापार चलाववो तेने उपक्षेप केहेवामां आवेछे;

---

* आवो प्रसंग आववोज जोइये एम नियम नथी ते विषे सूचन करवामां आवी गयुं छे.

जेम, वेणीसंहारमां, नेपथ्यमां रहीने भीम केहेछे केः—

(शार्दूलविक्रीडित.)

लाक्षानुं घर जे हतुं अनलथी तेने फुंकी बाळियुं,
बूडाड्या जलमांय वेरथी वळी विषान्न भक्षाविगुं;
देखतां कुरु-वृद्ध द्यूतछलथी सर्वस्व लीधुं लुटी,
मोजो मार्गे अमारी दोलत हती ते सर्व लेई झुटी;
अंबोडो ग्रही हाथमां द्रुपदिनो खेंच्यो बहु जोरमां,
एवा दुष्ट कुमार अंधनृपना वर्त्तायछे चोरमां;
ज्यां सुधी शूरवीर भीमशरीरे वासो करे प्राण रे,
त्यां सुधी क्यम साधु वेरी पुरुषो रे'शेज निर्भातरे. ७

(ग. म. भा. पृ. ५ छंद १२.)

आ प्रमाणे वैर बंधावानां कारण जणावी, संग्राम थवानुं रूप जे चालतो इतिवृत्त तेनुं निवेदन करवुं.

२ परिकर—उपक्षेपनो विस्तार.

जेम, रत्नावलीमां सिद्धना वचन उपर आस्था राखीने, सागरिकानुं मागुं करवामां आव्युं, ते कन्यानुं समुद्रमां घसडाई जवुं, तेने एक पाटियानो आश्रय मळवो, इत्यादिथी नक्की स्वामीनो मनोरथ सिद्ध थशे, एटला कथनसुधी बीजनी उत्पत्तिनो विस्तार करी बताव्यो माटे ते परिकर केहेवायछे.

साहित्यदर्पणमां आ प्रमाणे छेः—

उत्पन्न थयेला विषयनुं अतिशय सूचन करवुं तेनुं नाम परिकर. जेमके, वेणीसंहारमां वैरनो विषय उत्पन्न थयो छे, तेनो भीम नीचेना कथनथी विस्तार करी बतावेछे.

(शार्दूलविक्रीडित.)

मारुं वैर कुरुकुमारसह जे, बांध्युं हतुं मूळथी,
तेनुं कारण धर्म अर्जुन तथा बंने तमेए नथी;

चीरातां वळगे उरस्थल फरी राजा जरासंधनुं,
तेवी संधि करी तमेज कुरुशु तोडी दउं भीम हुं. ८

(ब. म. भा. पृ. ७ छंद १४).

३ **परिन्यास**—उपर कहेला परिकर करतां पण निश्चयपूर्वक हृदयमां आणवुं ते.

जेम, रत्नावलीमां यौगन्धरायण केहेछे:—(जुवो पृ. ७)

(गीति.)

प्रभुकार्यवृद्धिटाणे, दैवे आधार आपियो ठीक;
माटे झट सिद्धि थशे, पण स्वेच्छाचारोने मने बीक. ९

आ रीते यौगन्धरायण पोताना प्रयत्ननी तथा धणीना भाग्यनी सिद्धिनुं सूचन करी चूक्यो, एटले ते परिन्यास थयो.

साहित्यदर्पणमां आविषे वेणीसंहारमांनुं भीमनुं द्रौपदीप्रति नीचे प्रमाणे कथननुं उदाहरण जणाव्युं छे:—

(वसंततिलकाछंद.)

नाचे गदा मुज करे उछळी सदानी,
हुं घा करी चिरिश जांघ सुयोधनानी,
तेनां रुधीर थकी हुं खरडेल हाथे,
बांधीश छूटी तुज वेणी खचीत माथे. १०

(ब. म. भा. पृ. १४. छं. २६.)

आ प्रमाणे अहिं, इतिवृत्तलक्षण एटले काव्यना विषयनुं संक्षेपे उपक्षेपण एटले कथन करचुं, तेथी ते उपक्षेप अंग थयुं. अने तेनो विशेषे विस्तार थयो तेथी ते परिकर अंग थयुं. तेमज, निश्चयपूर्वक साधनारना हृदयनेविषे परिपूर्ण खातरी थई, माटे तेनुं नाम परिन्यास केहेवायुं.

ए रीते त्रणेनो एक बीजाथी भेद छे. अने ते जे क्रमे जणाववामां आवेलां छे, ते क्रमे ग्रंथमां आववां जोइये. पण आ पछी-

नां विलोभन आदि लईने बाकीनां नव अंग मुखसंधिनां छे, ते आगळ पाछळ पण आणवाने अडचण नथी.

४ **विलोभन**– बीजने उत्तेजन मळे एवी रीते गुणनुं वर्णन करवुं ते.

जेम, रत्नावलीमां. (जुओ भा० पृ० १७)

(**कवित**)

रवि निज कान्ति पोते अस्ताचलपर नांखी,
आकाशनी ओलीमेर पोंचेलो जणायछे;
सायंकालसमयमां दरबारियो आवीने,
दरबारमांहे हवे थोभेला देखायछे;
पद्मकान्ति हरनार दृष्टिने प्रीति देनार,
उदयन चन्द्रसम उदयन जेह छे;
तेना आदरभावथी सुखद पाद सेववा,
उत्सुक थइने राह जोता ते रहेल छे. ११

ए प्रमाणे, वैतालिकमुखद्वाराए चन्द्रतुल्य वत्सराजना गुणवर्णनथी, समागमहेतुभूत जे प्रीति, तेरूपी बीजने अनुसरीने सागरिकानुं मन लोभायुं, तेथी ते विलोभन अंग थयुं.

तेमज, वेणीसंहारमां,

(**मंदाक्रांता.**)

शुं आ भारे, ध्वनि उदधिनो, मंथने मंदराना,
के आ मोटा, प्रलय जलदान्योन्य संघर्षणोना;
मार्गे एवा, स्वर पसरतां शत्रुनुं उरु भागे,
सिंहोकेरा, ध्वनि ज सरखा दुंदुभी शब्द लागे. १२

(ब. म. भा. पृ. १४ छंद २७.)

अहिंथी मांडीने, पाने १७ श्लोक ३० मा सुधी, भीमना क्रोधरूपी बीजगुणवर्णन उपरथी द्रौपदीने लोभ उत्पन्न थयो माटे विलोभन.

वळी, जेम वेणीसंहारमां द्रौपदी भीमप्रति केहेछे के:—

द्रौपदी—नाथ! आपने ज्यारे कोप चडे त्यारे पछी शुं न बनी शके?

आवा वचनथी पण भीमने पोताना कार्यप्रति विशेष लोभाविछे, माटे आ भीमने विलोभन थयुं.

विश्वनाथकृत चंद्रकला नामनी नाटिकामां, चंद्रकलाना वर्णनथी नायकने विलोभन थवाथी ते केहेछेः—

" ते (चंद्रकला) पोतेज जाणे तारुण्यनो विलास इ० "

शाकुन्तल आदि बीजां नाटकोमां "ग्रीवाना मरोडे करीने मनोहर" एवुं मृग आदिनुं वर्णन बीजनीसाथे संबंध धरावनार न होवाथी संधिनुं अंग गणाय नहि; कांके शकुन्तलाना गुणनुं वर्णन सांभळीने जो तेने लोभ थयो होत तो ते विलोभन अंग केहेवात.

५ **युक्ति**—कार्य केवा प्रकारथी सिद्धि पामशे, एवो मनमां विचार करीने ते प्रमाणे योजना करवी ते. कर्त्तव्यनो निश्चय.

जेम, रत्नावलीमां यौगन्धरायण केहेछे केः—(जुवो भा. पृ. ६)

" में पण मानसहित एने (सागरिकाने) देवीना स्वाधीनमां करी दीधी छे एपण ठीक करयुं छे.

मारा सांभळवामां आव्युं छे के, बाभ्रव्य नामनो कंचुकी पण सिंहलेश्वरना अमात्य वसुभूतिसाथे महाकष्टे समुद्र उल्लंघीने कोशल देश जीतवा गयेला आपणा सेनापति रुमण्वानने मळ्यो छे.

एटलेथी, अंतःपुरमां रहेली सागरिकाने वत्सराजनुं दर्शन सुखे करीने थशे ए प्रयोजन नक्की करवाथी, अने बाभ्रव्य तथा सिंहलेश्वरना अमात्यनो पोताना नायक साथे समागम थवानुं हेतुरुपी कार्य सिद्ध थशे एवी युक्ति करी.

वळी साहित्यदर्पणमां युक्तिना दृष्टान्तमाटे नीचे प्रमाणे सहदेव भीमप्रति केहेछे ते उदाहरणः—

सहदेव-आपणा महाराजनो संदेशो निरर्थक जणायो शुं ?

अहिंथी प्रारंभीने ते पाने ११ मे भीमनुं वचन छे के,—

भीम- (अनुष्टुपछंद २१.)

लाज लोक विषे आवे, शत्रुना कुलना क्षये
नहि माने सभामांहे, पतिनना केश खेंचवे. १३

त्यांसुधी युक्तिनुं उदाहरण छे.

६ **प्राप्ति**—सुखागम, अथवा सुख थवुं.

जेम, वेणीसंहारमां. (ब. म. भा. पृ. १०)

दासी—अरे बाईसाहेब, युवराज क्रोधायमान होय एम दीसेछे, ए कारणथी आपणा भणी जोता नथी.

द्रौपदी—अली, एवुं हशे तो आ अपमानथी मने दिलासो मळेछे एवुं मने जणायछे, तो आपणे अहियांज थोडी वार उभां रहीने प्राणनाथ शुं बोलेछे ते सांभळिये.

(एम बोली बंनेजणी त्यांज उभी रेहेछे.)

भीम-(सहदेव भणी जोइने) केमरे सहदेव, पांच गाम लइने संधि करनारी छे के ?

(**वसंततिलका**.)

सौ कौरवो खचित हुं रणमां हणीश,
दुःशासनानुं चिरिने वळी रक्त पीश;
छूंदिश जांघ वळतीज सुयोधनानी,
संधि युधिष्ठिर करो पणथी त्रयानी. १४

द्रौपदी-(सांभळीने सहर्ष) प्राणनाथ! आवुं वचन में पूर्वे कदि सांभळ्युं नथी; मने बहुज आनंद थयो. फरी बोलो अने मने सांभळवा दो.

ए प्रमाणे भीमना क्रोधरूपी बीजने अनुसरीनेज द्रौपदीने सुखनी प्राप्ति थई माटे एनुं नाम प्राप्ति.

तेमज, रत्नावलीमां (जुवो पृ. १७)

सागरिका—(सांभळीने, सहर्ष, पाछी फरीने राजाने जोईने, स्पृहासहित). "मारा पिताए मने जेने देवाने धारी हती ते शुं आ उदयन राजा! (लांबो निश्वास नांखीने) मारूं शरीर परआज्ञा पाळीने दूषित थयुं छे, तोपण एमना (राजाना) दर्शनथी आजे सफल थयुं."

आप्रमाणे सागरिकाने सुख मळ्युं माटे प्राप्तिनुं दृष्टान्त थयुं.

७ समाधान—बीजागम अथवा बीजनुं फरीने स्थापन थवुं.

जेम, रत्नावलीमां (जुओ पृ. १४)

वासवदत्ता—पूजा करवानी सामग्री आप.

सागरिका—(पासे आवीने) भर्त्रि ! आ बधी तैयार छे.

वासवदत्ता—(जोईने स्वगत) अहो! परिजननो केवो प्रमाद? ए दृष्टिये पडे नहि, एटला माटे, प्रयत्नथी संभाळी राखवामां आवेछे, पण ते तो हवे महाराजना जोवामां आवी जशे, माटे हुं तेने कहुं (एवुं कहीने प्रकाश) हंञ्चा! सागरिके! आ मदनोत्सवमां परिजन पराधीन थई जायछे एवो प्रसंग छतां, तुं मेनाने वीली मूकीने अहिं शुं करवाने आवी छे? जा त्यां सत्वर, अने आ पूजानी सर्वे सामग्री कांचनमालाने स्वाधीन कर.

आवा प्रसंगमां सागरिका पोताना मनमां केहेछे.

मेनानुं पांजरूं तो में सुसंगताने स्वाधीन कर्युं छे, अने हुं जोवाना कुतूहलथी आवीछुं तो लपाईने जोउं.

वासवदत्ताना मनमां एम हतुं के, सागरिकाने राजा जुवे नहि, तेथी तेणे तेने पाछी मोकली छतां, मेनानुं पांजरूं सुसंगताना स्वाधीनमां करयुं हतुं एटले संताई रहीने राजाने जोवा लागी. तेथी बन्नेना समागमरूप बीजने उत्तेजन मळे एम तेनुं स्थापन थयुं.

तेमज, वेणीसंहारमांः—

भीम—भले पांचालराजतनये! सांभळो, हुं थोडाज कालमांः—

वसंततिलका.

नाचे गदा मुज करे उछळी सदानी,
हुं घा करी चिरिश जांघ सुयोधनानी,
तेना रुधीर थकी हुं खरडेल हाथे,
बांधीश छूटी तुज वेणी खचीत माथे. १०

आ प्रमाणे वेणीसंहार (गुंथवानो) नो हेतु जे क्रोधरूपी बीज तेनुं फरीथी उपादान करयुं माटे द्रौपदीना मननुं समाधान थयुं ए उपरथी समाधान नामनुं मुखसंधिनुं अंग बन्युं.

एमज वळी, साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे बीजुं दृष्टान्त छे.

नेपथ्यमां-अहो द्रुपद, विराट, वृष्ण्यधक, सहदेव आदि अमारा सेनाधिपतिओ, तथा कौरवना सैन्यना मुख्य योद्धाओ, तमे सर्व कान दइने सांभळो.

(शार्दूलविक्रीडीत.)

जे क्रोधाग्नि जुगाररूपी अरणी-काष्ठो थकी ऊपज्यो,
पांचाली मति केशे वेणी वळती, खेंच्याथकी जे वध्यो;
जेने भस्मरूपी क्षमा थकी वळी ढांक्यो महा म्हेनते,
सत्यत्व व्रतभंगने कुरुक्षये, लावी हदे बीकने;
जेनी आजलगी दयालु पतिए कीधी उपेक्षा घणी,
ते क्रोधाग्नितणो प्रदीप सळग्यो वेळा थये तेतणी;
म्होटा कूरु रणे हवे गळी जवा पहोळुं करयुं मुखने,
माटे सर्व तमे वांरो मन दई जोजोनों कौतुकने. १५

(व. म. भा. पृ. १६. छंद २९.)

हुं जीवुंछुं त्यांसूधी क्यां स्वस्थ थवाना ?

आवा कथन आदि बीजने, प्रधाननायक युधिष्ठिरनो अभिप्राय मळवाथी, फरीथी रुडे प्रकारे केहेवामां आव्युं, माटे समाधान.

८ **विधान**—बीजने अनुसरीने जे सुखदुःख थाय ते.

जेम, मालतीमाधवमां प्रथम अंकमांः—

माधव.- (वसंततिलका.) (३०, २०)

म्होडुं फरी फरी गळासह फेरवीने,
जेवुं डोंठुं कमलनुं मृदु, वाळी दैने,
पाश्यु विषे वळी सुधार्थी कटाक्षबाण,
मारयुं ऊंडुं हृदयमां दहतुज प्राण.
जे स्तब्ध विस्मयवडे सहु भाव-शून्य.
जाणे सुधास्नपित, एम प्रमोद मन्द;
एवुं हतुं हृदय आ मुज तेनी पासे,
जाणे थळ्युं अगनथी त्यम आज त्रासे. १६

(म. न. भा. पृ. २०, १४.)

ए प्रमाणे, मालतीना अवलोकनथी समागमहेतुरूप जे अनुराग, ते बीजने अनुसरतो थइने माधवने सुखदुःख करनारो थयो, माटे विधान.

तेमज, वेणीसंहारमांः–(ब. म. भा. पृ. १७)

द्रौपदी–नाथ ! आप फरीने पाछा वळो त्यारे मने आसनावासना करजो.

भीम–हे प्रिया ! एवी लूखी आसनावासनाथी शुं थयुं ?

तने एकज वात कहुंछुंः–

अभंग. (३१)

तारां मानभंग, थकी हुं दुखायो;
लज्जाथी लेवायो, मारो चे'रो.
कुरुनो निर्वंश, हुं नहि करूं जो;
नहि देखाडुं तो, मारूं मुख. १७

ए प्रमाणे, संग्राम सुखदुःखनो हेतु होवाथी विधान थयुं.

९ **परिभावना**–अद्भुत अथवा आश्चर्यजनक रसनो आवेश.

जेम, रत्नावलीमांः–(जुओ पृ. १६)

सागरिका–(निहाळी जोइने सविस्मय) अहो ! आ तो साक्षात् कामदेव. तातना अंतःपुरमां तो चित्रमां आलेखेला कामदेवनुं पूजन थायछे, अने आहिं तो प्रत्यक्ष जोवामां आवेछे, माटे हुं पण आ पुष्पवडे उभी उभी भगवान् कुसुमायुधनी पूजा करूं.

ए प्रमाणे वत्सराजने अनंगरूपे समजवाथी, अने अनंगनी प्रत्यक्ष पूजा करवी एवो चाल होवाथी, अद्भुतरसनो आवेश थयो माटे परिभावना.

वळी जेम वेणीसंहारमां. (ब. म. भा. पृ. १६.)

द्रौपदी–प्राणनाथ, प्रलय करनार मेघना जेवो गंभीर, भयंकर तथा लडाईनां वादित्रनो बीहामणो अवाज घडी घडी क्यांथी आवेछे वारु ?

ए प्रमाणे लोकोत्तर युद्धनो जे दुंदभि ध्वनि तेथी कुतूहलनो द्रौपदीने आवेश थयो माटे परिभावना.

१० उद्भेद—गूढअर्थ उघाडो करवो ते.

जेम, रत्नावलीमां:—

वत्सराज कामदेवना रूपे (सागरिकानी दृष्टिमां) गूढ रहेलो छे ते वैतालिकनुं कथन जे "रवि निजकान्ति पोते अस्ताचलपर नांखे" इत्यादिथी जणाववामां आव्युं छे, तेथी बीजने अनुसरतोज सागरिका राजाने प्रत्यक्ष कामदेव समजी हती तेने बदले ते तो राजा छे एम समजवामां आव्युं, तेथी गूढ भेद हतो ते उघाडो थई गयो, माटे आ स्थळे उद्भेद अंग थयुं.

एज रीते वेणीसंहारमां. (ब. म. भा. पृ. १६.)

भीम—अरे मैत्रेय, आ समये आपणा म्होटा महाराज शो विचार करता हशे?

एम वात चालेछे, एटलामां नेपथ्यमां नीचे प्रमाणे कथन थायछे:—

(**शार्दूलविक्रीडित.**) (ब. म. भा. पृ. १६. छंद २९.)

जे क्रोधाग्नि जुगाररूपी अरणी-काष्ठोथकी उपज्यो,
पांचाली सति केरी वेणी वळती, खेंच्याथकी जे वध्यो,
जेने भस्मरूपी क्षमा थकी वळी, ढांक्यो महा म्हेनते,
सत्यत्व व्रतभंगने कुरुक्षये, लावी हृदे बीकने,
जेनी आजलगी दयालु पतिए, कीधी उपेक्षा घणी,
जे क्रोधाग्नितणो प्रदीप सळग्यो, वेळा थये तेतणी;
म्होटा कुरु रणे हवे गळी जवा प्होळुं करयुं मुखने,
माटे सर्व तमे वीरो मन दई जोजोनी कौतूकने. १५

भीम—(सांभळीने हर्षयुक्त क्रोधथी बोले छे.) प्रसरो, प्रसरो, युधिष्ठिरनो क्रोधाग्नि वगर अडचणे प्रसरो.

आ प्रकारे युधिष्ठिरना मनमां द्रौपदीना केश बांधवाना हेतुथी उत्पन्न थयेलो प्रथम गूढ एटले छूपो रहेलो क्रोधाग्नि हवे प्रकट थयो, माटे आ स्थाने उद्भेद अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां उद्भेद एटले "बीजना अर्थनो अंकुर" एवी व्याख्या करी छे.

जेम वेणीसंहारमां,

द्रौपदी–नाथ ! फरी पण आप आवी रीते मारी आसनावासना करशो ?

भीम–हे प्रिया, एवी लूखी आसनावासनाथी शुं थयुं ? तने एकज वात कहुंछुं:–

(अभंग)

तारां मानभंग, थकी हुं दुःखायो,
लज्जाथी लेवायो, मारो चेरो,
कुरुनो निर्वंश, हुं नहि करुं जो,
नहि देखाडुं तो, मारुं मुख. १७

(व. म. भा. पृ. १७ छंद ३१.)

एम कहीने, पूर्वे जे क्रोधबीज वाव्युं हतुं, तेने फरीने अंकुरना आकारमां आण्युं माटे उद्भेद अंग थयुं.

११ करण–(चालेला) प्रकरणनो समारंभ.

जेम, रत्नावलीमां. (जुओ भा. पृ. १६)

सागरिकाए पोताने स्थाने जवुं एम ठरच्युं ते अनंगपूजाना प्रसंगने लीधे अटकी पडच्युं हतुं तेनो फरीने आरंभ थयो. जेमः–

सागरिका–* * *कुसुमायुध ! आपने प्रणाम छे. आपनां वारंवार मने शुभ दर्शन थजो. जे जोवानुं हतुं ते में जोयुं. आप सफल दर्शनवाळा होजो. (एम कही प्रणाम करेछे.) * * माटे कोईए मने दीठी नथी त्यांसुधी फरीने निहाळीने जोउं.

ए आदि लईने, प्रथम अंकना प्रथम भागमां वर्णवेला समारंभनुं निर्विघ्न दर्शन करीने ते जती रही, माटे आ स्थाने करण नामनुं मुखसंधिनुं अंग थयुं.

एज रीते वेणीसंहारमां पृष्ठ १७ मे.

सहदेव–भाई चालो, आपणे हवे जइये, अने धर्मराजानी आज्ञा प्रमाणे पराक्रमशक्ति बताविये.

भीम–हा, महाराजानी आज्ञा प्रमाणे करवाने आपणे तैयारज छिये. (उठीने) हे प्रिया, हवे अमे कुरुना कुळनो नाश करवासारु जइये छिये हो. तुं सुखशान्तिमां रेहेजे.

ए रीते अंकना प्रथम भागमां जणावेलो लडाईनो आरंभ फरीने शिरु थयो माटे आ स्थाने करण अंग थयुं.

उपर प्रमाणे संधिअंगना दृष्टान्तनो क्रम मूळ ग्रंथना चालता क्रमथी भिन्न छे तेथी दोष आवेछे, एम समजवुं नहि. कारण के उपर जणावेला संधिना अंग प्रमाणेज ग्रंथनो अनुक्रम चलाववो जोइये एवो नियम नथी; तेमज ग्रंथना अनुक्रम प्रमाणे संधि अंगनो अनुक्रम आववो जोइये एम पण अगत्य नथी.

१२ भेद—(दशरूपक प्रमाणे) उत्साह उमंगे एम उत्तेजन आपवुं.

जेम, वेणीसंहारमां. (व. म. भा. पृष्ट १७.)

द्रौपदी—प्राणनाथ, नहि, नहि, एवुं करशो नहि. शत्रुए मारूं अपमान कर्युं छे, तेथी तमारा हृदयमां क्रोधाग्नि प्रदीप्त थयो छे खरो, परंतु तमे तमारा शरीरनी संभाळ न राखतां युद्धमां उतरशो नहि, कारण के, शत्रुना सैन्यमां बहु सावधपणाथी वर्त्तवुं पडेछे, एवुं में सांभळ्युं छे. तमे कुशल हशो तोज सर्व सारुं छे.

भीम—हे सुक्षत्रिया, सांभळेछे के; अमे शत्रुना सैन्यमां प्रवेश करवाने समर्थ छिये. तेनी तुं चिन्ता राखीश नहि.

(शार्दूलविक्रीडित.)

ज्यां माथां अथडाय खूब गजनां, लोही वसा मांसनो
थाये कांप धजा समेत बुडीने, जाये रथो मांह्य तो,
ज्यां योद्धा चतुराइथी रथविषे, जाये चढी ठेकीने,
देखाडे निज शौर्य युद्ध बलने, मारी बधा वेरीने,
भक्षे मांस वरु पिये रुधिरने, चीसो घणी पाडीने,
नाचेछे वळी ज्यां धडो मनविषे, तेने तुरी जाणीने;
एवा दारुण ने भयानक महा, संग्राममने सागरे,
संचारो करवा समर्थज अमे, पांडू-कुमारो खरे. १८

ए प्रमाणे खिन्न थयेली द्रौपदीने क्रोध अने उत्साहबीजने अनुसरतुं उत्तेजन मळ्युं माटे तेनुं नाम भेद.

साहित्यदर्पणमां भेदनी व्याख्या एम करी छे केः—

संहतिभेदनम् एटले अविरुद्धताथी सर्वानुमते काम करवाने एकठा थयेलाओए जुदा पडी जवुं तेनुं नाम भेद.

जेमके, वेणीसंहारमां. (ब. म. भा. पृ. ७.)

भीम—हा, हा, एम के ? खरुंज, तमारा मनमां जे होय ते खरुं. माटेज हुं आजथी तमाराथी जुदो पडुंछुं.

आ प्रमाणे मुखसंधिनां बार अंग छे. ते बीज तथा आरंभनां सूचक छे. ते नाटकमां प्रधान नायक नायिकाना मुखे योजाय एम आणवां, अथवा तेमना सहायीभूतना कथनमां तेनी योजना थाय एम करवुं.

आ बार अंगमांथी उपक्षेप, परिकर, परिन्यास, युक्ति, उद्भेद अने समाधान एटलां तो अवश्य करीने मुखसंधिमां आणवां जोइये.

२ प्रतिमुखसंधि.

२ **प्रतिमुखसंधि**—बीजनो किंचित् प्रकाश अने किंचित् अप्रकाश ते प्रतिमुख.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां, वत्सराज अने सागरिकानो समागम थवानो हेतु जे प्रथम अंकमां जणाई आवेली सागरिकानी प्रीति, ते सुसंगता अने विदूषकना जाणवामां आवी, तेथी किंचित् प्रकाश थई, अने चित्रफलकना[1] वृत्तान्तथी किंचित् वासवदत्तानी कल्पनामां आवी तेथी ते कांईक अप्रकाश पण रही, माटे आखा बीजा अंकमां प्रतिमुखसंधि थयो.

तेमज, वेणीसंहारना बीजा अंकमां, भीष्म आदिनो वध थवाथी कांईक जाणवामां आवेलो अने कर्ण आदिनो वध न थवाथी कां-

१ चित्रनी पाटी

इक जाणवामां न आवेलो एवो भीमनो क्रोध, ते बीज अने तेनो उपर प्रमाणे लक्ष्यालक्ष्यरूपे प्रकाश थयो, माटे प्रतिमुखसंधि थयो. तेमज सामा पक्षमां, दुर्योधनना नीचेना कथनथी पण ते प्रत्यक्ष (प्रकाश) जणाई आवेछे. (ब. म. भा. पृ. २३.)

दुर्योधन—(कंचुकीप्रति) वैतालीय.

> सह भृत्यगणो सबांधवो, सह मित्रो ससुतो संहानुजो,
> हणशे रणमां सुयोधनने, सुतपांडु स्वबळे त्वरार्थी तो. १९

आ कथनमां अतिक्रोधावेशमां आवी जवाथी, पांडुसुतने दुर्योधन हणशे, एम केहेवाने बदले उलटुं केहेवाई गयुं छे. वळी अर्जुने जयद्रथने सांजसूधीमां मारवानी प्रतिज्ञा लीधी ते जाणीने भयभीत थती जयद्रथनी माताने आश्वासन आपतां नीचे प्रमाणे दुर्योधन केहेछे:—(ब. म. भा. पृ. ३९ छंद २९.)

वसंततिलकावृत्त.

> लोही दुशासनतणा, हृदनुं पींवानुं,
> जांघो सुयोधनतणी, वळी चीरवानुं,
> पांडुतणा वीर सुते, पण लीधुं जेवुं,
> जाणो जयद्रथतणा वधनुंज तेवुं. २०

भीम अने दुर्योधननो एक बीजानो क्रोध, एक बीजाना जाणवामां थोडो थोडो आव्यो छे, पण बाकीनाओमां तो प्रसिद्ध पडी गयो छे, माटे क्रोधनो लक्ष्यालक्ष्यरूपे उद्भेद थयो, तेथी प्रतिमुखसंधि थयो.

साहित्यदर्पणमां प्रतिमुख संधिनी व्याख्या नीचे प्रमाणे करेछे:— मुखसंधिमां योजेला प्रधान (मुख्य) फलना उपायनुं किंचित् प्रकाश अने किंचित् अप्रकाशरूपे जे कथन ते प्रतिमुखसंधि.

प्रथम गयेला अंकमां योजेला बिन्दुरूपी बीज अने यत्नना अर्थ-साथे मळता संबंधवाळां प्रतिमुखसंधिनां तेर अंग थायछे.

१ विलास.	५ नर्म.	९ पर्युपासन.
२ परिसर्प.	६ नर्मद्युति	१० पुष्प.
३ विधूत.	७ प्रगमन.	११ उपन्यास.
४ शम.	८ निरोध.	१२ वज्र.
		१३ वर्णसंहार.

१ **विलास**—रतिना भोगने अर्थे जे चेष्टा ते.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां. (जुवो पृ. २२.)

सागरिका–हृदय! प्रसन्न था, प्रसन्न था! जेमां आयास एज मात्र फळ छे, एवा दुर्लभ जननी प्राप्तिनी इच्छा छोडी दे.

अहिंथी ते "निहाळीश ने पछी करवानुं ते करीश" त्यांसुधीना कथनथी चित्रादिजन्य वत्सराजना समागमनी रतिने उद्देशीने सागरिकानो चेष्टारूपी प्रयत्न, अनुराग बीजने अनुसरतो थयोछे, तेथी त्यां विलासअंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां एम लखेछे के:–

रतिना भोगने अर्थे जे इच्छा ते. एटले, रति जेनुं लक्षण छे एवो अंतःकरणनो जे भाव, ते भावनो हेतुभूत जे स्त्रीने पुरुष, अथवा पुरुषने स्त्रीरूप विषय तेसंबंधी जे इच्छा ते विलास.

जेम शाकुन्तलना बीजा अंकमां. (द. प्रा. भा. पृ. ३९.)

राजा—(स्वगत)

आर्या.

मुज सरखाने मळवी छे ते दुर्लभ कुमारिका जोय,
जायेछे मन मारुं तेना पर आ तणाइने तोय,
जो के मनोर्थ मननो पार पड्यो नथी कंईज अद्यापि,
एक बीजाने अंतर, इच्छा छे प्रीतिनी सम तथापि. २१

२ **परिसर्प**—प्रथम देखायलुं बिन्दु, पछीथी नष्ट पाम्युं छतां, तेने फरीने अनुसरवारूपी यत्न करवुं ते.

जेमके, वेणीसंहारना बीजा अंकमां (दुर्योधनने कंचुकी केहेछे.) (जुवो ब. म. भा. पृ. २१.)

कंचुकी–परंतु जेनी सहायमां भगवान् वासुदेव छे, ते पांडवशत्रु छाती पर उभेला छतां हजु सुधी महाराजानुं चित्त जनानखानाना सुखमां निमग्न थयेलुं छे. (थोडो विचार करीने बोलेछे.) महाराजानुं आ कृत्य अयोग्य छे, कारण केः–

शार्दूलविक्रीडित.

जेना शत्रुकुळे अखंड परशु तेनाज जेता[1] जदा,
सूवाड्या शरसेज पांडुतनये माठुं न लाग्युं तदा;
प्रौढोए बहुधा अशस्त्र समरे थाकी अति जे गयो,
एकाकी अभिमन्यु बाळ वधथी राजा खुशीमां वह्यो. २२

ए प्रमाणे पूर्व अंकमां जोवामां आवेलुं तथा बीजा अंकमां "भानुमतीनी भाळ काहाडवा माटे महाराज दुर्योधने मने मोकल्यो छे," ए आदि प्रस्तावथी नष्ट थयेलुं बिन्दु, कंचुकीना उपर लखेला कथनथी प्रयत्ननी साथे फरीने पाछुं उद्दीपित थयुं माटे परिसर्प.

वळी जेम रत्नावलीमांना बीजा अंकमां, विदूषक अने राजा नवमालिकानां पुष्पोनो उद्गम जोवाने माटे जायछे, तथा राजानी मन्दुरामांथी (घोडारमांथी) छूटी नाठेलो वानर, सारिकानुं पिंजरुं उघाडी नांखतां, उडी गयेली सारिकाने शोधवा, चित्रपट छोडी दइने सागरिका तथा सुसंगता तेनी पाछळ जायछे; ए भांजगडमां सागरिकानो राजाविषे थयेलो बिन्दुरूप अनुराग, चित्रपटद्वाराए प्रसिद्ध थयो छतां नष्ट पाम्यो, ते पाछो कदलीगृहमां, राजा अने विदूषकनो प्रवेश थतां, चित्रफलक हाथ आववाथी, तथा ते लेवाने सुसंगता अने सागरिका पाछां वळी आवतां बंनेनो समागम थवारूपी बिन्दु फरीने उद्दीपित थयुं तेथी परिसर्पअंग थयुं. (जुवो रत्नावलीनुं मारुं भाषान्तर पृष्ठ २७ थी ३८.)

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे व्याख्या छेः–

---

1 जीतनार एवो भीष्म.

नष्ट थयेली इष्ट वस्तुनुं अनुसरण करवुं ते परिसर्प.

जेम शाकुन्तलना त्रीजा अंकमां (झ. उ. भा. पाने ४९.)

राजा. (परिक्रमण करी तथा जोई) आ नेतरना उंचा चडेला वेलाना मांडवामांहे शकुन्तला हशे, शाथी के, (नीचे जोई)

(गीति.) (९५)

पगलां पडेल ताजां, आगळ उंचां पुठे उंडां भारे,
एना नितम्बभारे, देखाये श्वेत रेत भर द्वारे. २३.

३ विधूत—उपचार आदिमां अनिच्छा अथवा अभाव.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां सुसंगतासाथे वात थतांः—(जुवो मारुं भाषान्तर पृ. २४.)

सागरिका--सखि ! आथी तो मने अधिक संताप पीडेछे. (एम कही मदनावस्था प्रकट करेछे.)

सुसंगता—(तेना हृदय उपर हाथ मूकीने) सखि ! शान्त था, शान्त था. (एम कही कुंडमांथी कमलपत्र तथा मृणाल लई आवीने तेनो अंगे स्पर्श करावेछे).

सागरिका—सखि, आ कमलपत्र अने मृणालवलय काहाडी नांख. एनी कांई अगत्य नथी. तुं शुं करवाने श्रम वेठेछे ? हुं कहुंछुं के दूर कर, दूर कर.

गीति.

दुर्लभ जनमां प्रीति, लज्जा गुरवी, पराधिने प्राण,
प्रिय सखि ! प्रेम विषम छे, माटे केवल मरण शरण मान. २४

आ प्रमाणे सागरिकाए अनुरागरूप बिन्दुना संबंध साथे शीतोपचारनो विधूत एटले अनादर कर्यो माटे विधूत.

तेमज, वेणीसंहारना बीजा अंकमां, भानुमतीने ज्यारे दुःस्वप्न थयुं छे, के एक नकुले (नोळियाए) सो सर्प मार्या, ते उपरथी पांडवमांहेला नकुलहस्ते दुर्योधन आदि सो भाईनी हानि थवानो शक उत्पन्न थयो, अने पांडवोनो जय थवानो शक उपज्यो, तेथी स्वप्ननी शान्ति करतासुधी, रतिनुं विधूत करवा उपरथी विधूतअंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे व्याख्या छे:–

प्रार्थना करी छतां तेनो अनादर (विधूत) करवो ते विधूतअंग.

जेम, शाकुन्तलना त्रीजा अंकमां राजा प्रत्यक्ष थया पछी.

शकुन्तला–(प्रियंवदाभणी जोइने) हला ! अन्तःपुरविरहे करीने उत्सुक थयेला राजर्षिने शुं करवाने रोकी राखेछे ?

ए रीते राजाए प्रार्थना करेली तेनो शकुन्तलाए (विधूत एटले) तिरस्कार कर्यो.

४ **शम**–अरतिनी शान्ति.

जेम रत्नावलीना बीजा अंकमां सागरिकाए चितरेली राजानी छबी जोतां विदूषकप्रति. (जुवो मारुं भा. पृ. ३३.)

राजा–वयस्य ! मुख आववानी वात शुं केहेछे. जो,

कवित.

उरुयुगनुं कष्टथी, व्यतिक्रमण थइने,
नितंबस्थलनी मांह, सुचिर भमी गयो;
त्रिवळीरूपी तरंग तेनेलीधे विषम छे,
एवा मध्यदेशमांह दृष्टिपात तो थयो;
अचल थयेली दृष्टि त्यांथी धीरे धीरे वळी,
तुंग स्तन उपर ते आरोही रहेल छे;
तृषातुर थई होय तेम जल लव वे'ता,
बे लोचननी भणी ते छेवट गयेल छे. २५

ए प्रसंगमां.

सागरिका–(सांभळीने स्वगत) हृदय ! प्रसन्न था, प्रसन्न था. धीरज धर, धीरज धर. तारो मनोरथ हवे आटले सुधी आवी पोहोंच्यो छे.

आ प्रमाणे अरतिनी कांईक शान्ति थई तेथी शमअंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां शमअंग नथी पण तेने बदले तापन अंग लख्युं छे. पण दशरूपकमां तेने विधूतना पेटामां गण्युं छे. विश्वनाथ तेनी व्याख्या नीचे प्रमाणे आपेछे.

" जे उपायनुं अदर्शन तेज तापन, एटले कशो पण उपाय चाले नहि, तेथी जे संताप थाय तेनुं नाम तापन. "

जेम रत्नावलीना बीजा अंकमां सुसंगताए शीतोपचार कर्या छतां, कांई शान्ति थई नहि, एटले कशो उपाय चाल्यो नहि तेथी संताप थयो ते तापन.

५ **नर्म**–परिहास वचन.

जेम रत्नावलीना बीजा अंकमां, (जुओ भा. पृष्ठ ३३.)

सुसंगता–जेने माटे तुं आवी छुं ते तो तारी पासेज छे.

सागरिका–(ईर्षासहित) हुं कोने माटे अहिं आवी छुं ?

सुसंगता–(हशीने) अहो ! अन्य शंकिते ! चित्रफलकने माटे. तो ते ले.

आ स्थाने परिहासनुं वचन बिन्दुनी साथे मळतुं आववाथी नर्मअंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां पण रत्नावलीमांथी एज दृष्टान्त आप्युं छे.

जेम, वेणीसंहारना बीजा अंकमां (पृष्ठ ३१) स्वप्ननी शान्तिअर्थे भानुमती रोकाई छे तेवामां दुर्योधन तेने मळवा आवतां, चेटीना हाथमांथी अर्घ्यपात्र लइने देवीने अर्पण करेछे, अने भानुमती सूर्यने अर्घ्य आपतां केहेछेः–

भानुमती–अली तरलिका ! देवतानी पूजा करवा सारु बीजां फूल आप. (फूल लेवाने हाथ लांबो करेछे. संकेतथी बेउ जणीने दूर खसेडी राजा पंडे फूल लई पासे जायछे अने तेना (राणीना) हाथमां आपवा मांडेछे एटलामां हाथने धक्को लागवाथी फूल भोंय पर पडी जायछे.)

तेथी परिहास थतां नर्मअंग थयुं. कारण के, खोटा स्वप्ननी शान्तिने अर्थे देवनी पूजामां विघ्न आणनार नर्मअंगथी बिन्दुनुं उद्घाटन थयुं.

६ **नर्मद्युति**–परिहासनां वचन थकी उत्पन्न थयेली धीरज.

जेम रत्नावलीना बीजा अंकमां (जुवो भा. पृष्ठ ३९.)

सुसंगता–सखि ! आ प्रमाणे भर्त्ताए तारो हाथ झाल्यो छे तोपण तुं कोप मूकती नथी, एटली तुं अडाही छे.

सागरिका–(जरा भृकुटी चडावीने) सुसंगते! हजी सुधी पण जंपती नथी के?

ए प्रमाणे अनुरागबिन्दु उद्घाटन थवाथी पण सागरिकाये धीरज मूकी नहि माटे नर्मद्युतिअंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां पण एज प्रमाणे छे. परंतु विशेषमां एम जणावेछे के, केटलाक नर्मद्युतिनी व्याख्या एम करेछे के, दोषने आच्छादन करनार जे हास्य ते.

७ **प्रगमन**–उत्तरप्रत्युत्तरवाळी जे वाणी ते. एटले अन्योन्यना उत्तरप्रत्युत्तरथी प्रीतिरूप बिन्दुनुं उद्घाटन अथवा प्रकट थवुं.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां चित्रफलक हाथ आवतां.' (जुवो पृ. ३२.)

विदूषक–(लई, जोइने हर्षथी नाचेछे.)

राजा–(सकौतुक) ए शुं छे ?

विदूषक–आपने वधामणी छे. में आपने कह्युं हतुं के, आपनेज आलेख्या हशे, जो एम न होय तो कामदेवने ठेकाणे जेनी गणना थाय एवो बीजो कोण होय ? (इत्यादि वातचित थया पछी कदलीगृहमां मृणालनुं आभूषण सागरिकाए काहाडी नांख्युं हतुं ते लई हृदयसाथे मूकी ठपकासहित.) (जुवो भा. पृ. ३५.)

राजा–अहो जडप्रकृते !

(साटक छंद.)

हे तुं हार मृणालना, पडी गयो तेना कुचो मध्यथी,
शा कारण सोसायछे कथ खरे, के'वानुं ते सच तुं;
तेना बे स्तनमांह सूक्ष्म तर तो, तंतु शके ना रही,
तो पछी तो तुजने मळेज क्यांथी, जग्या रह्यानी कहीं. २६

ए इत्यादिकथी राजा, विदूषक, सागरिका अने सुसंगताना अन्योन्य उत्तरप्रत्युत्तरथी उत्तरोत्तर अनुरागबिन्दुनुं उद्घाटन थवाथी प्रगमनअंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे केहेछेः–

उत्तरोत्तर वाक्य, एटले जेमां उत्तर उत्कृष्ट आवे ते प्रगमन. जेम विक्रमोर्वशीना बीजा अंकमां उर्वशी अने चित्रलेखा सर्व वात सांभळी पछी प्रकट थतां, (जुओ मारूं भाषान्तर प्रथम आवृत्ति पृष्ठ ४०.)

उर्वशी–(लज्जा अने बीकसहित राजापासे जइने) जय जय महाराज !

राजा–(हर्षसहित) सुंदरि !

गीति. (३५)

तुं ज्यारे जय शब्दे, बोलावेछे मुने प्रिया बानु !
इन्द्र थकी पुरुषान्तर थयलो जय शब्द हुं जीत्यो मानुं. २७

इत्यादिथी उर्वशीना कथन करतां पण राजानुं उत्तर उत्कृष्ट 'आव्युं अने त्यारपछी राजा, विदूषक, उर्वशी अने चित्रलेखानां उत्तरोत्तर वाक्य चालेछे तेथी अनुरागबिन्दुनुं उद्घाटन थायछे, माटे प्रगमनअंग थयुं.

८ **निरोध**–हितनो अटकाव एटले हितकार्यने अडचण आववी. जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां राजा अने सागरिकानो कदलीगृहमां मेळाप थयो छे ते प्रसंगमां. (जुवो भा. पृ. ३९.)

विदूषक–अहो ! आ तो बीजी देवी वासवदत्ता !

राजा चकित थईने सागरिकानो हाथ मूकी देछे, एटले सागरिका अने सुसंगता जतां रेहे छे, त्यार पछीः–

राजा–(पडखे जोइने सविस्मय) देवी वासवदत्ता क्यां छे ?

विदूषक–अहो ! ए तो देवी वासवदत्ता जेवी घणा रोषवाळी छे, एम हुं केहेवा जतो हतो.

राजा–धिक् मूर्ख !

गीति.

कष्टे दैव प्रतापे, मळी आवेली प्रकट रतिवाळी,
कंठालिंगन न थतां, रत्नावली सम तजावी तें वा'ली. २८

ए आदि लइने वत्सराजनुं सागरिकासमागमरूप जे हित तेनो

वासवदत्ताना आववारूपी विदूषकना वचनथी निरोध (अटकाव) थयो माटे निरोधअंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां निरोधने बदले विरोध लख्यो छे, अने तेनी व्याख्या नीचे प्रमाणे छेः—

दुःखनी प्राप्ति ते विरोध.

जेम चंडकौशिकमां,

राजा—खरे, जेम आंधळो बळता अग्नि उपर पग मूके तेम विना विचार करवावाळो जे हुं ते में पण तेमज कर्युं.

९ **पर्युपासन**—प्रार्थना करवी अथवा आर्जव करवो.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां सागरिका अने सुसंगताना जवा पछी राजा अने विदूषकनी वात चालेछे, तेवामां कदलीगृहमां प्रथमना संकेत प्रमाणे वासवदत्ता प्रवेश करेछे, एटले राजाना केहेवाथी विदूषक चित्रफलक लूगडे वींटीने बगलमां संताडी देछे, पण आनंदमां नाचतां तेनी बगलमांथी ते पडी जतां राणी उपाडी लेछे अने चित्र जोतां तेनो भेद समजी कोपायमान थइने जती रेहेवा प्रयत्न करेछे तेनो पालव झालीने, (जुवो भा. पृ. ४१—४२.)

राजा—देवि !

सवैयो.

जो कहुं के तुं प्रसन्न था पण कोपविना केहेवुं नहि योग्य,
फरीथी आवुं करीश नहि कहुं ए अपराध स्विकारया जोग;
मारो छे नहि दोष कहुं तो जूठुं मानेछे तुं एह,
मारे केवुं के’वुं योग्यज प्रिया! मुने सूझे नहि तेह. २९

ए रीते चित्रमां चितरेलां नायक अने नायिका जोवाथी कोपायमान थयेली वासवदत्तानी प्रार्थना करवामां नायकनायिकाना प्रीतिरूप बिन्दुनुं किंचित् उद्घाटन थयुं, माटे पर्युपासन अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां एवी व्याख्या छे केः—

करेला कामविषे प्रार्थना करवी एटले क्षमा मागवी तेनुं नाम पर्युपासन.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां, (पृ. ३१.)

विदूषक–अहो वयस्य! कोप करो नहि, क्षमा करो. ए तो कदलीगृहमां गई. चालो आपणे पण त्यां जइये. (जायछे).

१० **पुष्प**–विशेष जणाववाळुं वाक्य, एटले जेम पुष्पनी कलि खीले तेम बिन्दु विशेष खीली नीकळे ते.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां सुसंगताए सागरिकानुं चित्र आलेख्युं तेथी तेणे प्रणयकोप जणाव्यो ते उपरथी राजाने मनावानुं केहेतां, राजा, सागरिकानो हाथ ग्रहण करीने स्पर्शसुख अनुभवेछे, ते जोई, (जुवो भा. पृ. ३८–३९.)

विदूषक–अहो, आ तो अपूर्व लक्ष्मी आपने प्राप्त थई.

राजा–वयस्य! सत्य कह्युं.

गीति.

कर पारिजातपल्लव जेवा एना वळी रमा जेवी,
स्वेद रुपे अमृतद्रव, क्यांथी व्हे जो न होय ए एवी. ३०

ए प्रमाणे नायक अने नायिकानुं अन्योन्य दर्शनादिक थवाथी, राजाए सागरिकानी विशेष प्रशंसा करी, तेथी विशेषप्रीतिरूप बिन्दुनुं उद्घाटन थयुं, माटे पुष्पअंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां पण उपर प्रमाणेज छे.

११ **उपन्यास**–उपायद्योतक (जणावनार) वाक्य.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां (जुवो पृ. ३६–३७.) सुसंगता आवी पोहोंचतां, चित्रफलक संताडी देवा विदूषक राजाने सूचवतां ते प्रमाणे करेछे. पछी राजाए तेने पूछ्युं के, हुं अहिं छुं एवुं तें शाथी जाण्युं? तेना उत्तरमां ते केहेछे के, हुं ए जाणुंछुं एटलुंज नहि, पण चित्रफलक सहित सर्वे वात जाणुंछुं. ते हवणां

जइने राणीसाहेबने निवेदन करी दउंछुं. एम कही ते जवा मांडेछे, तेने निवारवा विदूषक सूचना करेछे, ते उपरथी कर्णभूषण अने कडुं तेने आपीने केहेछे के,

"आ तो मात्र रमुज माटे कर्युं छे. विनाकारणे तारे देवीने संताप उपजाववो नहि. ले आ तने पारितोषिक आपुंछुं." (आपेछे)

सुसंगता–भर्त्ता! आपे शंका आणवी नहि. ए कर्णाभरण अने कडुं रेहेवा द्यो. में पण आपनी कृपानेलीधे उपहास कर्यो छे. पण हुं आपनी एटलीज कृपा याचुंछुं के, मारी प्रियसखी सागरिका मने केहेछे के, तें मने शासारु आलेखी? आवुं कही ते मारा उपर कोपायमान थई छे, माटे तेनो हाथ ग्रहण करी तेने प्रसन्न करो.

आ उपरथी सागरिका, सुसंगताए चीतरी अने राजा, सागरिकाए आलेख्या एम जणावनारा समागमना उपायभूत सुसंगताना वाक्यथी बिन्दुनुं उद्घाटन थयुं माटे उपन्यास.

साहित्यदर्पणमां उपन्यास एटले कृपा संपादन करवी एम लखीने उपरनुंज दृष्टान्त आपेछे. वळी तेमां विशेष एम जणाव्युं छे के, कोई उपन्यासनो एवो अर्थ करेछे के "कारणसहित अर्थनो उपाय करवो ते."

जेम, रत्नावलीनाज प्रसंगमां सुसंगताने रीझववा माटे, (पृ. ३७.)

विदूषक–(अपवार्य सभय) अहो वयस्य! ए केहे तेम करो एवी ए गर्भदासी वाचाळ छे, माटे एने संतोष पमाडो.

१२ **वज्र**–प्रत्यक्ष निष्ठुर वाक्य कही देवुं ते.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां (जुओ मारूं भा. पृ. ४१.)

वासवदत्ता–(चित्रफलक निहाळीने) आर्यपुत्र! आ बीजी आपनी समीपमां आलेखी छे, ते शुं वसंतकनी चतुराई छे? आर्य पुत्र! आ चित्रफलक जोइने मारूं माथुं फरी जायछे. माटे आप अहिं सुखे विराजो, हुं जाउंछुं.

साहित्यदर्पणमां व्याख्या तो उपर प्रमाणेज छे पण दृष्टान्त बीजुं आपेछे.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां सुसंगताने राजा केहेछे:–
(पृष्ठ ३६–३७.)

राजा–हुं अहिं छुं एम तें शाथी जाण्युं?

सुसंगता–(हसीने) में आपने जाण्या एटलुंज नहि, पण चित्रफलकसहित सर्वे वात जाणी छे, माटे हवणां जइने देवीने निवेदन करूंछुं.

१३ **वर्णसंहार**–चारे वर्णनुं शेळभेळ करवुं ते.

जेम वीरचरितना त्रीजा अंकमां वसिष्ठ, विश्वामित्र, जनक अने शतानंद आदि रामचंद्रजी सहित सीता लइने विदाय थायछे, ते प्रसंगे परशुराम एकाएक आवी पोहोंची रामने प्रहार करवा यत्न करेछे, त्यारे,

वसिष्ठ–(केटलुंक कही गया पछी)

गिया–वेताल छंद.

ऋषिओतणी आ सभाबेठी, जौंन युधाजित मांहि छे,
आ वृद्ध राजा लोमपाद ज मंत्री साथे आंहि छे,
यज्ञो विरामे नहिज जेना, ब्रह्मवादी आ खरे,
आ जनक नृप, मळी याचना अद्रोह केरी सौ करे. ३१

ए प्रमाणे अहि ऋषि, क्षत्रिय, अमात्य आदि एकठा थयेला वर्णोना सूचवनारा वाक्यथी रामने जीतवानी आशा राखनार दुर्नीतिवाळा परशुरामनी पासे अद्रोह याञ्चा द्वाराए ऋषि आदि वर्णोनो प्रकाश करयो माटे वर्णसंहार.

वर्ण शब्दे करीने केटलाक पात्रोनुं ग्रहण करेछे अने संहार शब्दनो अर्थ मेळाप करेछे, एटले घणां पात्रो एकज ठेकाणे एकठां मळे ते.

एनुं उदाहरण. रत्नावलीना बीजा अंकमां सुसंगता एकली कदली गृहमां गई छे, त्यांथी प्रारंभीने ते सागरिकानो हाथ राजाए झाल्यो छे, त्यांसुधी, राजा, विदूषक, सुसंगता अने सागरिका एकठां थई गयां छे माटे वर्णसंहार थयो.

ए प्रमाणे प्रतिमुखसंधिनां तेर अंग, मुखसंधिमां रोपेला बिन्दु-

रूप अवान्तर बीज अने महाबीज तथा यत्नसाथे संबंध धरावनारां रचवां. तेमां परिसर्प, प्रशम, वज्र, उपन्यास अने पुष्प एटलां तो अवश्य आववां जोइये; बाकीनां जेवो प्रसंग ते प्रमाणे योजवां.

---

३ गर्भसंधि.

३ गर्भसंधि—प्रतिमुखसंधिमां लक्ष्यालक्ष्यरूपे बीज के बिन्दु थोडुं प्रकट थयेलुं तेनो विशेष प्रकट थवानी साथे विघ्नसहित लाभ मळे, फरी तेनो विच्छेद थाय, फरी तेनी प्राप्ति थाय, फरी विच्छेद थाय, फरी तेनो शोध थाय, एम वारंवार थवाथी अत्यंत फळप्राप्तिनी जे अनिर्धारित आशा ते गर्भसंधि.

प्राप्त्याशा अने पताका ए बे मळीने गर्भसंधि थायछे, परंतु पताकानो योग होवोज जोईये एवो नियम नथी, एटले के, कोई स्थाने ते होय अने कोई स्थाने न पण होय.

जेम रत्नावलीना त्रीजा अंकमां; सागरिका, वासवदत्ताना वेशमां राजाने मळवा धारेछे, एम विदूषकना वचनथी सागरिकाप्राप्तिनी आशा थई, अने वासवदत्तारूप विघ्नथी तेनो विच्छेद थयो, फरी सागरिका वासवदत्तारूपे लताथी फांशी खाती हती, तेने रीसायली वासवदत्ता जाणी, राजा छोडाववा जतां, तेने सागरिकानी पुनःप्राप्ति थायछे. तेमज वळी, वासवदत्ता पश्चात्ताप करीने राजाने मनाववा आवतां विच्छेद थयो, एटले हवे देवीने प्रसन्न कर्याविना अपायनिवारणनो बीजो उपाय नथी एम ग्रथायुं छे, तेथी अपायनुं निवारण अने उपायनी योजना देखाडी माटे रत्नावलीना त्रीजा अंकमां गर्भसंधि थयो.

आ गर्भसंधिनां बार अंग छे.

१ अभूताहरण.	५ क्रम.	९ तोटक.
२ मार्ग.	६ संग्रह.	१० उद्वेग.
३ रूप.	७ अनुमान.	११ संभ्रम.
४ उदाहरण.	८ अधिबल अथवा अभिबल.	१२ आक्षेप.

१ **अभूताहरण**–कपट.

जेम रत्नावलीना त्रीजा अंकमां, सुसंगता अने विदूषके सागरिकाने वेश पलटावीने राजापासे लई जवाने जे कपट रचेलुं ते कांचनमाला (वासवदत्तानी चेटी) ना जाणवामां आवतां. (जुवो पृ. ४९.)

कांचनमाला–(प्रवेश करी निश्वास मूकती) वाह रे, वसंतक वाह! आ संधिविग्रहनी रचना करवामां तो तुं अमात्य यौगन्धरायणथी पण चडियातो थयो.

इत्यादिक प्रवेशक वडे, वासवदत्तानो वेश धारण करी सागरिका वत्सराज पासे आवे, एवुं जे विदूषक अने सुसंगताए कपट रचेलुं हतुं, ते कांचनमालाना बोलवाथी प्रकट थयुं माटे अभूताहरण.

साहित्यदर्पणमां "कपटाश्रय वाक्य ते अभूताहरण" एम लख्युं छे.

जेम, वेणीसंहार नाटकना त्रीजा अंकमां, (ब. म भा. पृ. ४८)

सारथी–सांभळो महाराज, आप शी रीते कारण थया ते कहुं छुं. (आंसु लूछीने)

(मंदाक्रांता. ९)

राजा धर्मे अगूढ कह्युं जे, अश्वत्थामा मरायो,
बोल्या धीमे जुगतिथी वळी हस्ति नामे हणायो;
ते शूणीने दयिततनये, पूर विश्वास आणी,
नांख्यां शस्त्रो तुरत रणमां आंखमां लावी पाणी. ३१

ए प्रमाणे द्रोणाचार्यना सारथिये रोतां रोतां अश्वत्थामाने कह्युं तेथी एम समजायुं के, अश्वत्थामा हाथी नहि पण द्रोणाचार्यनो पुत्र हणायो. एवुं ए कपटवाक्य थयुं.

२ **मार्ग**—तत्त्वार्थ अथवा यथार्थ अर्थनुं कथन.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां (जुवो मारूं भा. पृ. ४८—४९)

विदूषक—(परिक्रमण करीने तथा जोईने)* * * अहो वयस्य ! आपनुं कार्य सिद्ध थवानी हुं आपने वधामणी आपुंछुं.

राजा—(सहर्ष) वयस्य ! प्रिया सागरिका कुशल तो छे ?

विदूषक—(सगर्व) थोडी वारमांज आप तेने जोईनेज जाणशो के ते कुशल छे के नहि.

राजा—(संतोष सहित) वयस्य ! त्यारे शुं प्रियानां दर्शन पण थशे ?

विदूषक—(गर्वसहित) वाह, हुं आपनो अमात्य, बृहस्पतिनी बुद्धिथी विशेष बुद्धिवाळो छतां ते केम न थाय ?

राजा—(हशीने) एमां शुं आश्चर्य ? ताराथी शुं न थाय ? त्यारे तुं विस्तारथी केहे, हुं सांभळवाने इच्छुंछुं.

जेवी रीते सागरिकानो समागम सुसंगताने सूचव्यो हतो, तेवी रीते वासवदत्ताना वेशमां निश्चित थवानुं विदूषके राजाना कानमां यथार्थ कथन करवुं माटे मार्ग अंग थयुं.

वळी जेम, चंडकौशिकमां:—

राजा—भगवन् ! भार्या अने पुत्रना विक्रयथी जे धन मळ्युं ते आप ल्यो, ने बाकीने माटे हुं चांडालने त्यां मारा शरीरनो पण विक्रय करीश.

एम हरिश्चन्द्र राजाए यथार्थ कथन करवुं माटे मार्ग अंग थयुं.

३ **रूप**—वितर्क भरेलुं वाक्य.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां (जुवो मारूं भा. पृ. ९१—९२)

राजा—* * अहो ! पोतानी स्त्रीना समागमनो तिरस्कार करनार कामी जननो नवीन नायिकाप्रति अपूर्व पक्षपात छे. जेम के,

(साटक छंद.)

शंकाथी ते निज नजर न नांखे, निर्मळी प्रेम आणी,
कंठाश्लेष थतां पयोधर रसे, घट्ट चांपे न शाणी;
यत्ने झाल्ये जईशज जईश हुं वारवारे उचारे,
संकेते आवतल रसिक प्रिया सुख तो देज भारे. ३२

अये, वसंतकने केम वार लागी ? शुं आ वात वासवदत्ता देवीना जाणवामां आवी गई हशे ?

इत्यादिक कथनथी सागरिकाना समागमनी प्राप्तिनी आशाविषे देवीनी शंकानो राजाना मनमां वितर्क थयो माटे रूप.

वळी जेम रत्नावलीना त्रीजा अंकमां, (जुवो मारूं भा. पृ. ४७)

राजा—अहो! म्होटुं आश्चर्य, जुवो,

गीति.

मन चल स्वभावथी छे, वळी ए दुर्लक्ष्य छे घणुं तेम,
पण मम आ मन कामे सर्वे बाणे विंध्युं हशे केम. ३३

४ **उदाहरण**—उत्कर्ष भरेलुं वाक्य.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां, (जुवो मारूं भा. पृ. ४८)

वसंतक-(प्रसन्न थतो) ही ही अहो ! प्रिय वयस्यने मारी वात सांभळीने जेवो हृदयपरितोष थशे तेवो कौशाम्बीना राज्यलाभथी पण नहि थयो हशे, एम मने लागेछे.

इत्यादि वाक्यथी सागरिकाप्राप्तिनी वार्त्ता पण कौशाम्बी राज्यलाभथी चडियाती थशे एम विदूषके उत्कर्षनुं वचन कह्युं, माटे उदाहरण अंग थयुं.

वळी, वेणीसंहारना त्रीजा अंकमां, (ब. म. भा. पृ. ९८)

कर्ण अने अश्वत्थामाना विवाद प्रसंगेः—

अश्वत्थामा.— **(स्रग्धरा).**

जे जे आ धर्म सैन्ये स्वभुजबळमदे झालता शस्त्र होंशे
जे जे पांचाळ वंशे शिशु जरठ युवा के हशे गर्भकोषे;
जे जे ते कर्म साक्षी मुज रिपु हृदये आवती जे अहंता,
तेना तेना ज निश्चे मुज सम ज रणे मृत्युनो ए निहंता. ३४

कर्णे कह्युं के तमे शुं करशो? तेना उत्तरमां उपर प्रमाणे पोताना पिताना मरणनी खबरथी क्रोधित थयेला अश्वत्थामाए उत्कर्ष भरेलुं वाक्य कह्युं माटे उदाहरण.

५ **क्रम**—जेनुं चिंतवन करवामां आव्युं होय तेनी प्राप्ति.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां, (जुवो मारूं भा. पृ. ९३)

राजा–(उत्कंठा सहित आत्मगत) प्रियानो समागम थवानुं पासे आव्युं छतां, मारुं मन शा माटे उत्कंठित थतुं हशे ? अथवा,

(**रुचिराछंद.**)

तीव्र घणो स्मरनो संतापज मिलन समय आवे पासे,
त्यारे पीडा करे तेटली प्रथमे करनो नव भासे;
ज्यम वर्षाकाळे जे दिवसे वृष्टि वरसवानी सारी,
ते दिन अतिशय तपी जाय छे नियम जुवो एवो जारी. ३५

एम राजा एकलो बोलतां.–

विदूषक–(सांभळीने, वासवदत्ता अने कांचनमाला समीप आवी पोहोंच्यां छे तेमना प्रति) भवति सागरिके ! पेला प्रिय वयस्य उत्कंठार्थी तमने उद्देशीने कांईक बोलेछे माटे तमे अहिं थोभो, हुं तेमने तमारा आगमनना समाचार कही आवुं.

इत्यादि कथनथी सागरिकाना समागमना उत्सुक वत्सराजने भ्रान्त सागरिकानी प्राप्ति थई माटे क्रम अंग थयुं.

क्रमविषे बीजी व्याख्या आ प्रमाणे छे.–

मनना भावनुं ज्ञान मेळववुं ते.

जेम, रत्नावलीमां उपरनाज प्रसंगमां (जुवो पृ. ९४)

राजा–(पासे जइने) प्रिये सागरिके !

(**सवैयो.**)

मुख शीतांशु छे, बे आंखो कमळ, मृणाल समा बे हाथ,
रंभागर्भ समा उरु युगल, बे कर मळता कुवनी साथ;
अखिल अंग आल्हादजकारक एवी निःशंक वेगे आव,
अनंगतापे म्लान थयेला अंगे भेटी शान्ति कराव. ३६

इत्यादि कथनथी ते, राजाए चंद्र साथे सागरिकाना मुखनो मुकाबलो करतां तेना बिम्बाधरमां अमृत पण छे, एम कह्युं त्यां सुधीना कथनथी वासवदत्ताने राजाना मनना भावनुं ज्ञान थयुं माटे ए अन्य अभिप्राय प्रमाणे क्रम अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे लखेछेः–

मनोविकारनुं यथार्थज्ञान ते क्रम.

जेम, शाकुन्तलना त्रीजा अंकमां (झ. उ. कृत. भा. पृष्ठ. ९१)

राजा–खरे, एने जोउछुं तो मारी आंखो टक टक रहेली ते मिचकारवानुं पण भूली जवायछे, केमके,

गीति. (छंद १०७.)

पदरचना वेळा आ, भ्रुकुटी एकज उंची चढावेछे,
गालतणा रोमांचे, मुजमां प्रीति खरी बतावेछे. ३७

६ **संग्रह**–सामदाननुं कथन, एटले सामथी तथा दानथी, पोतानुं जे प्रिय करे, तेने अनुकूल करी लेवुं.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां, सागरिकानी भ्रान्त प्राप्ति थवानी वात विदूषक राजाने केहेछे ते समये (मारूं भा. पृ. ९९)

राजा–(परितोष सहित) वयस्य! आ तने पारितोषिक. (एम कहीने कडुं काहाडी आपेछे.)

ए प्रमाणे साम अने दानथी सागरिकानो समागम करावनार जे विदूषक तेने अनुकूल करी लीधो माटे संग्रह.

साहित्यदर्पणमां केहेछे केः–

साम अने दानथी अर्थनी प्राप्ति करी लेवी ते. दृष्टान्त उपरनुं आप्युं छे.

७ **अनुमान**–चिन्ह उपरथी अनुमान अथवा तर्क करवो ते.

जेम, रत्नावलीमां सागरिकाने बदले वासवदत्ता नीकळी आवी ने ते रीसाइने गई त्यारपछी, (जुवो मारूं भा. पृ. ९७)

राजा–(विदूषकने) धिक् मूर्ख! आम मारो उपहास केम करेछे? आ अनर्थनो झपाटो तारे लीधेज मारा उपर आवी पड्यो छे, केमके,

(कवित.)

दिन प्रति दिन पूरा प्रणये करीने पोशी,
तेथी घणा मान लीधे प्रीति जे वधेल छे;
माटे में तो कदिये न प्रथम करेलुं एवुं,
आ उघाडुं कुडुं काम मुजथी थयेल छे.
ते सहन थशे नहि माटे मारी प्रियतमा,
खरेखर पोतातणो प्राण छोडशे सही;

कारण के पूरेपूरा उत्तम प्रेममां कांई
स्खलन आवी पडे तो सहन थाय नहि. ३८

विदूषक–अहो, रुठेली देवी शुं करशे ए जणातुं नथी, पण सागरिकानुं जीवनुं महा कठिन छे, एम हुं धारूं छुं.

ए प्रमाणे सागरिका उपरनी प्रीतिथी उत्पन्न थयेला वासवदत्ता विषेना उत्कृष्ट प्रेमनुं स्खलन थवारूपी चिन्हथी वासवदत्ताना मरणनो तर्क कर्यो माटे अनुमान.

साहित्यदर्पणमां व्याख्या उपर प्रमाणेज छे, पण दृष्टान्त नीचे प्रमाणे छे.

जेम, जानकीराघव नाटकमां.

राम– **(कवित.)**

लीलावाळी गति थकी, भूमिने कंपावतो जे,
आलोकन थकी जग मस्तक नमावतो;
कनकनी कान्ति सम गौरवर्ण अंग शोभे,
एवो मनोहर पोते पूरो मन भावतो;
तेनां पराक्रमथकी सूर्यकेरो पुत्र छे ए,
एम अनुमान थतां लागलुं जणायछे;
कोई तेनुं तेज कदि सहन करी शके न,
एवुं तेजस्विपणुं तो अतिशे दीपायछे. ३९

८ अधिबल–कपटथी अभिप्राय जाणवानो उपाय.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां, (जुवो मारूं भा. पृ. ९२)

कांचनमाला–हे भर्त्रि ! आ चित्रशालिका. आप अहिं उभां रोहो, हुं वसंतकने सूचना मळे एम करूंछुं. (एम कही चिपटी वगाडेछे.)

ए आदि लइने वासवदत्ता अने कांचनमालाए सागरिका अने सुसंगतानो वेश धारण करीने राजा तथा विदूषकनो भेद कपटथी जाण्यो माटे अधिबल अंग थयुं.

९ तोटक–क्रोधयुक्त जे वाक्य ते.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां, राजा सागरिकाने मरती उगारेछे त्यारे, (जुवो मारूं भा. पृ. ६०)

वासवदत्ता–(पासे जइने सरोषथी) आर्य पुत्र ! एमज घटे.

राजा तेने पगे पडेछे, त्यार पछी, (पृष्ठ. ६१)

वासवदत्ता–(सरोष) आर्यपुत्र ! उठो, उठो, उपर उपरनी आवी सेवा बजावीने शुं करवाने दुःख वोहोरी ल्योछो ?

ए आदि कहीने जे लतापाशथी सागरिका फांसो खाती हती, ते लईने केहेछे,

कांचनमाले ! एज लतानो फांसो आ ब्रह्मबंधुना गळामां घाल अने आ दुष्ट कन्याने आगळ कर.

ए आदि लईने सागरिकाना समागममां अंतरायभूत वासवदत्तानां क्रोधवाळां वाक्यथी प्राप्तिनुं कारण तूटी गयुं माटे तोटक नामनुं अंग थयुं.

तेमज, वेणीसंहारना त्रीजा अंकमां, (ब. म. भा. पृ. ५९ ना अभंगथी ते पृष्ठ ६४ सुधी) अश्वत्थामा दुर्योधनने केहेछे.

(**अभंग.**)

तेनो गुरु भार, उतारी सकळ, करीश कुशळ, पृथ्वीने हुं.
निश्चित प्रशान्त, थइने हैयामां, लेशे तुं मजामां, गाढ निद्रा.
प्रयत्नथी तने, बहु ए ढंढोळे, तोए ते न छोडे, खचीत तुं. ४०

अहिंथी ते, (पृष्ठ ६४ ना छंद ४६.)

(**उपजाति.**)

मारा करे ज्यां लगी धन्वबाण, अन्यायुधो निष्फळ सर्व जाण,
मारा शरे थाय न कार्यसिद्धि, बीजार्थी ते शेनीज होय सिद्धि. ४१

त्यांसुधी, कर्ण अने अश्वत्थामानां लडाईमां फुट पाडनारां क्रोधनां वाक्यथी पांडवना विजयनी प्राप्तिनी आशावाळुं तोटक नामनुं अंग थयुं.

कोई बीजा ग्रंथमां तोटकनो अन्यथाभाव ते अधिबल एम जणावेलुं छे.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां. (जुवो मारूं भा. पृ. ९६)

राजा–जेनो प्रत्यक्ष वांक जोवामां आव्यो, एवो हुं, हवे शुं कहुं? तो पण विनति करूंछुं के,

(**कवित.**)

विलक्ष थयेलो आ हुं तुज पगतणी लाली
तेने माथे लगावीने मारे लो'वी मे'ल छे;
पण मुखरूपी चंद्रबिम्ब परनी लालाश,
कोपरूपी राहु थकी प्रकटी रहेल छे
ते तो निवारवा माटे एकेय प्रकारे करी,
मारा मांय कांय शक्ति रहेली न लेश छे;
पण आप केरी जो करुणा पूरेपूरी होय,
एज ए मटाडवानो उपचार बेश छे. ४२

क्रोधयुक्त जे वाक्य ते तोटक एम बीजा ग्रंथकारनी पण व्याख्या छे, तेनां उदाहरण.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां. (जुवो मारूं भा. पृ. ५९)

राजा–(बेशीने हाथ जोडी) प्रिये वासवदत्ते ! प्रसन्न थाओ, प्रसन्न थाओ.

वासवदत्ता–(सामे रहीने अश्रुपात करती) आर्यपुत्र ! एम बोलो नहि. आपनुं बोलवुं तो अन्यने लागुं थायछे.

वळी जेम, वेणीसंहारना चोथा अंकमां (पृष्ठ ७९ मे.)

दुर्योधन–(तेने जोइने) अरे सुंदरक, मारो मित्र कर्ण कुशल छे के ?

सुंदरक–महाराज, शरीरथी मात्र सुखी छे.

दुर्योधन–(गभराईने) केमरे सुंदरक, ते दुरात्मा अर्जुने तेना घोडाने मारयो, के सारथीने मारयो, के रथ भांग्यो, थयुं शुं ?

सुंदरक–महाराज केवल रथ भांग्यो एटलुंज नहि पण तेना मनोरथोनोए भंग करयो.

दुर्योधन–केम, आवुं संदिग्ध भाषण करी मारा दुःखी मनने वळी विशेष दुःख देछे ?

ए प्रमाणे कोपने उद्दीपन करतां वचनोथी तोटक अंग थयुं.

१० **उद्वेग**–शत्रुथी उत्पन्न थयेलुं भय.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां, सागरिकाने बांधवाने आज्ञा थई छे त्यारपछी तरतज, (पृ. ६१)

सागरिका–(स्वगत) हुं पापिनी, मारी इच्छा प्रमाणे मरी शकी पण नहि.

ए प्रमाणे वासवदत्ताथी सागरिकाने भय उत्पन्न थयुं, माटे उद्वेग. वासवदत्ता आ स्थाने तेनी अपकारी थई माटे शत्रु जेवी छे.

तेमज वळी, वेणीसंहारना चोथा अंकमां दुर्योधनने भीमे प्रहार करवाथी मूर्च्छा आवतां सारथी तेनो रथ पाछो फेरवीने लई आव्यो छे ते प्रसंगे, (ब. म. भा. पृ. ६९)

सारथी–(सांभळीने भयभित थईने) अरे, आ दुरात्मा भीमसेन, कौरववंशरूपी महावननो संहार करनार, केवळ उत्पात वायुज, आ पासे नजीक आव्यो ने ? अने अमारा महाराज तो हजु सावध थया नहि. हवे शुं करवुं ? हशे. अहिंथी रथ काढी दूर लई जवो ए ठीक, नहि तो आ दुष्ट दांड आवीने दुःशासनने मार्‌यो तेम एना पर एकादुं कांई नठारूं कर्म करशे.

आ प्रमाणे शत्रुथी भय उत्पन्न थयुं माटे उद्वेग अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां राजा आदिथी उत्पन्न थयेली जे भीति तेनुं नाम उद्वेग कह्युं छे.

जेम, वेणीसंहारना पांचमा अंकमां, भीष्म अने द्रोण आदि मरी गया पछी, धृतराष्ट्र अने गांधारी, दुर्योधनने लडाईमांथी निवारवा अर्थे आवेलां छे, ते प्रसंगे नेपथ्यमां भीम बोल्यो छे, ते सांभळीने सूत धृतराष्ट्रने केहेछेः–(ब. म. भा. पृ. ९९)

सूत–महाराज सांभळो.

(अनुष्टुप.)

आव्या एक रथे बेशी, आपने शोधता नर,

सर्वे जण–सूत, ते कोण कोण वारू ;

(उत्तरार्ध.)

ते कर्णारि तथा क्रूर वृककर्मा वृकोदर. ४३

आ प्रसंगे भीति उत्पन्न थई. माटे उद्वेग अंग थयुं.

११ **संभ्रम**–शंका अने त्रास थवो ते.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकमां, सागरिका वासवदत्ताना वेशमां फांसो खायछे ते प्रसंगे. (पृ. ९८–९९)

विदूषक–(जोइने) आ कोण वळी ! शुं देवी वासवदत्ता ! (संभ्रम सहित म्होटे स्वरे) अहो वयस्य ! धाओ धाओ, आ देवी वासवदत्ता फांसो खाइने मरी जाय छे.

राजा–(गभराट सहित पासे आवीने) वयस्य ! क्यां छे, क्यां छे !

आ प्रमाणे वासवदत्ता जणाती एवी सागरिकाना मरणनी शंकाथी संभ्रमभेद थयो.

तेमज, वेणीसंहारना त्रीजा अंकमां कर्ण अने अश्वत्थामानो कजियो थया पछी, नेपथ्यमां कलकलाट थायछे, (ब. म. भा. पृष्ठ ६१)

अश्वत्थामा–(आगळ जोइने) मामा, अरे जुवो, आ शुं कष्ट आवी पड्युं? अरे आ जुवोने अर्जुन पोताना भाईनी प्रतिज्ञा सिद्ध करवाना हेतुथी राधेय तथा दुर्योधननो प्रतिरोध करवाने तेमना पर बाणनी एकसरखी म्होटी वृष्टि करतो करतो पाछळ पड्यो छे. हाय ! हाय ! हवे शुं थशे ! मने लागेछे के खचीत भीमे दुःशासनना उरस्थलनुं रक्त पीधुं.

आ स्थाने शंका उत्पन्न थई तेथी संभ्रम अंग थयुं.

वेणीसंहारना त्रीजा अंकना आरंभमां अश्वत्थामानो बाप द्रोणाचार्य मराया पछी तेनो घायल थयेलो सूत प्रवेश करीने बोलेछे.

(ब. म. भा. पृ. ४६)

सारथी–महाराज, मारूं रक्षण करो, रक्षण करो. (एवुं बोली पगे पडेछे.)

ए आदिथी त्रास उत्पन्न थयो. अने प्रथम गयेलुं दृष्टान्त शंकानुं छे. ए रीते द्रोणाचार्य अने दुःशासनना वधना सूचक शंका अने त्रासथी पांडवनी विजयप्राप्तिनी आशा उत्पन्न थई माटे संभ्रम नामनुं अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां, अनिष्ट शंका, भय अने त्रास एटले भयने अनुकूल प्रयत्न करवो ते, तथा संभ्रम एटले त्वरा उत्पन्न थाय तेनुं नाम विद्रव अंग संभ्रमने बदले लख्युं छे.

जेम, छलितराममांः–

(गीति.)

कालतणो काल वळी, सरखां विकराल मुख देखाय,
क्रोधे उद्धत रावण, देखी संभ्रम कपिदलमां थाय. ४४

१२ आक्षेप—गर्भना बीज (मूळना बीज)नुं उद्घाटन करवुं ते.

जेम, रत्नावलीना त्रीजा अंकनी समाप्तिमां, (पृ. ९८)

राजा—वयस्य ! हुं एज विचारूं छुं. मने लागेछे के—देवीने प्रसन्न कर्या विना बीजो एके उपाय नथी, माटे चाल, आपणे त्यां जइये.

वळी बीजे प्रसंगेः—(पृ. ६२)

त्यारे हवे आवी रीते अहिं रहीने शुं प्रयोजन छे ? देवीने प्रसन्न करवाने हवे तो अंतःपुरमां जाऊं.

आ रीते देवीने प्रसन्न करवाथीज, सागरिकाना समागमनी सिद्धि छे, एम गर्भना बीजनो (मूळना बीजनो) आक्षेप कर्यो माटे आक्षेप अंग थयुं.

तेमज वेणीसंहारना चोथा अंकमां, (ब. म. भा. पृष्ठ ७९ ना प्रारंभेज.)

सुंदरक—अथवा दैवने शामाटे केहेवुं ? आपणांज कर्म खोटां. आपणे जे विषवृक्ष वाव्युं तेनुं फळ पाक्युं. जुवो, विदूरनां वचननी अवगणना करी ए ते वृक्षनुं बीज छे; भीष्मना उपदेशनो तिरस्कार कर्यो, ए ते झाडनो अंकुर थयो; ते दुष्ट शकुनिये अन्याय कर्म करवामां जे उत्तेजन आप्युं तेज तेनुं मूळ थयुं; लाक्षागृहमां बाळ्या, विषभोजन खवडाव्युं, कपटद्यूत, वनवासादि जे दुःख दीधां, ते तेनी शाखा थई; घणा कालथी वधेलां वैर तेना क्यारा थया; तथा द्रौपदीना केश तथा वस्त्र सभामां खेंचाव्यां, ते ते वृक्षोनां फूल थयां; एवा उछरेला झाडने बीजां कियां फल आववानां ? एज फल.

उपरप्रमाणे फल मळवानुं प्रतिकूल आ बीज ज छे, एम कही मूळ बीजनो आक्षेप कर्यो माटे आक्षेप अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां आक्षेपने क्षिप्ति नाम आप्युं छे. तेनुं लक्षण नीचे प्रमाणे आप्युं छे.

बीजना अर्थनो अथवा गुप्त अर्थनो प्रकाश करवो ते क्षिप्ति.

जेम, वेणीसंहारना त्रीजा अंकमां. (ब. म. भा. पृ. ९० छं. ११)

(**वसंततिलका.**)

पांचालि केश बळथी, द्यूत वेळ खेंच्या,
प्रत्यक्ष द्रोण गुरुना, वळी आज खेंच्या,

धिक्कार सर्व जण जे पुतळांनीं पेठे,
बेशी रह्या निरखीने, मुख राखी हेठे. ४५

ए रीते द्रोणाचार्य मुवा ते गुप्त अर्थनो प्रकाश कर्यो.

आ बार गर्भसंधिनां अंग प्राप्तिनी आशा जणावनारां योजवां. तेमां अभूताहरण, मार्ग, तोटक, अधिबल अने आक्षेप एटलांनुं प्राधान्य छे. बाकीनांनो यथासंभव प्रयोग करवो.

---

४ अवमर्शसन्धि.

४ **अवमर्शसंधि**—पर्यालोचन करवुं एटले कार्यसिद्धिनो चोगरदम विचार करवो ते. क्रोधथी, अथवा व्यसनथी, अथवा लोभथी, फलाणा उपाय थकी कार्य सिद्ध थशे, एम धारेलुं एवुं जे एकान्तफल तेनी प्राप्तिना निश्चयरूप, तथा गर्भसंधिमां प्रकट थयेलो जे बीजार्थ ते साथे संबंध धरावनार जे विचार तेनुं नाम अवमर्श. ते प्रकरी (अर्थ प्रकृति) अने नियताप्ति (अवस्था) मळीने थायछे. परंतु सर्वत्र तेमज आववुं जोइये एवो मेळ नथी.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां, अंतःपुरमां आग लागी छे त्यांसुधी अवमर्शसंधिनो प्रयोग छे. अने ते यौगन्धरायण प्रधाने रच्यो छे. कारण के, सागरिकाने वासवदत्ताए उज्जयिनी मोकली देवानुं मिष करीने भोंयरामां संताडी दीधी हती, ते मात्र सुसंगताना जाणवामां आववाथी, तेणे ते प्रधानने केहेतां, इन्द्रजाळथी संबरसिद्धिपासे आगनो प्रयोग रचाव्यो, तेथी वासवदत्ताए जाण्युं के सागरिका बळी मरशे, एटले तेने काहाडी लाववाने राजाने विनति करी. ते प्रमाणे राजा तेने काहाडी लाव्या, एटले राजाने सागरिकानी अपायरहित प्राप्ति थई. यौगन्धरायणे व्यसनथी कार्यसिद्धिनो मार्ग शोधी काहाड्यो. गर्भसंधिमां प्रकाश थयेलो सागरिका प्रति राजानो जे प्रेम तेनो संबंध आ प्रसंगमां थयो. ते एवी रीते के ब-

ळता अग्निमां नहि पडवा माटे राजाने घणाये रोक्या, पण प्रेमने लीधे कांई पण भय राख्या विना ते अग्निमां धशी गया.

एज रीते वेणीसंहारना छठ्ठा अंकना प्रारंभमां दुर्योधनना रुधिरमां खरडायलो भीमसेन आवेछे, त्यां सुधी अवमर्शसंधि छे. (ब. म. भा. पृ. १०८)

युधिष्ठिर (मनमां चिन्ता करीने नीसासो नांखीने बोलेछे)

(शार्दूलविक्रीडित.)

कष्टे भीष्ममहाब्धिने तरी गया, द्रोणाग्निने वारियो,
पाम्यो शान्ति महाहिकर्ण समरे, ने शल्य संहारियो;
दैवे दुर्घट कार्य पार सघळां, थोडाकमां पाडियां,
भीमे जीवित-संशये सकलने, वाणी थकी नांखियां. ४६

इत्यादिकथी जय परिपूर्ण थवामां स्वल्प बाकी रह्युं छे, अने विजयना विघ्नभूत भीष्म आदि महारथीनो वध थवाथी धारेलो जे एकान्तविजय तेनो विमर्श (विचार) देखाड्यो माटे अवमर्शसंधि थयो.

*अवमर्शसंधिनां तेर अंग छे.

१ अपवाद.	**६ द्युति.**	**११ प्ररोचना.**
२ सम्फेट.	**७ प्रसंग.**	**१२ विचलन.**
३ विद्रव.	**८ छलन.**	**१३ आदान.**
४ द्रव.	**९ व्यवसाय.**	
५ शक्ति.	**१० विरोधन.**	

१ अपवाद–दोष पाधरा पाडवा ते.

जेम, रत्नावलीमा चोथा अंकमां,

सागरिकाने उज्जयिनीमां मोकली देवानी वात जाणीने सुसंगता रडती रडती विदूषकना पूछवाथी तेने केहेछे. (जुवो मारूं भा. पृ. ६९)

* साहित्यदर्पणमां विमर्ष नाम आपेलुं छे.

सुसंगता–आर्य! हुं एज केहेवानी छुं. ते तपस्विनीने खरे देविये उज्जयिनी मोकली दीधी छे, एम वात चाली रही छे. पण पछी अर्धरात्रि वीततां एने क्यां मोकलावी ते मारा जाणवामां नथी.

विदूषक–(उद्वेग सहित) भगवति सागरिके! हा, रूप, रूपनी मणी! हा, मृदुभाषिणी! तुं क्यां गई! मने उत्तर आप. देविए तारुं बहु भूंडुं कर्युं.

आ पछी केटलोक प्रसंग चाल्या पछी राजा सागरिकानी खबर पूछेछे, तेना उत्तरमां तेणे कह्युं के, अप्रिय वात केहेवाने मारी जीभ नथी उपडती. आथी राजाने मोह आवतां,

विदूषक–(राजा प्रति) अहो! खोटी कल्पना करो नहि. ए तपस्विनीने देविये उज्जयिनी मोकली दीधी छे, एवी वात संभळायछे. माटे में अप्रिय एम कह्युं.

राजा–शुं उज्जयिनी मोकली दीधी! देवीनुं मारा विषे केवुं निर्दयपणुं!

इत्यादिकथी वासवदत्ताना दोषनुं राजाए कथन कर्युं माटे अपवाद.

तेमज, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां पांचालक राजी थतो आवेछे तेनेः–

युधिष्ठिर–पांचालक? ते दुरात्मा कौरवाधमनो पत्तो लाग्यो के शुं?

पांचालक–महाराज, केवळ पत्तो लाग्यो एटलुंज नहि, पण सतीना केश तथा वस्त्र खेंचावी जे महापातकी बन्यो ते दुरात्मा प्रत्यक्ष मळ्यो.

(ब. म. भा. पृ. १०९.)

ए प्रमाणे दुर्योधननो दोष प्रख्यापन (प्रसिद्ध) थयो माटे अपवाद.

२ **सम्फेट**–रोष सहित भाषण ते.

जेम, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां दुर्योधनने तळावना कीचमांथी बहार काहाडी आण्यो छे, ते समये भीमे कह्युं छे, ए वात पांचालक युधिष्ठिरने केहेछे. (ब. म. भा. पृष्ठ ११४)

पांचालक–(केटलुंक लांबु कह्युं छे ते आ साथे मूकी देवामां आव्युं छे) अरे कौरव राजा, हवे बंधुजनो मरी गयाथी शामाटे खेद करेछे! खेद न कर.

पांडवोने पुष्कळ सहायता छे, अने मने कोईनी सहायता नथी, एवुं मनमां आणीने नकामो संकटमां पड नहि. तने कहुंछुं:-

(गीति.) (१०)

अमे पांचमां जेने, धारे आजे सुयोध ते संगे,
रणोत्सव सुयोधन कर, धरीने शस्त्र तथा कवच अंगे ४७

भीमसेननुं आवुं भाषण सांभळीने आंखमां किंचित् आंसु लावी, भीम तथा अर्जुननी भणी जोईने, दुर्योधन बोल्यो:-

(गीति.)

दुःशासन कर्ण वधे, दोषी बंने तमे समान मने
(भीम तरफ जोईने)
अप्रिय तथापि लडवा तुं छे प्रिय पण नहि अवर मुजने. ४८

आवुं बोलतांज बेउजण उठी उभा थया, अने प्रथम परस्पर क्रोधथी, अने कठोर वचनथी एक एकने मेणां टुंणां दई मोनी लडाई चलावी.

इत्यादिकथी दुर्योधन अने भीमनुं रोष भरेलुं भाषण, जे विजयबीज साथे संबंध धरावेछे, ते निवेदन थयुं, माटे सम्फेटअंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां नीचेप्रमाणे दृष्टान्त आप्युंछे.

धृतराष्ट्र, गांधारी अने संजय दुर्योधनने युद्ध करवा अटकाववा आवेलां छे, त्यां अर्जुन अने भीम दुर्योधने शोधता आवी पोहोंच्या छे. ते प्रसंगे विवाद थतां:- (ब. म. भा. पृ. १०२.)

दुर्योधन-अरे मूर्खा वायुपुत्र, अरे जे वृद्ध, तेमां वळी गुरु, वडील, तेना मों उपर तुं तारां निंद्यकर्मनी प्रशंसा करेछे के ? अने पांडवनी स्त्रीने राजसभामां जेणे घसडी आणी तेनो में पराभव कर्यो, एवी मिथ्या शेखी देखाडेछे के ? तो सांभळ:-

(स्रग्धरा.)

झाली आणी वधूने, तुजनी तुजनी[1] ने तेमनी भूपनी ते,
राजाना देखतां ते, मुज नृपवचने, द्यूतदासी करी ते,

---

१ अर्जुन ने भीम बे पासे हता तेथी केहेछे के तारी (भीमनी) ने तारी (अर्जुननी)

एना वैरे हण्या तें, नृपति सरवनो दोष शो बोल ने तुं;
फूलाई वीर्य-गर्वे, न हरवि मुजने दर्प मिथ्या धरे तुं. ४९

हे दुष्ट, हवे जोई ले, हतो न हतो एवो तने करी दउंछुं.
(एम बोली क्रोधथी भीमने मारवाने उठेछे.)
धृतराष्ट्र (दुर्योधननो हाथ पकडी तेने हेठो बेसाडेछे.)
भीम– (क्रोधनो आवेश लावीने बांय चडावी मूछने आमळा देछे.)
अर्जुन–भाई, अहिं एनापर क्रोध चडावीने शुं फळ ?

(**गीति.**)

आ आपणा अनिष्टो, वदवा शक्ति धरे, न करवाने,
शत बंधुना दुःखे, बबडेछे कोण लेखवे आने. ५०

भीम–अरेरे, भरतकुळने कलंक लगाडणार ! इत्यादि, इत्यादि.

ए प्रमाणे रोषसंयुक्त भाषण थयुं माटे सम्फेटअंग थयुं.

३ विद्रव–वध, बंध आदि उपद्रव.

जेम, छलितराममांः–

(**कवित.**)

जेणे सामवेद केरा भणनारा तणां मुख
बंध करी अति पीडा करी ती घणी खरी
जेणे बाल्य अवस्थामां उपवीतो लइ लइ
वलय बनावी तेनी रमतो घणी करी
बाणथी भरेलो एवो भाथो जेने खभे शोभे
ते आ मूर्च्छारूपी अंधकारना प्रदेशथी
व्याकुल थयेलो एवो जे हृदय तमारुं छे
ते लवने बांधी लइ जायछे तें द्वेषथी. ५१

वळी जेम रत्नावलीना चोथा अंकमां (जुवो मारूं भा. पृ. ७७)

(नेपथ्यमां महान् कलकलाट थायछे.)

(**कवित.**)

तेजना समूह थकी, मो'लातना शिखर तो,
सोनानां होयनी एम, अग्नि तो शोभावतो;
वाडीनां घट्ट वृक्षनो, अग्रभाग बाल्या थकी,
अतिशय ताप ए तो प्रकट करावतो;

वळी जे धूमाडा तणा समूहे क्रीडाशैलने,
पाणी भरया मेघ सम श्यामता अणावतो;
वळी निज दाहेकरी, स्त्रीजनोने पीडा करी,
एवो सहसा अग्नि तो अंतःपुरे लागतो. ५२

ए आदि केटलोक प्रसंग चाल्या पछी फरीने,

वासवदत्ता—आर्यपुत्र ! खरे, हुं मारे माटे नथी केहेती. पण मारासरखी निर्दये कारागृहमां नंखावेली सागरिका बळी मरेछे, माटे आप तेनुं रक्षण करो.

ए रीते सागरिकानो वध, बंधन अने अग्निनो उपद्रव थयो तेथी विद्रव नामे अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां विद्रवअंग जणाव्युं नथी, पण तेने बदले **व्यवसाय**अंग लख्युं छे. तेनुं लक्षण नीचे प्रमाणे छे.

प्रतिज्ञाना हेतुथी उत्पन्न थयेलुं अभिमान,

जेमके, वेणीसंहारना पांचमा अंकमां. (ब. म. भा. पृ. १०१ छंद २९.)

भीम—(धृतराष्ट्रने)

(**इन्द्रवज्रा.**)

जेणे हण्याछे सउ कौरवोने,
जे मत्त दुःशासन-रक्त पाने;
संछेदशे दुर्योधनना उरूने,
ते भीम हुं पाय नमुं गुरूने. ५३

४ **द्रव**—गुरु एटले पूज्यनो तिरस्कार करवो.

जेम, उत्तररामचरितमां (म. न. कृत पृ. ८६)

लव—(चंद्रकेतुने) रघुपतिनां चरित अने महिमा कोण जाणतुं, के कांई केहेवुं पडे ? अथवा, थोडामांज ठीक छे.

(**शार्दूलविक्रीडित.**) (३६–३७)

तारे वृद्धजनो तणुं न कशुंए, वर्ण्युं अरे जोईये,
कांके वृद्ध चरित बाळजनने, विचारवां ना घटे;
जो के सुंद तणी विशेष करीने, नारी हणी ताडका,
तोये खंडित ना थयो यश, वळी लोके थया तेवडा !

धायो गवण दूत दूषण खर, व्याकुल विंधायलो,
त्यारे जे त्रण पाद ओसरी गया, दाख्याविना पूठते;
ने वाली, सुत इन्द्रनो हणी दीधो, जे पूर्ण चातुर्यथी,
ते ते पूर्ण प्रसिद्ध वात सघळे जाणे बधाए जन. ५४

ए प्रमाणे लवे पूज्य रामनो तिरस्कार कर्यो माटे द्रवअंग थयुं.

एमज, वेणीसंहारमां छट्ठा अंकमां मुनिनो वेश धरीने चार्वाक-राक्षसे खोटो वृत्तान्त विदित कर्यो छे, तेमां बळभद्रे कौरवोनो पक्ष धर्यो छे ते प्रसंगमां.

युधिष्ठिर–

हाय हाय! अमारुं भाग्य फरी गयुं! हे भगवंत कामपाळ कृष्णाग्रज बळराम! तने आम करवुं घटे के? (वे. प्र. भा. पृ. १२५.)

(मंद्राक्रांता.)

ज्ञातिप्रीति न धरी मनमां क्षत्रिना धर्मनी ए,
गाढी मैत्री, मुज अनुज शुं, नागणी कृष्णनी ए;
बंने शिष्योपर नहि तमे, भेददृष्टि प्रचारो,
हुं दुर्भागी परविमुखता केम एवी विचारो. ५५

ए आदिथी पूज्य बळभद्रनो तिरस्कार कर्यो.

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे व्याख्या छे.

शोक तथा आवेग आदिथी उत्पन्न थयेलो गुरुनो अनादर तेनुं नाम द्रवअंग.

उदाहरण उपरनुंज आप्युं छे.

९ **शक्ति**–विरोधनुं शमन (शान्ति).

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां (जुवो मारूं भा. पृ. ६७)

राजा–(एकलो संभारीने)

(कवित.)

रुदन करती एवी देविये अश्रुजळथी,
निज केरो कोप पोते जेवो धोई नांखियो;
तेवा कपटभेरला में तो सम खाधाथी के,
एनी मनोवृत्ति थकी अधिक हुं चालियो;

तेथी अथवा तो मारां विवेकि वचन थकी,
विस्मयभावे अथवा पगे पडवा थकी;
के पछी सखीद्वाराए वारंवार का'व्यां वाक्य,
तेथी पण तेवो क्रोध शांत न पड्यो नकी. ५६

आ रीते सागरिकाना लाभमां बाधकारक थयेली वासवदत्ताना कोपनी शान्ति थई माटे शक्ति.

तेमज उत्तररामचरितना छठ्ठा अंकमां राम पुष्पकविमानमां बेसीने आवेछे ते समये,

लव–(आश्चर्य)

(शिखरिणी.)

विरोधो सौ वाम्या, निवृति घन छायो रस बधे !
गयुं औद्धत्ये क्यां, विनय नमवानी मति करे !
दीठा आने के हुं, परवश समो केम ! अथवा,
जुदी थाये वृत्ति, तीरथरूप झोटा निरखतां. ५७

आ रीते रामने जोतां वांतज, चंद्रकेतु उपर लवनो रोष थयेलो शमी गयो.

साहित्यदर्पणमां लक्षण तो उपर प्रमाणेज छे, पण उदाहरण वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां युद्धनी समाप्ति थया पछीनुं आप्युं छे. (ब. म. भा. पृ. १०३)

नेपथ्यमां (पुनः शब्द थाय छे.)

(स्रग्धरा.)

आपो ! वन्हि थकीरे, झट दहन करो, प्रेतना राशियोने,
आपो अश्रु भळेलां जळ¹हेर गीतिए, बंधुओ बांधवोने;
खाधेला गीध कंके, रणमहि मुयला, शोधीने ज्ञाति देहो,
पाम्याछे अस्त भास्वान्² रिपु सहित जुवो, सैन्य संकेली लैजो. ५८

ए रीते पांडवोनो विरोध कौरवो साथे हतो ते शान्त थयो.

६ द्युति–तर्जन एटले धिक्कार करवो अने भय उत्पन्न करवुं.

---

१ मूळमां जळकण छे. दाघांजली अश्रुपात सहित आपो एम भाव छे.
२ सूर्य.

जेम, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां दुर्योधन कीचमां संताई रह्योछे ते वात पांचालक युधिष्ठिरने केहेछे ते प्रसंगमां,

ए प्रमाणे कृष्णनुं वचन सांभळीने जे तळावमां चोगरदम लताओ वखराई रही छे अने त्रासने लीधे उछळतां हजारो जळचर प्राणियोथी व्याप्त अने जेमां त्रासने लीधे मगर अने जुड (भागु) जेमां उद्धत थई रह्यां छे एवां तळावनां पाणीने डोहोळी नांखीने अने प्रचंड नाद करीने भीमसेन बोल्याः—(व. म. भा. पृ. ११२. छंद ७).

(शार्दूलविक्रीडित.)

तारो जन्म शशितणा शुचि कुले, हाथे गदा तुं वहे,
आ दुःशासनरक्तपान करता, शत्रु मने तुं कहे;
गर्वेथी मधुकैटभारि हरि शुं, चेष्टा वळी तुं चहे,
मत्त्रासे नृपशो ! तजी समर तुं, पंके छुपी कां रहे ? ५९

आ श्लोकथी मांडीने— पृष्ट ११३ ना—

(वसंततिलका.)

वेगे सरस्तल तजी निसर्यो बहार,
कोपाग्निना कण झर्या मुखथी अपार;
भीमे कर्युं मथन ज्यां, भुजमंदरेथी,
क्षीराब्धिना विष पठे निकळ्यो तळेथी. ६०

अहिं सुधी दुर्वचने करीने धिक्कार जणाव्यो अने तळाव भीमसेने डोहोळी नांख्युं तेथी तेने भय उत्पन्न थयुं तथा पांडवविजयने अनुकूल एवुं दुर्योधननुं तळावमांथी निकळी आववुं थयुं माटे द्युतिअंग थयुं.

७ प्रसंग—गुरु एटले बाप, दादा इत्यादिनुं कथन.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां (जुवो मारूं भा. पृ. ७६)

वसुभूति—(अश्रु सहित) तत्रभवान् सिंहलेश्वरनी दुहिता रत्नावली नामनी आयुष्मती, जेने माटे सिद्धे एम कथन कर्युं हतुं के, एमनुं पाणिग्रहण करशे ते चक्रवर्ती राजा थशे. सिद्धना कथन उपर विश्वास राखीने, ते कन्या आपने देवाने,

यौगन्धरायणे वारंवार प्रार्थना करी छतां, वासवदत्ताना चित्तने खेद उत्पन्न थशे, एम समजीने, जे दीधी नहती. देवी वासवदत्ता, लगाणामां बळी मुवां, एम वात बनावीने, बाभ्रव्यने मोकलीने, आपे फरीने मागुं घाल्युं, एटले तत्रभवान् सिंहलेश्वर देवे विचार्युं के, आपनी साथेनो अमारो संबंध टूटवो जोईये नहि, एटले रत्नावली आपने दीधी.

इत्यादिथी रत्नावलीना लाभने अनुकूल, सर्वेनी समक्ष, प्रसंगने लीधे, गुरु (रत्नावलीना पितानुं) कथन थयुं, माटे प्रसंगअंग थयुं.

तेमज, मृच्छकटिकना दशमा अंकमां.

चांडालक–आ सागरदत्तनो दीकरो, ने आर्य विनयदत्तनो पौत्र, चारुदत्तने मारवामाटे वध्यस्थाने लई जईये छिये. कारण के एणे सोनाना लोभथी गणिका वसंतसेनाने मारी नांखी छे.

चारुदत्त–(ग्लानी पामीने स्वगत)

(कवित.)

प्रथम जे मारुं गोत्र सो यज्ञो करवा थकी,
अति पवित्र थयेलुं हतुं सौने भावतुं
ब्राह्मणोनी सभामांहे वेद तणी ध्वनी साथे
सर्व शुणे एम ए तो उच्चारमां आवतुं
मारी आ मरणदशा समीपमां आवेली छे,
एवा आ समयमांह मारुं गोत्रतेज जे;
चंडाळ मनुष्यो मळी घोषणामां घोष करी,
अपवित्र करी नांखे आवा आ समेज जे. ६१

इत्यादिकथी चारुदत्तना वध अने अभ्युदयने अनुकूल गोत्रादिकनुं कथन प्रसंगसर थयुं, माटे प्रसंगअंग थयुं.

८ **छलन**–अपमान करवुं ते.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां (जुवो मारूं भा. पृ. ६९)

राजा–शुं उज्जयिनी मोकली दीधी ? देवीनुं माराविषे केवुं निर्दयपणुं ?

इत्यादिथी वासवदत्ताए इष्टनी प्राप्ति थवामां वत्सराजनुं अपमान कर्युं माटे छलनअंग थयुं.

तेमज रामाभ्युदयनाटकमां सीताना परित्यागथी तेनुं अपमान कर्युं माटे छलन.

साहित्यदर्पणमां छलनअंग लख्युं नथी. तेने बदले **खेद** एटले मन अने चेष्टाथी उत्पन्न थयेलो श्रम. ए अंग लख्युं छे.

जेमके, मालतीमाधवमां नवमा अंकमां मालतीने कपालकुंडला उपाडी लई गई छे ते प्रसंगेः–

माधव– (**हरिणीछंद.**)

हृदय न पडे फाटी दुःखे, दळाइ पॉडाय छे,
शरीर सघळुं बहेरूं मोहे, न शुद्धि तथा तजे;
अगन मननी बाळे अंगो, न भस्म करी मूंके,
मरण हणतो दैवे मारूं, न जीवित कापी ले. ६२

ए प्रमाणे चेष्टानो दाखलो पण खोळी लेवो.

९ **व्यवसाय**–पोतानी शक्ति कही बताववी ते.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां. (जुवो मारूं भा. पृ. ७२)

ऐन्द्रजालिक– (**चोपायाछंद.**)

धरणीपर बहु चंद्र बतावुं महिधर गगने झाझा,
जलमां ज्वलन जलावुं जलदी राखी ते पण ताजा;
संध्याकाळ करी दउं तरतज, होय बपोरज वेळा,
एमांथी मारे शुं करवुं, आज्ञा आपो वेला. ६३

अथवा– (**गीति.**)

बहु बकबक शी करवी, जे जे जोवा हृदयविषे धरशो,
गुरुमंत्रना प्रभावे, ते देखाडी दईश, चिते ठरशो. ६४

ए आदि लईने ऐन्द्रजालिके मिथ्या अग्निनो संभ्रम उत्पन्न करवाथी, वत्सराजना हृदयमां वसेली सागरिकाना दर्शनने अनुकूल एवी, पोतानी शक्ति प्रकट करी, माटे व्यवसायअंग थयुं.

तेमज, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां द्रौपदीना केश भीमसेन, दुर्योधनना रुधिरथी गुंथेछे, ते प्रसंगे द्रौपदी प्रतिः–

युधिष्ठिर–प्रतिज्ञाभंग थवामां जेने डर रेहेतो हतो एवो शूर वीर भीमसेन आजे तारो केशपाश बांधेछे, केमके, ते तेम करवामां कुशळ छे.

इत्यादिथी युधिष्ठिरे पोताना दंडनी शक्ति उघाडी करी.

साहित्यदर्पणमां व्यवसायअंग नथी, पण **प्रतिषेध** छे. तेनुं लक्षण ए छे के, "इष्ट अर्थनो अटकाव थवो ते."

जेम, साहित्यदर्पणना कर्त्ता विश्वनाथनी बनावेली प्रभावतीनाटिकामां, विदूषक प्रतिः—

प्रद्युम्न—सखे! तुं अंहि एकलो केम छे? जेनी आसपास प्रियसखियो विंटळाई वळती एवी मारी प्रियतमा प्रभावती क्यां छे?

विदूषक—असुरपति बोलावीने कहिंक लई गयो.

प्रद्युम्न—(घाढो निश्वास नांखीने)

(**चोपीया.**)

अहो! पूर्ण शशिमुखनी नारि, मत्तचकोरां खाली,
आनतांगि! तुं तजी गई क्यां अवास करी मुज खाली;
प्राण भले आजे ने आजे देहथी नीकळी जाओ,
अनर्थकारी देव जेटला भले कृतार्थज थाओ. ६५

१० **विरोधन**—कोपीने पोतानी शक्तिनी वडाई करी बताववी ते.

जेम, वेणीसंहारना पांचमा अंकमां. (ब. म. भा. पृ. १०२).

दुर्योधन—अरे मूर्खा वायुपुत्र, अरे जे वृद्ध, राजा, तेमां वळी गुरु, वडील तेनां मां उपर तुं तारां निंद्यकर्मनी प्रशंसा करेछे? अने पांडवनी स्त्रीने राजसभामां जेणे घसडी आणी तेनो में पराभव कर्यो एवी मिथ्या प्रौढी देखाडेछे के? सांभळ,

(**स्रग्धरा.**)

झाली आणी वधूने, तुजनी तुजनि ने तेमनी भूपनी ते,
राजाना देखतां ते मुज नृपवचने द्युतदासी करी ते;
एनां वैरे हण्या तें नृपति सरवनो दोष शो बोल ने तुं,
फूलाई वीर्य-गर्वे, न हरवी मुजने, दर्प मिथ्या धरे तुं. ४१

हे दुष्ट हवे जोईले, हतो न हतो एवो तने करी दउं छुं.

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे लक्षण छे.

"कार्यनो नाश जणाववो ते विरोधन."

जेम, वेणीसंहारमां छठ्ठा अंकनी शरूआतमां (ब. म. भा. पृ. १०८)

युधिष्ठिर–(मनमां चिंता करीने निसासो नांखी बोलेछे)

(शार्दूलविक्रीडित.)

कष्टे भीष्म महाब्धिने तरी गया, द्रोणाग्निने वारियो,
पाम्यो शान्ति महाहि[1] कर्ण समरे[2], ने शल्य संहारियो;
दैवे दुर्घट कार्य पार सघळां, थोडाकमां पाडियां,
भीमे जीवित-संशये सकळने वाणी थकी नांखियां. ६६

११ प्ररोचना–असिद्ध होय तेने सिद्ध बतावी, भावी अर्थ प्रकट करवो ते.

जेम, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां दुर्योधन अने भीम वच्चे गदायुद्धनो प्रारंभ थयो ते प्रसंगमां युधिष्ठिर प्रतिः–(ब. म. भा. पृ. ११९)

पांचालिक–देवकीनंदने, महाराजने एवो संदेशो कहावी मोकल्यो छे के, प्रथम ज्यारे भीमनी प्रतिज्ञा सफल न थतां कौरव राजा जड्यो नहि त्यारे अमने बहु खोटुं लाग्युं हतुं; परन्तु हमणां भीमे दुर्योधनने सज्जड पकड्यो छे. हवे पृथ्वी निष्कंटक थई एम तमारे नक्की समजवुं अने आपणा अभ्युदयने योग्य मंगलसमारंभ निरंतर चालता देवो. हवे मनमां कांई पण संदेह राखवो नहि.

(शार्दूलविक्रीडित.)

सोनानो परिपूर्ण कुंभ जलथी, राज्याभिषेके भरो,
कृष्णानी चिरकाळ मुक्त कबरीबंधोत्सवो[3] तो करो;
रामे घोर कुठार[4] भासुर[5] करे क्षत्र-द्रुमच्छेदके
ने क्रोधांध वृकोदरे समरमां शंका रही क्यां शके ? ६७

अहिंथी ते पृष्ठ ११६ मामां मंगलकार्य करवानी आज्ञा थायछे त्यांसुधी, देवना वृत्तान्तमां द्रौपदीनी वेणी गुंथवी, अने युधिष्ठिरनो राज्याभिषेक करवो, ए दुर्योधन मुवो नथी त्यांसुधी असिद्ध छे, तेम छतां, सिद्ध होय एम कथन करवामां आव्युं माटे प्ररोचना अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे लक्षण आपेछे.

---

१ महा+अहि=सर्प. २ संग्राममां. ३ वेणी—चोटलो. ४ कुहाडी. ५ शोभता.

अर्थ अथवा कार्यनी समाप्ति जणावे ते प्ररोचना.

दृष्टांत उपरनुंज घटाव्युं छे. ते एवी रीते के, नाटकनो अर्थ अथवा कार्य जे द्रौपदीनी वेणीनो संहार एटले चोटलो गुंथवानुं कार्य तेनी समाप्ति थवानी जणावी माटे प्ररोचना.

१२ **विचलन**—पोताना गुण प्रकट करवा ते.

जेम, वेणीसंहारना पांचमा अंकमां अर्जुन अने भीम एक रथमां बेशीने दुर्योधनने शोधतां धृतराष्ट्रनी पासे आव्या छे, ते प्रसंगे धृतराष्ट्र अने गांधारी प्रतिः— (ब. म. भा. पृ. १०१)

अर्जुन—उभो रेहे भाई, पेहेलो हुं आगळ थाउंछुं. (पासे जइने) हे तात ! हे मात !

(**शार्दूलविक्रीडित.**)

शत्रुना जय केरी आश समरे, तारा सुतोए धरी,
जेणे लोक गण्या समान तृणनी, वीर्याभिमाने करी;
ते राधासुत[1]नो महारण मुखे जे छे निहंता रथी,
ते आ मध्यमपांडुपुत्र[2] तमने पाये करे छे नती. ६८

भीम-हवे हुं मारूं नाम कर्म कहीने वंदन करूं छुं. अरे पिता, सांभळो.—

(**इंद्रवज्रा.**)

जेणे हण्या छे सउ कौरवोने, जे मत्त दुःशासन रक्त-पाने,
संच्छेदि दुर्योधनना उरुने, ते भीम हुं पाय नमुं गुरूने. ६९

इत्यादिकथी विजयरूपी बीजनी साथे संबंध धरावनार जे पोताना गुण तेनुं भीमसेने उद्घाटन करवुं माटे विचलन अंग थयुं.

तेमज, वळी रत्नावलीना चोथा अंकमां (जुवो मारूं भा. पृ. ८३)

यौगन्धरायण-(प्रवेश करीने)

(**कवित.**)

देविये मारां वचने, पोताना प्रिय पतिनो
महान वियोग पोते, सहन कर्यो घणो;
वळी बीजुं शोक-केरूं साल तो करावी आपी,
पीडित करावनार देवीनो, मने गण्यो.

---

१ कर्ण. २ अर्जुन.

पण मारा महाराज धणी चक्रवर्त्ती थशे,
तेथी देवी दिलमांह राजी थशे सर्वथी;
आटलुं छतांय पण लाजने लीधे हुं आज,
मुख मारूं बतावाने समर्थ थतो नथी. ७०

इत्यादिथी राजाने उपकारपरायण यौगंधरायणे कन्यानो लाभ करावी चक्रवर्तित्वनो प्रसंग अणाव्यो एम पोताना गुणनुं उद्घाटन करवुं माटे विचलन अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां आ अंग लख्युं नथी, पण तेने बदले **छादन** अंग वधारवुं छे, तेनी व्याख्या एवी छे केः—

कार्यना अर्थने माटे अपमानादिनुं सहन करवुं ते. जेमके, वेणीसंहारना पांचमा अंकमां भीम प्रति. (ब. म. भा. पृ. १०२)

अर्जुन—भाई, अहिं एनापर क्रोध चढावीने शुं फल ?

(गीति.)

आ आपणां अनिष्टो, वदवा शक्ति धरे, न करवाने,
शत बंधुनां दुःखे, बबडेछे कोण लेखवे आने. ५०

आ स्थाने पोतानुं काम साधी लेवाने अर्थे दुर्योधने करेलुं अपमान सहन करवुं माटे छादन अंग थयुं.

१३ **आदान**—बीज अथवा मुख्यकार्यसिद्धिनुं कथन ते.

जेम, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां पृष्ठ १३६ दुर्योधनने मारीने तेना रुधिरथी खरडायेलो, (ब. म. भा. पृ. १३६)

भीमसेन—(उद्धताइथी अहिं तहिं फरेछे) अरे, स्यमंतपंचकमां संचारकरनार जनो, अरे, तमे आटला बधा गाभरा केम थया छो ?

(अभंग.)

नथी हुं राक्षस, किंवा नथी भूत,
नथी यमदूत, शाने बीहो !
शत्रुना लोहीथी, मारो देह भर्यो,
पूर्ण यज्ञ कर्यो युद्धनो में.

प्रतिज्ञा-सागर हतो जे अपार,
पड्यो हुं ते पार दैवयोगे.
जातिनो क्षत्रिय स्वभावे क्रोधन,
करुं नहि मन त्रस्त कांई,
रणाग्निज्वालामां, वीर क्षय थया,
तेमांथी बचाव्या, दैवे सर्व.
अश्व-गज-प्रेतो आडे मों संताडो,
त्रासथी बराडो, शाने हवे.
हवे भय नथी कोईनुं लगारे,
स्वस्थ थाओ उरे नासो नहि;
पूछुंछुं ते बोलो, बीक राखो शेनी,
क्यां छे यज्ञसेनी, देखाडो ने. १[1]

इत्यादिथी स्वस्थ रिपुना वधरूपी कार्यनुं कथन करवुं माटे आदान अंग थयुं.

तेमज, वळी रत्नावलीना चोथा अंकमां कृत्रिम अग्नि लाग्यो छे ते समये. (जुवो मारूं भा. पृ. ७९)

सागरिका–(चारे दिशाए जोइने) ठीक थयुं. चारे मेर अग्नि सळग्यो छे तेथी आजे मारा दुःखनो अंत आवशे.

आ आदि अन्यपरायण वचनथी दुःखनो छेडो आववा रूपी कार्यनुं कथन करवुं माटे आदान अंग थयुं.

आवो भाव सागरिकाना मनमां छे, पण खरूं जोतां चक्रवर्तित्व राजाने प्राप्त थशे, इत्यादि वचनथी दुःखावसान बताववामां आव्युं छे.

उपर प्रमाणे अवमर्शना १३ तेर अंगनुं कथन करवामां आव्युं. तेमां अपवाद, शक्ति, व्यवसाय, प्ररोचना अने आदान ए प्रधान छे.

---

१ द्रौपदी.

५ निर्वहणसन्धि.

बीजवाळा मुखआदि चार सन्धिना अर्थ (विषय) यथेच्छ विस्तारवामां आव्या होय ते सर्व एकज कार्य (परिणाम) प्राप्त कराबी आपे तेनुं नाम निर्वहणसन्धि.

जेम, वेणी संहारना छट्ठा अंकमां मुनिवेशधारी चार्वाकराक्षसे आवीने पांडवोनी हार थयानी वात युधिष्ठिरना हृदयमां ठसावी दीधी छे, तेथी भीमसेन रुधिरे खरडायलो आव्यो छतां, तेने दुर्योधन समजीने, बाझंबाझा थया पछी, छूटीने भीम वेणीसंहार करवा जायछे, ते प्रसंगेः— (ब. म. भा. पृ. १३८)

कंचुकी-(थडमां जई हर्षथी बोलेछे) तमे भूल्या, उलटुंज समज्या ? अरे आ तो आपणो आयुष्मान् युवराज भीमसेन ! जुवो, दुर्योधनना रुधिरथी एनुं सघळुं अंग वस्त्रो सुद्धां लालचोळ थई एनुं स्वरूप भयंकर थवाथी ओळख्यामां आव्यो नहि. पण नक्की ए भीमसेनज छे. हवे तमे जराये संदेह मनमां आणशो नहि.

इत्यादि वडे द्रौपदीनो चोटलो गुंथवारूपी मुख आदि संधिमां, पोतपोताने स्थाने नंखायलां बीजनुं एककार्य साथे योजन कर्युं, माटे निर्वहणसन्धि थयो.

तेमज, रत्नावलीमां, सागरिका—रत्नावली, वसुभूति, बाभ्रव्य आदिना अर्थोनो (कार्योनो) मुखआदि सन्धिने विषे जे विस्तार ते वत्सराजना एककार्यसाथे योज्यो.

जेम, सागरिकाने बळतामांथी राजा लइने आवेछे ते प्रसंगेः—

वसुभूति–(सागरिकाने निहाळीने, अपवार्य) बाभ्रव्य, आ तो नखशिख आपणी राज्यपुत्रीने मळती देखायछे. (पृ. ८१)

इत्यादिथी सर्वेनो एककार्यने विषे प्रयत्न जणाव्यो छे.

साहित्यदर्पणनी व्याख्या उपर प्रमाणेज छे. परन्तु तेनो विस्तार आ प्रमाणे आपी शकायछे.

मुख, प्रतिमुख, गर्भ अने अवमर्श ए संधियोमां इतिवृत्तना भाग, बीज सहवर्त्तमान, पोतपोताने स्थाने योजवामां आवेला होय, ते सघळा एकज कार्यसिद्धिरूप प्रयोजन जणावी आपे तेनुं नाम निर्वहणसन्धि.

जेम, शाकुन्तलना सातमा अंकमां शकुन्तलाना पुत्रनो राजा साथे समागम थतां, सिंह साथे रमतां, अपराजित दोरो पडी गयेलो राजाए उपाडी लीधो त्यांथी ओळखाण पड्युं ते आरंभीने ते सातमा अंकनी समाप्ति सुधी निर्वहणसन्धि छे.

निर्वहण सन्धिनां चौद अंग छे.

१ सन्धि.	८ समय.
२ विबोध.	९ कृति.
३ ग्रथन.	१० भाषण.
४ निर्णय.	११ उपगूहन.
५ परिभाषण.	१२ पूर्वभाव.
६ प्रसाद.	१३ काव्यसंहार.
७ आनंद.	१४ प्रशस्ति.

१ **सन्धि**—बीजनुं फरीथी कथन करवुं ते.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां (जुवो मारूं भा. पृ. ८१)

वसुभूति–(सागरिकाने निहाळीने, अपवार्य) बाभ्रव्य ! आ तो नखशिख राज्यपुत्रीने मळती देखायछे.

बाभ्रव्य–अमात्य ! मारा मनमां पण एमज आवे छे.

इत्यादिथी नायिकारूप बीजनुं फरीथी कथन कर्युं माटे सन्धि-अंग थयुं.

तेमज, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां (ब. म. भा. पृ. १४०)

भीम–हुं पेहेलां बोल्यो हतो ते याद छे के ? (पूर्वे कहेलो श्लोक बोलेछे)

१ ओषधि बांधेली एवो.

(वसंततिलका.)

नाचे गदा मुज करे उछळी सदानी,
हुं घा करी चिरिश जांघ सुयोधनानी;
तेनां रुधिर थकी हुं खरडेल हाथे,
बांधीश छूटी तुज वेणी खचीत माथे. १०

ए रीते मुखसन्धिमां नांखेला बीजनुं फरीथी कथन करयुं.

२ **विबोध**–कार्यनुं शोधन करवुं ते.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां, (जुवो मारूं भा. पृ. ८१)

वसुभूति–(प्रकाश, राजाने) देव ! आ कन्या क्यांथी ?

राजा–देवी जाणेछे.

वसुभूति–देवि ! आ कन्या क्यांथी आणी छे ?

वासवदत्ता–अमात्य ! ' आ सागरमांथी मळी छे ' एम कहीने यौगन्धरायणे मारे स्वाधीन करी छे, माटेज, एनुं नाम सागरिका राख्युं छे.

राजा–(स्वगत) शुं यौगन्धरायणे देवीने सोंपी ? शुं मने पूछ्याविना आम करे ?

इत्यादिथी, रत्नावलीरूप कार्यनुं शोधन थयुं, माटे विबोध-अंग थयुं.

तेमज, वेणीसंहारना छठा अंकमां, (ब. म. भा. पृ. १३९–४०.)

भीमसेन–हा, हा, तेज हुं भीम. पण महाराज, आप मने क्षण वार छोडो. कांईक करवानुं छे.

युधिष्ठिर–वत्स, हवे कियुं काम बाकी रह्युं छे ?

भीमसेन–महाराज, मुख्य कार्य तेज बाकी रह्युं छे. कियुं पूछशो तो कहुं छुं के, दुःशासने पीखेली पांचालीनी वेणी, दुर्योधन अने दुःशासनना लोहीथी खरडेले हाथे बांधवानी छे, ते कार्य प्रथम करवुं जोइये.

युधिष्ठिर–हा, हा, खरूंज. वत्स, जा, जा, जलदी. ते दुःखभागिनीनी वेणी बांधी वेणीसंहारमहोत्सवना सुखनो अनुभव ले.

इत्यादिथी केश गुंथवाना कार्यनुं अन्वेषण (शोधन) करयुं, माटे विबोधअंग थयुं.

३ **ग्रथन**–कार्य सिद्ध थयाविषेनुं कथन.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां.

यौगन्धरायण–(पासे जइने) जय जय महाराज ! (पगे पडीने) देव ! में आपने कह्याविना आ कार्य कर्युं माटे मने क्षमा करशो.

इत्यादिकथी वत्सराजने रत्नावली प्राप्त कराववारूप कार्यनुं कथन कर्युं माटे ग्रथनअंग थयुं.

एमज, वेणीसंहारना छट्ठा अंकमां, (ब. म. भा. पृ. १४०)

भीमसेन–सारुं त्यारे. प्राणप्रिया, धृतराष्ट्रना वंशने कालरात्री सरखी संहार करनारी, दुःशासने खेंचीने पींखी नांखेली जे तारी वेणी, ते में बोल्या प्रमाणे बांधी, परंतु सारी बंधाई नथी. हवे तुं तारे हाथे ठीक बांध.

इत्यादिथी, द्रौपदीना केश गुंथवारूप कार्यनी सिद्धिनुं कथन थयुं, माटे ग्रथनअंग थयुं.

४ **निर्णय**–अनुभूत[1] अर्थनुं कथन.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां (मारूं भा. पृ. ८४)

यौगन्धरायण–(हाथ जोडीने) देव, सांभळो. आ सिंहलेश्वरनी कन्या, रत्नावली विषे सिद्ध पुरुषे कह्युं हतुं के, ए जेने परणशे, ते चक्रवर्त्ती राजा थशे. तेथी ते उपर विश्वास राखी, आपने वेरे परणाववाने वारंवार विनति करवामां आवी, तो पण, आयुष्मती वासवदत्ताना चित्तने खेद थशे एम धारी, सिंहलेश्वरे ते वात मान्य राखी नहि.

इत्यादिथी यौगन्धरायणे पोतानो अनुभवेलो अर्थ, सर्व जन समक्ष निवेदन कर्यो, माटे निर्णयअंग थयुं.

तेमज, वेणीसंहारना छट्ठा अंकमां ओळख्याविना बे भाइयो बाझी मरेछे ते प्रसंगेः– (ब. म. भा. पृ. १३८)

भीमसेन–हे आर्य, धर्मराज, अजातशत्रु, भीम अने अर्जुनना गुरु, अत्यार लगी ते दुरात्मा दुर्योधन शेनो जीवतो रेहे ? ते दुष्ट पांडुकुलवैरीने में क्यारनोये पूरो कर्यो छे. हवे तेनी वातज शी ?

---

१ पोतानाज जाणवामां होय एवुं.

(स्त्रग्धरा.)

भूपृष्ठे देह तेनो, रगडो रुधिरथी, लिप्त छे भीम-गात्र,
लक्ष्मी भूमी बनी छे सहजज गुरुना आश्रये पादपात्र;
भृत्यो मित्रार्त[1] योद्धा सह कुरु कुलने बाळियुं में अशेष,
जिव्हाथी नाम लेतुं क्षिति उपर रह्यो तेटलो मात्र शेष. ७२

ए प्रमाणे भीमे पोतानो अनुभवेलो अर्थ कही बताव्यो माटे निर्णयअंग थयुं.

९ **परिभाषण**–परस्पर भाषण करवुं ते.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां (मारू. भा. पृ. ८३)

रत्नावली–(सावध थइने आडी नजरे राजाने जोइने, स्वगत) हुं देवीनी अपराधी थई छुं माटे हुं मुख बताववाने शक्तिमती थई शकती नथी. (नीचुं मुख राखीने रेहेछे.)

वासवदत्ता–(आंसु सहित बे हाथ लांबा करीने) अयि, अतिनिष्ठुरे ! हवे तो तुं मारी प्रिय बेहेन ठरी. माटे आव, स्नेह बताव. (कंठे बाझेछे. रत्नावली अखडाई पडेछे. अपवार्य) आर्यपुत्र ! हुं मारा क्रूर आचरणथी लजवाउंछुं माटे एनी बेडी तरत तोडी नांखो.

राजा–(सपरितोष) देवि ! हुं एम करूंछुं. (सागरिकानुं बंधन काहाडी नांखेछे.)

वासवदत्ता–आर्यपुत्र ! आटली वार सुधी मने दुर्जन बनावनार अमात्य यौगन्धरायण छे. केमके, तेओना जाणवामां छतां मने खरी वात कही नहि.

ए प्रमाणे परस्परनुं भाषण थयुं तेथी परिभाषण अंग बन्युं.

तेमज, वेणीसंहारना छठा अंकमां, (ब. म. भा. पृ. १४०)

भीमसेन-अरे राजपुत्रि, मने देखीने तने एटलो त्रास केम थयो? वारू, हवे बीश नहि. तें मने ओळख्यो नहि के ? अलि, हुं भीमसेन, मारी प्रतिज्ञा पूर्ण करीने तारूं समाधान करवाने आव्यो, जोः–

(स्त्रग्धरा.)

पापी दुःशासने जे नृपतितणी सभामां तने झाली आणी,
तेनुं पीतां वधेलुं, रुधिर मुज करे लिप्त तुं स्पर्श पाणी[2];

---

1 मित्र+आप्त=(संबंधी). 2 हाथ.

कान्ते ! ते ए कुरुना, बध अधिपतिना उरुनुं रक्त मारा
सर्वांगे लिप्त ते तो परिभव जनिता, अग्निशांत्यर्थ तारा. ७३

अहिंथी मांडीने पृष्ठ १४१ मे युधिष्ठिर केहेछे केः–

हे देवि पांचालि, जो, जो, तारा वेणीसंहारमहोत्सवनुं अभिवंदन आकाशमां फरनारा सिद्ध पुरुषो करेछे,

अहिं सुधी परस्पर भाषण चाल्युं माटे परिभाषण.

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे व्याख्या छे.

" निन्दायुक्त भाषण करवुं ते परिभाषण. "

जेम, शाकुन्तलना सातमा अंकमां राजाए कुमारनी मानुं नाम पूछ्युं छे ते प्रसंगेः–

राजा–आर्ये, ते पूज्य स्त्री किया राजर्षिनी पत्नी थाय ?

तपस्विनी–जेणे धर्मदारानो त्याग कर्यो एवानुं ते कोण नाम दे ?

ए प्रमाणे निन्दायुक्त भाषण थयुं माटे परिभाषण.

६ **प्रसाद**–कोईनी आराधना अथवा सेवा करवी ते.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां (मारूं भा. पृ. ८४)

यौगन्धरायण–* * में आपने कह्या विना आ कार्य कर्युं छे माटे क्षमा करशो.

इत्यादिथी आराधना करी छे.

तेमज, वेणीसंहारना छट्ठा अंकमां वेणीसंहारने समये, (व. म. भा. पृ. १४०)

भीम–(द्रौपदीनी पासे जइने) देवि ! पांचालराज्यकन्ये ! तारा दैवयोगथी शत्रुकुलनो क्षय थयो, एटले तुं मारी दृष्टिये पडी. हवे स्वस्थ था.

इत्यादिकथी द्रौपदीनी भीमे आराधना करी, माटे प्रसाद अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे लक्षण छे.

"सेवा आदि करवुं ते प्रसाद केहेवायछे."

जेम, वेणीसंहारना छट्ठा अंकमां भीमे द्रौपदीनो चोटलो गुंथ्यो.

७ **आनन्द**–इष्ट अर्थनी प्राप्ति ते.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां वासवदत्ता, रत्नावलीनुं ग्रहण करवा राजाने केहेछे ते प्रसंगे (मारूं भा. पृ. ८९)

राजा-(सहर्ष हाथ लांबा करीने) देवीनो प्रसाद कोण स्वीकारे नहि! (रत्नावलीनो पाणिग्रहण करेछे.)

आ स्थाने राजाने इष्ट अर्थ जे रत्नावली तेनी प्राप्ति थई माटे आनन्द अंग थयुं.

तेमज, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां भीमे चोटलो गुंथवानुं कह्युं ते प्रसंगेः- (ब. म. भा. पृ. १४१)

द्रौपदी-प्राणनाथ, चोटलो वाळवानी रीत हुं बिलकुल भूली गई छुं. तेथी प्राणनाथनी कृपाथी फरीने शीखीश. बुद्धिमतिका, हवणां तो तुं मारो अंबोडो मारो वाळ.

८ **समय**-दुःखनी निवृत्ति ते.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां रत्नावलीने ओळखी ते प्रसंगेः- (मारूं भा. पृ. ८२)

वासवदत्ता-(रत्नावलीने आलिंगन दइने) बेहेन! शान्त था, शान्त था.

ए प्रमाणे बंने बेहेनोनो परस्पर समागम थतां दुःखनी निवृत्ति थई.

तेमज, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां श्रीकृष्ण अने अर्जुन जय मेळवीने युधिष्ठिरनी पासे आवेछे, ते प्रसंगेः-(ब. म. भा. पृ. १४१)

युधिष्ठिर-(बेउने जोइने कृष्ण प्रति) हे भगवन्! तमे साक्षात् पुराणपुरुष नारायण अने तमारो मित्र नर, तमे बन्ने मारा विजयनी इच्छा राखतां छतां मारो विजय ना थाय तो बीजुं शुं थाय?

(मालिनी)

श्रुतिशिर[1] जगदात्मा तुं छउं एम गाये,
जगत-उदय-नाश-स्थान-हेतु जणावे;
अखिल तुज परेशा, चिंतने दुःख जाये,
कुशल जगतनुं तो, दर्शने कां न थाये. ७३

1 उपनिषद्.

इत्यादिथी युधिष्ठिरे दुःखनी निवृत्ति दर्शावी माटे समय अंग थयुं.

९ **कृति**—लब्धअर्थने स्थिर करवो ते.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां वासवदत्ताए राजाने रत्नावली सोंपी ते प्रसंगे, (मारूं भा. पृ. ८९)

राजा—देवीनो प्रसाद कोण न स्वीकारे !

वासवदत्ता—आर्यपुत्र ! आनुं पियर घणुं आघे छे माटे त्यांनुं कोई सांभरे नहि एम एने करो.

ए प्रमाणे अन्योन्य वचनथी लब्धअर्थ जे रत्नावली तेनुं स्थिरीकरण कर्युं माटे कृति अंग थयुं.

तेमज, वेणीसंहारना छट्ठा अंकमां सर्वेनो समूह एकठो थयो हतो ते प्रसंगे युधिष्ठिर प्रतिः—

कृष्ण—आ भगवान् व्यास, वाल्मीकि आदि ऋषियो अभिषेक करवाने तैयार थई रह्या छे. (ब. म. पृ. १४२)

इत्यादिकथी प्राप्त जे राज्यरूपी अर्थ तेनुं अभिषेकना मंगल वडे स्थिरीकरण सूचव्युं माटे कृति अंग थयुं.

१० **भाषण**—मान आदिनी प्राप्ति.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां यौगन्धरायण प्रतिः—(मारूं भा. पृ. ८६)

राजा—आथी शुं बीजुं प्रिय छे ?

(**सवैयो.**)

विक्रमबाहु सिंहलपति ते थया आज छे मुज समान,
सार्वभौमनुं कारण ने वळी, सारभूत पृथ्वीनुं मान
प्रिया सागरिका मळी एवी अने कोशला जीत्यो देश,
देवी रीझ्यां भगिनी मळतां पछी न्यूनता रही न लेश. ७४

काम, अर्थ अने मानादिकनी प्राप्ति जणावी माटे भाषण अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे लक्षण छे.

“साम, दान आदि भरेलुं ते भाषण.”

जेम, चंडकौशिकमां हरिश्चन्द्र प्रति.

धर्म—चालो, धर्मलोकमां विराजो.

११ उपगूहन—अद्भुतनी प्राप्ति थवी ते.

जेम, वेणीसंहारना छट्टा अंकमां. (ब. म. भा. पृ. १४१)

नेपथ्यमां शब्द थाय छे:—

स्रग्धरा.

जेना मोक्षे थया सौ, प्रकुपित सहसा, अंश पांचे सुरोना,
कीधा सर्वे दिशामां, शिथिळ कच बळे, कौरवांतःपुरोना;
कृष्णानो केशपाश प्रकुपित यमने, केतु जे कौरवोने,
बंधायो आ, प्रजानां निधन[1] अटकजो, स्वस्ति होजो कुळोने ७५

युधिष्ठिर—हे देवि पांचालि! जो, जो, तारा वेणीसंहारमहोत्सवनुं अभिवंदन आकाशमां फरनारा सिद्ध पुरुषो करेछे.

इत्यादिकथी अद्भुत अर्थनी प्राप्ति सूचवी माटे उपगूहनअंग थयुं. वळी लब्धनुं स्थिरीकरण करवुं माटे आ उदाहरणनी गणना कृतिअंगना दृष्टान्तमां पण थायछे.

साहित्यदर्पणमां विश्वनाथ केहेछे के "अद्भुतनी प्राप्ति थवी ते उपगूहन."

जेम, विश्वनाथनी बनावेली प्रभावतीमां नारदनुं दर्शन थवाथी ऊंचुं जोइने प्रद्युम्न केहेछे:—

(कवित.)

परिमल ने सुगंध पर भमता भ्रमर,
तेतणी पंक्तिओ झाझी गुंजारं करी रही;
एवी कुसुममालाने विद्युत लेखानी पेठे,
जेणे आप अंग पर धारण करी सहि;
शशीकेरा किरणना सरखी शोभेछे एवी
पोतानी धवल कान्ति तेजवान जेह छे
तेथी चारे दिशाओने धोळुं करी नांखतो जे
आकाशथी पडतो शुं कैलाश ज एह छे? ७६

१ मरण.

१२ **पूर्वभाव**–कार्यनुं दर्शन ते.

जेम, रत्नावलीना चोथा अंकमां, (मारूं भा. पृ. ८९)

यौगन्धरायण–(हर्शाने देवी भणी जोईने) आपे आपनां बेहेनने ओळख्यां एटले हवे जे करवानुं उचित जणाय तेवी आज्ञा करो.

वासवदत्ता–(सस्मित) अमात्य! त्यारे चोखी वात एम करोनी के रत्नावली आर्यपुत्रने दई द्यो.

ए आदिथी वत्सराजने रत्नावली आपो एम यौगन्धरायणना अभिप्रायमां रहेलुं जे कार्य, तेनुं वासवदत्ताने दर्शन थयुं, माटे पूर्वभाव अंग थयुं.

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे छेः–

जे प्रमाणे प्रथम अर्थ दर्शाववामां आव्यो होय ते पाछो कही बताववो तेनुं नाम पूर्ववाक्यअंग.

जेम, वेणीसंहारना प्रथम अंकमां द्रौपदी प्रति प्रथम भानुमतिये जे मार्मिक वाक्य कह्युं छे, ते प्रसंग स्मरण करावीने, भीम फरी बुद्धिमती–चेटी प्रति कही बतावेछे.

भीम–बुद्धिमतिके! क्यां ते भानुमती? ते द्रौपदीने भले हवणां मेहेणुं मारे.

१३ **काव्यसंहार**–काव्यनी अन्ते वर आपवानुं सूचन करवामां आवेछे ते.

जेम, सर्वे नाटकोमां लखेछे केः–

हवे शुं तारूं प्रिय करूं? इत्यादिथी काव्यार्थनी समाप्ति करवामां आवेछे माटे काव्यसंहार.

१४ **प्रशस्ति**–नृप, देश आदिनी शान्तिने अर्थे जे शुभ कथन करवामां आवेछे ते.

जेम, वेणीसंहारनाटकमां श्रीकृष्ण प्रति (ब. म. भा. पृ. १४३)

युधिष्ठिर– (**पद.**)

आपो तो आ अमने आपो, दीन दासने खोळे थापो; ध्रुव०

अकृपणमति आ लोक थवाशे, आहिं सउने शत वर्ष जीवाडो,
विद्वानो पर प्रीति करावो, भूपति आपो अमने आवो,
अकपट मित्रनी संगति देशो, कोइनोए द्वेष न देशो.
साधुसमागम नित्य करावो, कलंक मतिनो सर्व हठावो,
सन्मार्गे मन निशदिन वाळो, अंतर्गत तम मूलथी बाळो;
भक्ति तमारे चरणे प्रेरो, झगडो तजावी अंतरकेरो,
अंते उत्तम गतिने पामे, एज दासनी वांच्छा•जामे;
ग्रंथ कविनो रसथी भरशो, कृपा करीने समाप्त करशो. ७१

ए प्रमाणे शुभ कथन करवुं माटे प्रशस्ति.

ए रीते चोसठ अंगवाळा पांच सन्धियो प्रतिपादन करवामां आव्या.

सन्धिनां छ प्रयोजन.

उपर जणावेलां चोसठ अंगनां छ प्रयोजन छे.

१ इष्ट अर्थनी रचना अथवा विवक्षित एटले कथन करवाना अर्थनुं निबंधन.

२ अप्रकाश्य अर्थ होय तेनुं आच्छादन करवुं, एटले ते अर्थ संताडी राखवो.

३ प्रकाश्य अर्थनुं प्रकट करवुं.

४ प्रयोगनी रागप्राप्ति अथवा अभिनय करवा योग्य एवो जे राग तेनी वृद्धि, एटले जोनारानां चित्तने रंजन करवुं.

५ चमत्कार अथवा आश्चर्य उत्पन्न करवुं.

६ काव्यस्थ इतिवृत्तनो विस्तर करवो.

अंगहीन पुरुष जेम कोई पण कार्य करवाने शक्तिमान थई शकतो नथी, तेम, अंगहीन नाटक प्रयोग करवाने अने जोनारनुं चित्त आकर्षवाने योग्य थतुं नथी.

चोसठ सन्धिअंग, घणुं करीने, नायक, प्रतिनायक अथवा मु-

ख्यपुरुषो, एटले पताकाना नायके योजेलां आणवां, अथवा तेना अभावे प्रकरीनायकना प्रसंगमां पण योजी शकायछे.

उपक्षेप, परिकर अने परिन्यास ए त्रण मुखसंधिनां अंगोना बीजनो ते प्रसंगे विस्तर थयेलो होतो नथी माटे, अप्रधान पुरुषोएज योजवां जोइये.

अंगनी योजना करवी ते रस खरेखरो जामे एटलामाटे छे. मात्र नाट्यमां कह्या प्रमाणे अंग लाववांज जोइये एम समजीने तेनी योजना ज्यां त्यां करवानी नथी. जेम, वेणीसंहारमां दुर्योधननो भानुमती स्त्री साथे विप्रलंभ शृंगार अप्रसंगे वर्णव्यो छे ते अयोग्य छे. जे इतिवृत्त लोकविरुद्ध न होय ते रस जमाववामाटे अधिक पण वर्णववुं, अने जे लोकविरुद्ध होय तेने उलटावी नांखवुं, अथवा, मूकी देवुं. जेम, रामायणमां, रामे वालीने कपटथी मारयो छे, पण उदात्तराघवमां ए वात जणाववामां आवी नथी. अने वीरचरितमां ते फेरवी नांखीछे, एटले एम लख्युं छे के, वाली रामने मारवा आव्यो माटे रामे तेने मारी नांख्यो.

वस्तुना विभागविषे.

इतिवृत्तनी वस्तुना बे विभाग थायछे.

१ सूच्य. २ दृश्य.

नीरस अने अनुचित एवो जे वस्तुनो विस्तर, ते मात्र सूचन करी बताववो.

मधुर, उदात्त अने रसभाव जेमां निरंतर होय एवो वस्तुनो विस्तर दृश्यमां करी बताववो.

नीचे जणावेला पांच उपक्षेपथी पांच प्रकारे सूच्य प्रतिपादन करवामां आवेछे.

सूच्य वस्तुना प्रकार.

१ विष्कंभक. २ चूलिका. ३ अंकास्य.
४ अंकावतार. ५ प्रवेशक.

१ **विष्कंभक**—थई गयेला अने थवाना कथाना अंश (अवयव) संक्षेपमां सूचववामां आवे ते, अने ते मात्र एक अथवा बे मध्यमपात्रथी योजवो.

आवा विष्कंभकना बे भेद छे.

१ शुद्ध. २ संकीर्ण.

१ **शुद्ध**—एक अथवा बे मध्यमपात्रथी जेनी योजना करवामां आवे ते.

२ **संकीर्ण** अथवा **मिश्र**--मध्यम ने अधम पात्रना मिश्रितपणाथी जे योजवामां आवे ते.

मालतीमाधवना छट्ठा अंकमां कपालकुंडलाए शुद्धविष्कंभक कर्यो छे.

वीरचरितना त्रीजा अंकमां माल्यवान तथा शूर्पणखाए जे करेलो छे ते संकीर्णविष्कंभक छे.

तेमज, मालविकाग्निमित्रना प्रथम अंकमां बकुलावलिका अने गणदासे करेलो संकीर्णविष्कंभक छे.

२ **चूलिका**—नेपथ्यमां रहीने पात्रद्वाराए अर्थनी सूचना करवामां आवे ते. जेम, उत्तररामचरितमां द्वितीय अंकना प्रारंभमां.

नेपथ्यमां—तपोधना आंही पधारयां ते रुडुं थयुं (पछी तपोधना नेपथ्यमांथी बहार आवीने प्रवेश करेछे.)

ए प्रमाणे नेपथ्यमां रहीने वासंतिकाए आत्रेयी नामनी तपोधनाना आगमननी सूचना करी माटे चूलिका.

वीरचरितमां चोथा अंकना प्रारंभमां.

नेपथ्यमां—अहोहो वैमानिका ! मंगलकार्यनो प्रारंभ करो, प्रारंभ करो.

(कवित.)

भगवान विश्वामित्र, कृशाश्वना शिष्य पोते,
जयवंत थई जगमांहे जश पामेछे;
सूर्यवंश जेनो एवी क्षत्रियजाति जगमां,
जयवंत बनी जतां जेनो जय जामेछे.
परशुरामने जेओ शिक्षा करनार तथा,
जगने अभयदान देवा व्रत धारता;
सूर्यकुले शशिसम लोकना शरण्य एवा,
जगमांहे जयवंत थइने छे मा'लता. ७८

आ प्रमाणे नेपथ्यमां रहेला पुरुषे जे पात्र प्रवेश थवानो छे ते सूचव्यो माटे चूलिका.

३ **अंकास्य** अथवा **अंकमुख**—अंकनी समाप्तिए, स्त्री के पुरुष पात्रद्वाराए, चालती कथानो विच्छेद थयेलो, बीजा अंकना प्रारंभनो सूचन करनारो योजवो.

जेम, वीरचरितमां बीजा अंकनी समाप्तिए.—

सुमंत्र—(प्रवेश करीने) भगवान् विश्वामित्र तथा वसिष्ठ, परशुराम सहवर्तमान आपने बोलावेछे.

सर्वे—वंने भगवान् क्यां छे ?

सुमंत्र—दशरथ महाराजनी पासे छे.

सर्वे—चालो त्यारे आपणे त्यां जइये.

ए प्रमाणे बीजा अंकनी समाप्ति थवा पछी त्रीजा अंकना प्रारंभमां विश्वामित्र, वसिष्ठ तथा परशुराम प्रवेश करेला देखायछे. आ प्रमाणे शतानंद तथा जनकनी वात चालती हती तेनो विच्छेद थवा आव्यो, एटले सुमंत्रपात्रद्वाराए आवता अंकना मुखनुं सूचन करयुं एटला माटे अंकास्य. (अंक + आस्य = मुख.)

४ **अंकावतार**—अंकनी समाप्तिए प्रवेश करेला पात्रद्वाराए चालता प्रसंगनो विच्छेद न थतां नवा अंकनो प्रारंभ थायछे, अने जेमां प्रवेशक तथा विष्कंभकनी अगत्य रेहेती नथी तेनुं नाम अंकावतार. एटले चालता अंकमां नवा अंकनो अवतार अथवा उत्पत्ति थायछे.

जेम, मालविकाग्निमित्रनाटकमां पेहेला अंकनी समाप्तिमां. (जुवो मारूं भाषान्तर पृष्ठ २०)

विदूषक—त्यारे हवे तमे बंने जण नाटकशालामां जइने संगीत रचनानी बधी तैयारी करीने माणस खबर करवा मोकलजो, अथवा मृदंगनो अवाज संभळाशे एटले अमने खबर पडशे.

आ प्रमाणे मृदंगनो अवाज संभळातां राजादिक तेनां तेज सर्वे पात्र द्वितीय अंकना आरंभमां प्रवेश करेछे.

तेमज, शाकुन्तलमां पांचमा अंकनी समाप्तिए सूचन करेला छठ्ठा अंकनो प्रारंभ थायछे, ते जाणे तेनो अवयव होय एवो देखायछे.

५ **प्रवेशक**—नीच पात्रवडे अनुदात्त अथवा अप्रौढ भाषणथी योजवामां आवे तथा बे अंकनी मध्ये आवे, अने जे बाकी रहेली कथानो सूचक होय ते. प्रवेशक बे अंकनी मध्ये जोइये ते उपरथी एवुं सूचन थायछे के प्रथम अंकना प्रारंभमां आववो जोइये नहि. वळी ते भूत, भविष्य वृत्तान्त जणावनार होवो जोइये.

जेम, वेणीसंहारना त्रीजा अंकमां राक्षस अने तेमनी स्त्री रुधिरप्रियाथी रचायलो छे.

दृश्य वस्तुना प्रकार.

१ नियतश्राव्य. २ सर्वश्राव्य. ३ अश्राव्य.

१ **नियतश्राव्य.** जेने सांभळवाने योग्य तेणेज सांभळवुं ते. एना बे भेद छे.

१ जनान्तिक. २ अपवारित.

१ **जनान्तिक**—जेने सांभळवानुं होय नहि तेनी वच्चे आडो हाथ करीने, जेनी साथे बोलवुं होय, तेनी साथे बोलवामां आवे ते.

२ **अपवारित**—जेनी साथे वात करवामां आवती होय तेनी भणीथी मुख फेरवीने रहस्यनुं कथन करवुं ते.

२ **सर्वश्राव्य**—सर्वने सांभळवाने योग्य ते प्रकाश केहेवायछे.

३ अश्राव्य—सर्वने सांभळवाने योग्य नहि ते स्वगत केहेवायछे.

आकाशभाषित—आकाश भणी जोइने, पोतानी साथे बीजुं कोई पात्र नहि छतां, तेनी साथे वात थती होय तेम "तुं शुं एम केहेछे" एवा प्रकारनुं कांई बोलवुं ते.

नायकविषे.

नायकना सामान्य गुण.

१ विनीत.	२ मधुर.	३ त्यागी.
४ दक्ष.	५ प्रियंवद.	६ शुचि.
७ रक्तलोक	८ वाग्मी.	९ रूढवंश.
१० स्थिर.	११ युवा.	१२ बुद्धिमान्.
१३ प्रज्ञावान्	१४ उत्साहवान्	१५ स्मृतिमान्
१६ कलावान्	१७ मानी.	१८ शूर.
१९ दृढ.	२० तेजस्वी.	२१ शास्त्रचक्षु
२२ धार्मिक.		

१ विनीत—विनय आदि गुणसंपन्न होय ते.

जेम, वीरचरितमां:—

परशुराम प्रति रामनी उक्ति.

(कवित.)

ब्रह्मवादियोए जेना पूजवाने योग्य पाद,
आदर आतिशे करी पूजेल छे प्रेमथी.
विद्या, तप, व्रत केरा निधि जे गणाओछो जी,
तप करनारमांहे श्रेष्ठतम नेमथी.
दैवयोग तेणे करी एवा आप प्रतापिना,
विनयनो अनादर मुजथी थई गयो.
ते माटे हे भगवन् क्षमा करो मुज पर,
प्रसन्न थाओजी आप, कर जोडी हुं रह्यो. ७९

२ मधुर–जेनुं प्रियदर्शन होय ते.

जेम, वीरचरितमां:–

(काव्य छंद.)

अहो राम! आपना हृदयनो आशय राजे,
ते सदृश दृशतणी अभिरामता विराजे.
अतर्क्य एवा गुणो ते थकी युक्त घणा छो,
माटे बहु करी मुज आप प्रिय हृदयात्मा छो. ८०

३ त्यागी–सर्वस्वदायक.

(गीति.)

कर्णे त्वचा, शिबिये मांस, जीमूतवाहने दीधो प्राण,
हाड दीधां दधिचिए, महानने कंइ अदेय नव जाण. ८१

४ *दक्ष–क्षिप्रकारी–धारेलुं काम तरत करनार.

जेम, वीरचरितमां:–

(कवित.)

देदीप्यमान हजार वज्रथी जाणे बनाव्युं,
एवुं त्रिपुरासुरने नाश करनार छे.
देवतणा तेज थकी वृद्धि जे पामेलुं अति,
एवुं ए धनुष राम समीप धरायछे.
पर्वत उपर जेम गजेंद्र पोतानो कर
अति बळ धारीने पछाडी देछे ते कळे.
वत्से भुजदंडमांहे दोरीनो टंकार करी,
खेंची ते धनुष पछी तोडी नांख्युं ते पळे. ८२

५ प्रियंवद–प्रियभाषी.

जेम, वीरचरितमां:–

(कवित.)

जमदग्निथी आपनी उत्पत्ति थयेल छे ने,
भगवान शिव गुरु आपना विख्यात छे.

---

* साहित्यवाळा शठ नायकमां १ मानी, २ क्रियाचतुर अने वाक्यचतुर गणेछे, तेमांथी मानी वर्ज्य करतां बे प्रकारनो समावेश दक्षमां थायछे.

मुखथी कथी शकाय नहि एवुं पराक्रम,
ते तो कृतिथकी कर्युं जगतमां ख्यात छे.
सात सागरथी आंकी एवी पृथ्वी ते तो आपे,
दानमांह आपी दीधी सौए ते प्रमाणियुं.
सत्य, धर्म अने तप तेतणा निधि छो आप,
तेनुं कियुं आचरण लोकमां न जाणियुं. ? ८३

६ **शुचि**—काम क्रोधादिके करीने जेनुं मन अशुद्ध थएलुं नहि होय ते.

जेम, रघुवंशमां. दंडकारण्यमां रामपासे शूर्पणखा परणवानी इच्छाथी आवेछे ते प्रसंगेः—

(काव्यछंद.)

अहो शुभे ! तुं कोण, अने कोनी स्त्री छे तुं,
शा कारण मुजपास आववुं पड्युं केहे तुं,
स्वाधीन मननी वृत्ति अमो रघुवंशियोनी
रेहे सदा विमुख पारकी स्त्रीथी जोनी. ८४

७ **रक्तलोक**. जेना उपर लोक प्रीति राखे एवो.

जेम, वीरचरितमांः—

(काव्य छंद.)

अहो प्रभु वेदनुं जेह रक्षण करनारा,
आप कृपाथी आज भूमिनुं दुःख हरनारा,
वळी कल्याणी करी भूमिने जोते जोते,
पूर्ण कामनावान थया छे रामज पोते. ८५

८ **वाग्मी**—सत्य, मित अने युक्ति भरेली वाणी बोलनार.

जेम हनुमन्नाटकमांः—

(सवैया.)

आपनुं बाहुबळ नव जाण्युं, शिव आपनुं जाण्युं न जोर,
तेथी तो आ भूल थई छे, परशुराम अहो ! आ ठोर;
चापल अमकेरूं तो करजो, क्षमा बाल जाणीने आप
कारण एथी वडील हरखे, पण नव कोपे करी परिताप. ८६

९ **रूढवंश**—उच्च कुलमां जेनो जन्म होय ते.

परशुराम प्रति रामः—

(कवित.)

सूर्यवंशी क्षत्रियोना संतान रूपनी एक,
मल्लीमालामांना गोटा करमाया जेह छे;
तेमांना भ्रमर जेवा चार राजपुत्रो थया,
तेमांनो आ ज्येष्ठ राम समीपमां एह छे.
जेणे ताडका जेवी तो काली चौदशनी रात्रि
पतावी प्रभात आजे रूडो तो करेल छे;
सारा चरित्रो तणी जे कथारूपी केळकेरो,
मूळकंद दृढ आजे राम आ उभेल छे. ८७

१० **स्थिर**—कायिक, वाचिक अने मानसिक क्रियामां जे चळे नहि एवो.

जेम, वीरचरितमांः—

परशुरामनी उक्ति

(चोपाया.)

पूज्य आपनुं वचन उलंघ्ये पाप मने जे लागे.
तेनुं पूरूं प्रायश्चित तो हुं करीश लागे लागे.
पण आ शस्त्रग्रहणरूपी जे व्रतधारण छे म्होटुं
गमे तेम नीपजशे तो पण करीश नहि हुं खोटुं. ८८

(गीति.)

अधम जनो विघ्नभये मध्यमजन विघ्न तो पडे त्यारे
आरंभे न, तजी दे, पण उत्तम कार्य ना तजे क्यारे. ८९

११ **युवा**—तरुण, जवान.

१२ **बुद्धिमान्**—ज्ञानवान्.

दुहो.

अमाप मतिना एह छे, कोथी नव पो'चाय,
एवा आगळ ए वध्या ते मूक्या क्यम जाय. ९०

(प्रेमराय अने चारुमती).

१३ **प्रज्ञानवान्**—गुरुना उपदेश करतां पण तेनो विस्तर करी बतावे एवो.

जेम, मालविकाग्निमित्रनाटकमां नायिकानी प्रज्ञानुं दृष्टान्त छे. (जुवो मारूं भाषान्तर पृष्ठ ८)

(गीति.)

जे हुं कळा शिखवुंछुं, अधिक करी ते बधीय बतलावे;
तेथी जाणे मुजने, शिखवती होय तेम मन आवे. ९१

१४ **उत्साहवान्**–कोई पण काममां वृद्धि करवानी इच्छा अने उद्धतपणुं एटले सर्व गुणमां श्रेष्ठ थवानी इच्छा.

१५ **स्मृतिमान्**–स्मरणशक्ति घणी सारी जेनी होय ते.

१६ **कलावान्**–चतुर.

१७ **मानी**–प्रतिष्ठावाळो.

(गीति.)

ख्याती देश विदेशे, प्रसरी सारी सगम गुणे करीने;
अरिकन्या पण एथी, वरवा इच्छा करे उलट धरीने. ९२

१८ **शूर**–वीर.

१९ **दृढ**–झाल्युं ते मूके नहि एवो.

प्रेमीजन प्रेमाधीन, प्रेमने आवेश चडी,
मनहर मित्र केरी, चिंता धरी चालशे;
राजी चारु चीज तो शुं, मूके चारु चीजने को ?
यत्न गमे तेम करी, चारु कर झालशे;
नियम कर्यो जे थाओ, गमे तेम जीव जाओ,
आपेछे वचन प्रेमी, ते तो पोते पाळशे;
शीद चारु सोस करे, चिंता शांने काज धरे ?
षड घडी राते आवी, सारी शान्ति आलशे.

(प्रेमराय अने चारुमती पृष्ठ ३२.)

२० **तेजस्वी**–प्रतापवान्.

२१ **शास्त्रचक्षु**–शास्त्ररूपी आंखो जेने छे एवो, भणेलो.

२२ **धार्मिक**–धर्मने रस्ते चालनार.

नायकना चार भेद छे.

१ धीरोदात्त. } वीर २ धीरोद्धत.

३ धीरललित. ४ धीरशान्त.

१ **धीरोदात्त**—शोक, क्रोधादिकथी जेनुं चित्त पराभव पामे नहि, तथा आत्मस्तुति करे नहि एवो, अति गंभीर, क्षमावान्, निगूढाहंकार—विनये करीने जेनो अहंकार ढंकायलो रेहे एवो, दृढव्रत—जे अंगीकार करयुं होय ते छोडे नहि एवो एटले सत्यसंकल्प.

जेम, नागानंदमां पांचमा अंकमां जीमूतवाहनने गरुड उपाडी लई गयो अने तेनुं भक्षण करतां ते माणस छे, एम जाणी खातो बंध रह्यो ते प्रसंगेः—

जीमूतवाहन. **(काव्यछंद.)**

नाडीनां मुखथकी, रुधिर हजी वेंतुं चाले,
मारा शरीरनींमांह मांस छे ताजुं हाले;
तृप्त थयेल न हउं, एम तुं मुजने भासुं
तो हे गरुड! तुं हवे केम खावाथी नासुं? ९४

तेमज, वसिष्ठे रामने युवराजपदनो राज्याभिषेक करवानो छे एम प्रथम कह्युं हतुं, त्यारपछी वनवास करवो पडशे एम कह्युं ते प्रसंगेः—

वसिष्ठ. **(गीति.)**

अभिषेकमाट प्रथमे, पछी मोकलवा वने कह्युं ज्यारे,
कंइ पण विभ्रम में तो, राम शरीरे न भालियो त्यारे. ९५

२ **धीरोद्धत**—दर्प—शौर्यादि मदवाळो, असहनशील, मायी, मंत्रसामर्थ्यथी असत्य वस्तु करी बतावनार, कपटी, अहंकारी, चलवृत्तिवाळो, चंड—भयंकर, आत्मस्तुति करवावाळो.

जेवो के जामदग्न्य-वीरचरितना बीजा अंकमां.

नेपथ्ये. (कवित.)

जेनी भुजाए कर्यो छे, उद्धार कैलासकेरो,
वळी त्रणे भुवनने जीतनार जेह छे,
एवा रावणने पण रमतमां रोळनार,
कार्तवीर्य सरखा जे समर्थ थयेल छे,
तेवा जेना परशुना प्रताप आगळ पूरा
स्वाधीन थई गया छे प्रथमथकी खरे
एवा जे परशुराम अंतःपुरमां गयेला
रामने तरत अहिं बोलावेछे को' अरे ! ९६

तेवोज रावण.

(गीति.)

त्रिभुवनना ऐश्वर्यनी जे लक्ष्मीने हठ करी हरण करे,
एवी रावणकेरी अति बळवत्तरभुजा बधीज खरे. ९७

३ **धीरललित**–निश्चिंत, कलासक्त, सुखी, मृदु एटले अप्रचंडचरित्रवाळो.

जेवो के वत्सराज रत्नावलीना पेहेला अंकमां. (जुवो मारुं भा. पृ. ७)

वत्सराज–(विदूषकने).

(कवित.)

सर्व राज्यकाज थयुं, निष्कंटक सारी रीते,
योग्य तो अमात्यपर सर्व कारभार छे;
वृद्धि पमाडी प्रजाने, पाळी पोषी पूरा प्रेमे,
दइ सारां सुख आण्यो दुःखकेरो पार छे;
प्रद्योतनी पुत्री राणी, वसंतनो बन्यो व्हार,
वसंतक आ तकमां वळी पासे तुज छुं;
माटे आवो महोत्सव, भले वृद्धि पामे रुडी
एने आज मारो म्होटो उत्सव गणुंज छुं. ९८

४ **धीरशान्त**–नायकना जे सामान्यगुण २२ कह्या छे ते युक्त एवो द्विज, वाणियो, सचिव ए आदि प्रकरणना जे नायक छे ते

समजवा. कदापि तेनामां निश्चिंतता आदि धीरललितना गुण आवी जाय तोपण विप्रादिकने धीरशान्त गणवो.

जेम, मालतीमाधवमां माधव. मृच्छकटिकमां चारुदत्त.

कामंदकी. (इन्द्रवज्रा.)

तेने थयो एकज पुत्र सारो,
कला-गुणे ज्योतिथकी रुपाळो,
आ विश्वमां उत्सवहेतु सौनो
पूर्वाद्रिमांथी शशि थाय जेवो. ९९*

(म. न. भा. पृ. ३८)

मालतीप्रति कामंदकी केहेछे. अंक बीजामां.

"जेम उदयगिरिमांथी बाळचंद्र नीकळेछे तेम स्फुरित छे गुणरूपी कान्ति जेनी अने सुंदर, कळावान्, अने आंखवाळाने महोत्सवनो हेतु एवो बालचंद्र (माधव) देवरातथकी उत्पन्न थयो."

मृच्छकटिकना दशमा अंकमां फांसी देवा लई जायछे त्यारे–

चारुदत्त–(ग्लानि पामीने स्वगत.)

(**कवित.**)

प्रथम जे मारुं गोत्र सो यज्ञो करवाथकी,
अतिपवित्र थयेलुं हतुं सौने भावतुं,
ब्राह्मणोनी सभामांहे वेदतणी ध्वनिसाथे,
सर्व शुणे एम ए तो उच्चारमां आवतुं,
मारी आ मरणदशा समीपमां आवेली छे
एवा आ समयमांह मारुं गोत्रतेज जे;

---

* कळा–विद्या, चतुराई वगेरे. (चन्द्रपक्षे) चंद्रनी कळाओ गुणज्योति–गुण, शील, सद्गुण वगेरे तेरूपी ज्योति–तेज–तेनाथी रूपाळो. (चन्द्रपक्षे) गुण=उज्वळता वगेरे गुण तथा ज्योति–तेज तेनाथी रूपाळो. आ विश्वमां माधव पोताना रूपगुणथी सर्वेने आनंद आपतो; चंद्र पूर्वाद्रि (पूर्वनो पर्वत, उदयाचळ) उपरथी उगे के तरतज तेने बधा जोवा जायछे, ने शुकन मानी शुभ कार्य आरंभेछे तेथी बन्ने सहु विश्वना आनंदहेतु छे. "एकज" ए पद देवरातनी माधव उपर प्रीति बतावेछे. अहिं कामन्दकी–दूति–नायकना गुण तथा सौन्दर्य वर्णवीने नायिकाना मनमां प्रीति उपजावेछे.

चंडाळ मनुष्यो मळी घोषणामां घोष करी
अपवित्र करी नांखे आवा आ समे ज जे. ९९

नायक ज्यारे शृंगारी थायछे, त्यारे तेना भेद नीचे प्रमाणे बनेछे.

१ दक्षिण. २ धृष्ट. ३ अनुकूळ. ४ शठ.

१ **दक्षिण**—अनेक स्त्रियो छतां प्रत्येकमां समान प्रीति धरावनार. जेमकेः—

(कवित.)

कुंतलेश्वरनी सुता, ऋतुस्नाता थइ छे ने,
अंगराजनी सुतानो वारो तो आजेज छे;
कमलाए द्यूत रमी, आजनी रात ठरावी,
देवीने रीझववानुं आजे ते ठरेल छे.
ए रीते अंतःपुरनी, राणियोनो वृत्तांत में
निवेदन करी दीधो ते वेळा चिन्ता थइ;
हवे केम करवुं ते विचारमां मुझाया ने
बे त्रण घडी तो तेवी स्थितिमां वही गइ. १००

वळी,

ज्यारे मने जुवेछे, तो प्रसन्न अति थायछे,
प्रेमभाव पूरो राखी रमता जणायछे;
एमनो विनय नित्य, अपूर्व थतो आवेछे,
वळी मारा पर पूरो विश्वास देखायछे.
माटे मारी सपत्नीनी पर पूरो प्रेम करी,
वातो कर्याकेरी वातो सखी हुं न मानती;
केम के मारा दीठामां कोइ प्रकारनी कशी,
विकृति जोवानी मांह जरा नथी आवती. १०१

२ धृष्ट—अपराध करीने जे निःशंक रेहे ते, तिरस्कार थाय तो पण निर्लज, प्रत्यक्ष पोतानो वांक जणायो होय तोपण खोटुं बोले. अन्य नायिकानी साथेनां भोगचिह्न प्रत्यक्ष बीजीने बतावे ते.

जेम, अमरुशतकमां, नायक पोताना मित्र प्रति केहेछे.

(कवित.)

प्रियानुं लाल म्हो जोइ, चुंबी देवा पासे गयो,
त्यारे तेणे पगतणो प्रहार कर्यो अति;
पण में हसतां जइ, पग बे झाली लीधा तो,
लाचार बनीने पछी रोवा लागी ते सती.
शुण अहो सखे एवी, वाम भृकुटीवाळीना,
कोपना वृतान्ततणी वात ज्यारे सांभरे
त्यारे मारा चित्तमांह, चमत्कार आववाथी,
कौतुक अतिशय ते उत्पन्न करे खरे. १०२

वळी, अमरुशतकमां, सखी प्रति सखी केहेछे.

(कवित.)

ललाटपट्टनी चारे बाजुए जोवामां आव्यां,
लाखतणां चिह्न जे लागेल शोक पादनां;
मुख पर काजळनी, काळाश लागेली जोइ,
आंख पर दीठां चिह्न तंबोललालाशनां.
प्रियतमकेरी आवी, अवळी रीतिनां चिह्न
भाळतां वांतज जेनो कोप अग्नि जामियो;
लीला करवाना [1]कुवकेरा मध्य भागमांहे
हरिणाक्षीकेरो श्वास समाप्ति पामी गयो. १०३

३ अनुकूल—एकज नायिकामां जेनुं चित्त आसक्त रेहे एटले अन्य स्त्रीनी इच्छा न करे ते अनुकूल.

जेम, उत्तररामचरितमां, राम.

रत्नावलीमां वत्सराज, प्रथम अनुकूल नायक हतो पण ज्यारथी सागरिका उपर तेनी प्रीति थई त्यारथी ज्येष्ठ स्त्री साथे सहृदयथी वर्त्तणूक चलावी छे माटे ते दक्षिण केहेवाय. एनी शठ अने धृष्ट अवस्था थई नथी.

स्वाधीनपतिका नायिका सखी प्रति केहेछेः—

१ हाथमां कमळ लइने फेरवती हती.

(कवित)

हे सखि ! वस्त्र वडे हुं, एवडी शोभीती नथी,
तेम कंठभूषण न भभका भरेल छे;
वळी वक्र गति नथी, उद्धत तो हास्य नथी,
न शृंगारविषयक मद तो रहेल छे.
वळी अन्य मनुष्यो तो, एम पण केहेछे के,
आनो पति अन्य पर जोवा न चलेल छे;
आवी वातो उपरथी, जगततणी दुःस्थिति,
में तो मारा मनमांह समजी लीधेल छे. १०४

तेमज, उत्तररामचरितमां.

(शार्दूलविक्रीडित.)

जेनुं रूप न थाय अन्य अवळुं दुःखे सुखे सर्वदा,
जेने पामी शके जनो सहजमां सर्वे अवस्थाविषे,
संसारे झट प्राप्य शोक दुःखथी दाझ्युं ठरे ज्यां दिले,
ढोळाये, न कदापि जाय घटतो जेनो जराथी रस.
जातां काळ घसाइ थाय अळगां संकोच लज्जा भय,
त्यारे सार चखाय स्नेहरूपनो तेमां ठर्यो जे रस,
एवो पूर्ण अनंत निर्मळ रसे सन्मानव-प्रेम ते,
लाधे विश्वविषे महाश्रम वडे ते एकनो एक रे. १०५

(म. न.)

४ शठ—एकज स्त्रीमां जेनी प्रीति बंधाई होय पण उपरथी बंने प्रति अनुराग बतावे अने बीजीमां गूढ विप्रिय आचरण करे ते.

जेम, नायक प्रति सखी केहेछे.

(कवित.)

झांककेरां[1] कांचीतणा, घूघरानो नाद शुणी,
मुज सखी साथ उभा कांपता डरी डरी;
उपरथी जोतां आम, वचन घी, मध जेवां,
पण खरूं जोतां झेर जेवां जरिये जरी,
तेथी तेना स्पर्शे डोलां खाती एवी मारी सखी,
प्राणथकी वा'ली एवी ठगायछे ते बहु,

१ केडनो कंदोरो. २ ए बेने फीणवामां आवे तो झेररूप थायछे.

आवां अवळां अपार आप केरां वांकां तोय,
कांइ गणकारती न ते वात कोने कहुं. १०६

उपर प्रमाणे प्रत्येक धीरोदात्तादिक भेदमां चचार दक्षिणादि अवस्थाना भेद थवाथी एकंदर १६ भेद थायछे. तेमां उत्तम, मध्यम अने अधम एवा अकेकना त्रण त्रण भेद थवाथी एकंदर ४८ भेद थायछे. तेमां दिव्य, अदिव्य अने दिव्यादिव्य एवा बीजा त्रण भेद करवामां आवे तो कुल १४४ जातिना नायकना भेद थायछे.

प्रतिनायक—लोभी, धीरोद्धत, स्तब्ध, पापकर्त्ता, व्यसनी अने नायकनो रिपु एवा गुणवाळो प्रतिनायक केहेवायछे.

जेम, वीरचरित आदिमां रावण, वेणीसंहारमां दुर्योधन इत्यादि.

नायकना सात्त्विक गुण ८ छे.

१ शोभा. ३ माधुर्य. ५ धैर्य. ७ ललित.
२ विलास. ४ गांभीर्य. ६ तेज. ८ औदार्य.

१ शोभा—१ नीचना उपर दया. २ गुणाधिकनी साथे स्पर्धा. एना बे भेद छे.

३ शौर्यशोभा. ४ दक्षशोभा.

१ जेम, वीरचरितमां नीचना उपर दयानुं दृष्टान्त.

(गीति.)

विकराळ ताडकाना उत्पाते जे जराय नहि कंप्या,
ऊळ्या विदारवा पण स्त्री जाणीने जती मूकी जंप्या. १०७

२ तेमज, गुणाधिकनी साथे स्पर्धानुं दृष्टान्त.

(सवैया.[1])

आ मुख आगळनी स्थली जुवो अहि क्रीडा करवाने काज
भील बनेला हरने हठथी अर्जुने शिर पर कीध घा ज,

---

१ महादेवजीनी तपश्चर्या करवा अर्जुन गयेला त्यारे तेनी परीक्षा करवा महा-

हिमाद्रि शिखरपर शुणी अद्भुत अर्जुनतणी कथाय
ते संभारी शिवजी पोते भुजा ठोकवा लाग्या त्यांय. १०८

३ **शौर्यशोभा**—धनिक पोतानुं बनावेलुं उदारहण नीचे प्रमाणे आपेछे.

(**कवित.**)

मूर्च्छोनी॰विराम पळे, निज आंतरडां थकी,
जेनां अग्र चरण तो बंधायां जणायछे;
वळी शौर्यने स्वाधीन, अने घावाळा अंगमां,
कवच पेशी गयेल घणुं जे देखायछे;
आशाभंग थाय तेने ते आशा करावे छे ने,
सारा योद्धाने कठोर बोले तिरस्कारेछे;
जयलक्ष्मीनुं जे धाम एवा रण स्तंभ पर,
ध्वजानी समान वीर शोभतो ते भारे छे. १०९

४ **दक्षशोभा**—जेम, वीरचरितमां पेहेला अंकमां नेपथ्यमां कळकलाट थया पछीः—

(**कवित.**)

देदीप्यमान हजार, वज्रथी जाणे बनाव्युं;
एवुं त्रिपुरासुरने नाश करनार छे;
देवतणा तेज थकी वृद्धि जे पामेलुं अति,
एवुं ए धनुष्य राम समीप धरायछे.
विश्वामित्र— पर्वत उपर जेम, गजेंद्र पोतानो कर,
अति बळ धारीने पछाडी देछे ते कळे,
वत्से भुजदंडमांहे दोरीनो टंकार करी,
जनक— खेंची ते धनुष्य पछी तोडी नांख्युं ते पळे. ११०

२ **विलास**—सधैर्य गति, सधैर्य दृष्टि अने सस्मित वाणी.

जेम, उत्तररामचरितमां छठा अंकमां (जुवो. म. न. भा. पृ. ९६)

देवे भीलनुं रूप धारीने लडाइ मागी हती. तेमां पोते हारी गया हता एवी पूर्वेनी कथा हिमालय पर्वत उपर महादेवना गण करता हता ते सांभळीने महादेवने तेज क्षणे शूरता चडी आवी छे.

राम–अहो, आ क्षत्रियबालकनामां शुं पौरुष छे !

(वसंततिलका.) (४१)

दृष्टि गणे तृण त्रिलोकनुं सत्व सर्वे,
धीरोद्धता गति शके भूमिने नमावे,
कौमारमां पण गिरि सम शो गभीर,
आवे शुं गर्वरूप, के रस होय वीर. १११

३ माधुर्य–विकार पामवाने कारण बन्युं छतां पण, उद्वेग थाय नहि एवो गुण.

जेम,

(कवित.)

हाथीदांतकेरी द्युति चोरनार सीताकेरा
कपोळनी मांहे थयुं कामनुं विकारी जे,
वळी रोमांचित थयुं एवुं स्मित हास्यवाळुं,
पोतानुं वदन बन्युं जोतां आप धारी जे;
बीजी गम राक्षसोनी सेना केरो कोलाहल,
सांभळी रहेल एवा रघुकुलना पति
रामचंद्र आप केरी जटा बांधता बांधता,
थया ते तैयार आणी अंतरविषे रति. ११२

४ गांभीर्य–पोताना गंभीरपणाए करीने मनमां उत्पन्न थयेलो विकार प्रकट दीशी आवे नहि एवो भाव.

जेम,

(गीति.)

अभिषेक माट प्रथमे, पछी मोकलवा वने कह्युं ज्यारे,
कंइ पण विभ्रम में तो, राम शरीरे न भाळियो त्यारे. ९५

५ धैर्य–विघ्ननो समुदाय प्राप्त थयो छतां पण, पोतानी निश्चयधारणाथी चलित थाय नहि एवो भाव.

जेम, वीरचरितना त्रीजा अंकमां परशुराम, रामने मारवा तै-

---

१ लवने जोइने.

यार थायछे, ते समये वसिष्ठ, विश्वामित्रादि तेने अटकावेछे. ते प्रसंगेः—

परशुराम- **(चोपाया.)**

पूज्य आपनुं वचन उलंघ्ये, पाप मने जे लागे
तेनुं पूरूं प्रायश्चित हुं करीश लागे लागे
पण आ शस्त्रग्रहज रूपी जे व्रतधारण छे म्होटुं
गमे तेम नीपजशे तो पण, करीश नहि हुं खोटुं. ११३

६ तेज—प्राणत्याग थवानो समय आव्यो छतां पण, बीजाए तिरस्कार करेलो सहन थई शके नहि एवो भाव.

जेमः—

(गीति.)

नूतन कोळा[1] साथे मनस्वी केरुं सगपण शी रीते ?
अंगुळी दर्शाव्याथी खर्मी अपमान न शके—पडे मरी ते. ११४

७ ललित—शृंगार, आकार अने चेष्टा एटलां वानां जेनामां स्वाभाविक मृदु होय ते.

धनिक नीचे प्रमाणे दृष्टान्त आपेछेः—

(कवित.)

लावण्य अतिशे अने मन्मथतणो विलास,
तेथकी प्रकाशित जे घणेरो जणायछे;
तेमज स्वाभाविक ने सुकुमारपणे करी,
मनोहर एवी जेनी चेष्टा तो देखायछे;
हे सखि ! मारूं आ रूप दाखलो देवाने जोग,
तेने दाखलो लेवाने योग्य ते मनायछे;
पण जेम मुने बाध विषय ताप करेछे,
तेम तेने विधाता न करती जराय छे? ११५

---

१ कांटाकोळा भणी आंगळी करवामां आवे तो ते वधे नहि ने खरी पडे एवुं लोकनुं मानवुं छे तेम मनस्वीनुं आंगळी बतावी अपमान करवामां आवे तो ते सहन न करतां मरी पडवा तैयार थायछे. आ प्रमाणे बेना धर्म मळता आवेछे एवडो ए बेनो शो संबंध हशे ? एम कविनुं प्रश्न छे.

८ **औदार्य**—प्रिय भाषण करीने, पोताना जीव सुद्धां तननुं पण दान करवानो गुण अने सज्जनना उपर उपकार करवानी वृत्ति.

जीमूतवाहन—(जुवो पृष्ठ ८९).

(काव्यछंद.)

नाडीना मुख थकी, रुधीर हजी वे'तुं चाले,
मारा शरीरनी मांह, मांस छे ताजुं हाले,
तृप्त थयेल न हउं, एम तुं मुजने भासुं,
तो हे गरूड ! तुं हवे, केम खावाथी नासुं. ९४

सज्जनना उपर उपकारनुं दृष्टान्त.

(इन्द्रविजय.)

आ तो अमे आ ललना अमारी,
आ पुत्री छे कुळ जीवीत सारी;
एमांथी ल्यो जे ठीक तेज जोई,
संसारआस्था अमने न कांई. ११६

नायकना कार्यान्तर सहाय.

१ **पीठमर्द.** २ **शृंगारसहाय.** ३ **अर्थचिंतनसहाय.**
४ **धर्मसहाय.** ५ **दंडसहाय.** ६ **अंतःपुरसहाय.**
७ **दूत.**

१ **पीठमर्द**—पताका अथवा प्रासंगिक इतिवृत्तनो नायक मुख्य नायक करतां न्यूनगुणवाळो ते.

जेम, मालतीमाधवमां मकरंद, रामायणमां सुग्रीव.

२ **शृंगारसहाय**—

१ **विट.** २ **चेट.** ३ **विदूषक.** ४ **मालाकार.**
५ **रजक.** ६ **तांबूलिक.** ७ **गांधिक आदि.**

१ **विट**—मुख्य नायकनो सेवक अथवा भक्त, जे गुणमां कांइक कमी होय, पण नायकना उपयोगनी गीतादि अनेक विद्या-

मांथी एकादनो जाणनार संभोगविषेनो अजाण, धूर्त्त, वेशोपचार-कुशळ, वाचाळ अने गोष्ठीमां अग्रेसर होय.

२ **चेट**–दास, प्रसिद्ध छे.

३ **विदूषक**–ठठ्ठा मश्करी इत्यादि हास्यरस जमावनार, जेनो आकार ने वेश विकृत, कर्मवपु (जेवुं कार्य बनाववुं होय तेने अनुसरीने शरीर धारणकरनार) वेश, भाषा आदिथी हास्य उत्पन्न करावनार, कलहप्रिय, स्वकर्मज्ञ[1] अने कुसुम, वसंतक इत्यादिमांथी जेनुं नाम होय ते. जेम रत्नावलीमां वसंतक छे.

त्रण सहाय नायकमां विदूषक भक्तिमान् होयछे तथा रीसा-येली नायिकानुं मान दूर करवामां चतुराई वापरेछे.

४ **मालाकार**–माळी.

५ **रजक**–धोबी.

६ **तांबूलिक**–तंबोळी.

७ **गांधिक**–गांधी, अत्तरवाळा.

३ **अर्थचिन्तनसहाय**–नायक पोताना अर्थचिंतनविषे पोते पोतानी मेळे प्रवर्त्तेछे, अथवा मंत्री के मंत्रीसाथे पोते मळीने कार्य सिद्धिए पोहोंचाडी देछे. परंतु धीरललित नेता (नायक) छे ते पोतानी अर्थसिद्धि मंत्रीनेज स्वाधीन राखेछे.

४ **धर्मसहाय**–नीचे प्रमाणे गणाय छेः—

१ ऋत्विक्–यज्ञमां सहाय करनार.

२ पुरोहित–कुलगोर.

३ तपस्वी.

४ ब्रह्मवादी–वेदपाठी अथवा वेदार्थ करनार, अथवा आत्मज्ञानी.

---

१ भोजन इत्यादिनी वातोमां कुशळ.

५ **दंडसहाय**–एटले दुष्टदमनमां साहाय्य करनार.

१ सुहृद् (मित्र), २ कुमार (युवराज), ३ आटविक–जेने सीमाडानुं रक्षण करवा ठराव्यो होय ते, ४ सामंत, ५ सैनिक.

६ **अंतःपुरसहाय**–

१ वर्षवर (नपुंसक); २ किरात[1] (जंगली); ३ मूक (मुंगो); ४ वामन; ५ म्लेच्छ; ६ आभीर (गोवाळ); ७ शकार (मद, मूर्खता अने अभिमानवाळो, नीच कुलनो, ऐश्वर्यसंपन्न, राजानी राखेलीनो भाई) एओ पोतपोताना कामने माटे उपयोगी छे.

उपर बतावेला साहाय्यकारियोमां पीठमर्द, मंत्री, पुरोहित, ऋत्विक्, ब्रह्मवादी, इत्यादि उत्तम गणायछे; अने विट तथा विदूषक, मध्यम गणायछे; अने शकार, चेट, तांबूलिक, गांधिक इत्यादि अधम गणायछे.

७ **दूत**–आ पण साहाय्यकारी गणायछे, अने तेने कार्य करी आववा प्रेरणा करवामां आवेछे, तेथी, ते **कार्यप्रेष्य** पण केहेवायछे. तेना त्रण भेद छे.

१ **निसृष्टार्थ**, २ **मितार्थ**, ३ **संदेशहारक**.

१ **निसृष्टार्थ**–जेणे मोकल्यो होय अने जेनी पासे गयो होय, ते बंनेना मनोभाव जाणीने पोतेज उत्तर आपी शके एवो, अने उत्तम प्रकारे कार्य सिद्ध करी आपे ते.

२ **मितार्थ**–थोडे बोले पण कार्य सिद्धिए पोहोंचाडे ते.

३ **संदेशहारक**–जेटलो संदेशो काहाव्यो होय तेटलुंज मात्र कही शके एवो.

---

१ मृच्छकटिकनाटकमां छे.

नायिकाविषे.

नायिकाना भेद.

आगळ जेवां नायकनां लक्षण जणाववामां आव्यां छे तेमांथी घटे तेवां नायिकानां पण आववां जोइये.

नायिका त्रण प्रकारनी गणायछे.

१ **स्वीया**............पोतानी.

२ **परकीया**..........पारकी.

३ **सामान्या**.........गणिका.

१ **स्वीया**—विनय, आर्जव आदि गुणे करीने युक्त; घरना कामकाजमां निपुण होतां तेमांज रोकायली; पतिव्रता; अकुटिला; लज्जावती; स्वपुरुषोपचारनिपुणा; अने शीलवती.

शीलवतीनुं उदाहरणः—

(**सवैया.**)

कुलबालिकाकेरूं यौवन, विभ्रम, लावण्य ने विलास,
जुवो, प्रिय जो जाय प्रवासे, त्यारे पो'ची जाय प्रवास,
पाछा प्रियतम घेर पधारे, त्यारे पाछां आवे घेर,
एवी रीते वर्त्तनकेरी, राखेली दीसेछे पेर. ११७

आर्जवादि लक्षणवाळीनुं दृष्टान्त नीचे प्रमाणे छेः—

(**काव्यछंद.**)

विचारवणनुं मुग्धहसन, निर्दोष जणातुं,
विलासनी नहि असर, एवुं तो भ्रमण मनातुं.
तेम भणित[1] तेतणुं, सरळ छे स्वभावथी जे,
एवी गुणवती नार, धन्य नरने गृह रीजे. ११८

लज्जावतीनुं दृष्टान्त.

(**सवैया.**)

लज्जा रूपी जेने झाझा, अलंकार ओपेछे बेश,
जेने वांछा अवर पुरुषनी, कदिए मन आवे नहि लेश,

---

१ कथन, वात करवी.

वळी जेतणी अविनयमां तो, दुर्मेधा छे अपरंपार,
भाग्यशाळी जे होय तेहने घेर, होय आवी तो नार. ११९

स्वीयाना त्रण भेदछे.

१ मुग्धा. २ मध्या. ३ प्रगल्भा.

१ **मुग्धा**—जेने प्रथमज तारुण्य आवेलुं एवी तथा जेने प्रथम कामोत्पत्ति थयेली एवी; रतवामा—रतिविषे वामशीला; मृदुकोपा (सुखोपायप्रसादना—सेहेलाइथी प्रसन्न थाय एवी); अने अधिक लज्जावती.

जेने प्रथमज तारुण्य आवेलुं एवीनुं दृष्टान्त. विश्वनाथतातपादनुं रचेलुंः—

(कवित.)

कटिकेरी स्थूलता तो, जघने चोरी लीधी ने,
स्तननी अतिमंदता, उदरे लई लीधी,
रोमलतिकाए हवे आंखोतणी आर्जवता
जोई तेना भणी पूरी चोट चालती कीधी.
नूतन जे मनोराज्य, ते पर कंदर्पतणो
अभिषेक थयातणुं, टाणुं जाण्युं ज्याहरे;
सुभ्रूकेरां अंग तेज क्षणे परस्परकेरी
चोरी करवाने काज, लाग्यां छे विना डरे. १२०

प्रथम कामोत्पत्ति थयेली एवीनुं दृष्टान्त. प्रभावतीपरिणयमां.

(कवित.)

आलस्यथी मंद मंद पृथ्वियें पग मुके छे,
अंतःपुरथी बाहार नीकळती तो नथी.
अनिर्वचनीय लज्जा, तेने लीधे मौन धरी,
क्षण वार एवी रीते, बेशी रही छे मथी.
बहु हसती नथी ने कांईक मनोभावथी,
गंभीर ने वक्र जरा, भाषण करेज छे;
अने प्रियकेरी कथा वर्णवनारी सखीशुं,
भ्रकुटी मरोडी, आप ते भणी जुवेज छे. १२१

---

१ वडिल.

रतवामानुं उदाहरण.

कवित.

सामुं जोऊं छुं तो दृष्टि नीची ढाळी नांखे छे ने,
बोलावुं छुं तो भाषण सामुं करती नथी;
शय्यामां परिवृत्त रे', आलिंगनथकी ध्रुजे,
जो कदापि, जोर करी देउं हुं मथी मथी.
सखियो जो वळी जाय, तेना भेगी जवा चा'य,
नवीन वरेली प्रिया, एम आडी आचरे;
तोय पण, तेनां आवां आडां आचरण, मने,
मनोहर थई मन प्रिय थायछे खरे. १२२

मृदुकोपा. सखी प्रति सखी केहेछेः—

(कवित.)

पतिकेरा प्रथम ज अपराधने समये,
सखिये शिखव्या वण, जे न कशुं जाणती;
सविभ्रम अंग चोरी, वक्र वाणी बोली बोली,
सूचना करी देवानुं कांइ न प्रमाणती.
पण मात्र स्वच्छ एवा कपोल उपर आछा
अलकनी आछी आछी लटो जे पडेल छे;
तेना भेगां भळी जतां आंसुओ भरेल आंखो,
एवी बाला केवल ते रुदन करेज छे. १२३

अधिक लज्जावती. सखी प्रति सखी केहेछे.

कवित.

जलकेरा मध्यमांह, बाला फूल नांखवाने,
जरा पण आप मन थकी नथी इच्छती;
तेम सुभ्रू, विश्वासथी पाणीमां तरंग पण,
कशाए प्रकारे करी थवा देती ते नथी;
जाणे आलेखेल होय एवुं प्रिय प्रतिबिंब,
निहाळती नवोढा ते आप रोमांच रही;
पाणी पोते पीती नथी, पीवा देती कोने नथी,
तेम ते पात्रने जरा हलावती छे नहि. १२४

२ मध्या—विचित्रसुरता; प्ररूढस्मरा; प्ररूढयौवना; ईषत्प्रगल्भवचना—कांइक वडाई बोली बतावनारी; मध्यमव्रीडिता—मध्यम लज्जावती.

विचित्रसुरता तथा प्ररूढस्मरा. जेम,

कवित.

कामावेश थयो जेने, उद्धत अतिशे एवी,
मृगनयना नायिका, रतिना समयमां;
पोताना कान्तनी पासे, एवी रीतिथकी आप,
चातुर्यतणो विस्तार करती, तन्मयमां;
ते शुणीने ते समये बोलायां वचन जेह,
घरतणां अनेक कपोत लइ सांभळी;
जाणे ते तो शिष्य बनी, ते प्रमाणे बराबर,
अनुकरण करवा लागे ते भळी भळी. १२५

प्ररूढयौवना.

(कवित.)

खंजनने गांजी जाय, एवां नेत्र रुडां राजे,
हाथ बे तो कमलना, शत्रु थइ जाम्या छे; .
करिकुंभ केरी भ्रान्ति पूरेपूरी पडे एम,
बंने वक्षोज उन्नति परिपूर्ण पाम्या छे.
सुवर्णना वर्णसम शोभती चंपानी कळी,
तेनी तो समान जेनी कान्ति तो विराजी छे;
अमृतनी साथे स्पर्धा करावनारी वाणी छे,
कटाक्षनी छटा जाणे कुवमाला राजी छे. १२६

३ **प्रगल्भा**—कामान्धा, गाढतारुण्या, समस्तरतकोविदा, भावोन्नता, स्वल्पलज्जिता, आक्रान्तनायका—प्रिय वश करेलो एवी.

कामान्धा—तथा स्वपल्लज्जिता. सखी प्रति सखी.

(कवित.)

धन्य छे रे धन्य, तुं तो धन्य छे रे, पूरेपूरी,
प्रियसंगमनी वेळा, प्रीतिथी म्हलायछे;

रतिक्रीडा समये तुं, पूरो विश्वास धरीने
चाटुक वचनो, तुंथी ठीक उचराय छे.
मारे एथी उलटुं छे, प्रिय ज्यारे प्रीति करी,
मारी नीविप्रति, पोते कर धरे मानथी;
सखि ! सम खाइने खरेखरूं हुं कहुं छुं के,
ते वेळाये मने कांइ भान रेहेतुं नथी. १२७

गाढतारुण्या.

(कवित.)

अतिशय उंचा एवा स्तने करी व्याप्त एवी,
विराजी रही छे, रुडी छाती ठीक छाजती;
मणिसम नेत्रमणि चकचकी रह्यां भारे,
ते साथे विशालता तो रुडी रही राजती.
अतिशय वक्र एवी भ्रकुटी भारे शोभे छे,
वचननी वक्रता तो ए थकी विशेष छे;
कटि अधिक पातळी, नितंब अति विशाल,
अद्भुत यौवना गति मंद मंद बेश छे. १२८

विविधसुरतज्ञा अथवा समस्तरतकोविदा.

(कवित.)

तांबूलनो रंग, कोई कोई ठेकाणे तो लाग्यो,
चंदनथकी कहिंक मलिन थयेल छे;
चोटलानां चूर्ण क्यांक पडेलां चोळाइ करी,
क्यांक अलतापगनां चिन्ह तो पडेल छे.
त्रिवलिना आंका क्यांक पडेला ने वेणीमांनां
खरी पडेलां कुसुम, कहिंक देखाय छे;
एवो ओछाड, रामानुं सकल अवस्थावाळुं,
रत लक्ष लावनारूं स्थान तो लेखाय छे. १२९

भावोन्नता.

(चोपाया.)

अंगुलितर्जनथी ने मधुरवचनथी भ्रकुटीभंगे,
महोत्सवतणो बंधु आळस, तेथी वळेलां अंगे;

वारेवारे विकसित नयने जोवाथी ते नारी,
त्रिभुवन जीतवा काजे कामनी सा'य करे छे भारी. १३०

आक्रान्तनायका—प्रिय वश करेलो एवी. सखी प्रति सखीनी उक्ति.

(कवित.)

हे स्वामिन्! मारा केश गुथो, हे विलासिनाथ,
मारा भालमांह रुडुं चंदन करो तमे;
हे प्राणेश पयोधर तटपरथी तूटेलो
हार, आप फरी थकी परोवो करी क्रमे;
ए रीते कहीने पूर्णचंद्रमुखी सुरतना
अवसानसमयमां प्रियथी घेरायली;
रोमांच थयुं छे जेने अंगोअंगे अतिभारी,
मोह पामी गई पोते पतिथी स्पर्शायली. १३१

उपर जणावेली त्रण भेदवाली नायिकामांथी मध्या अने प्रगल्भाना नीचे प्रमाणे भेद थायछे.

१ धीरा. २ अधीरा. ३ धीराधीरा.

१ **मध्याधीरा**—अपराध करेला प्रियने तिरस्कार अने वक्रभाषणथी तथा क्रोधथी खेद उपजावे ते.

माघकाव्यमां डांखळीसहित फूल नायक नायिकाने आपेछे ते समये नायिकानी तिरस्कार भरेली उक्ति.

(कवित.)

खरे आ तुष्टिदान तो अमने न देवुं योग्य,
योग्य गणी आपे जेने एवीने ए आपजो;
आपने एकान्तमांह रस पायो वळी पीधो,
तेने त्यां सुखेथी आप प्रेमथी पधारजो.
आप [1]विटथकी जे पोसाइ पूरी [2]विटपा छे,
तेने ए विटप[3] आपो वा'ल आणी वा'लजी;
एटले तुं विटने विटपा ने विटपतणी,
सरखाई आवी जशे खरेखरी लालजी. १३२

१ धूर्त्त. २ धूर्त्ता. ३ डांखली.

वक्रोक्तिनुं उदाहरण. नायिकानी नायक प्रति युक्ति.

(कवित.)

प्रियजने भोगवेलुं वस्त्र धारण करीने
नाथ मारा आंगणामां भले तो पधारया छे !
पण आपे कह्युं हतुं, 'तुंज मारी प्रिया छे' ते,
आ टाणे ए बोल, आपे स्नेहथी संभारया छे ?
कोहो मारा नाथ, आप सत्य ए वद्या हता के ?
खुलासो करो, नहि तो, पण, बधुं जायछे;
कामी लोकोकेरी आवी मंडन शोभा जे सारी,
वल्लभ जन जो जुवे तो सफल थायछे. १३३

मध्या अधिरा–प्रियतमे अपराध कर्यो छतां, आंसु आणीने, कठोर वचनथी, तेने खेद उपजावे ते.

नायिकानी सखी प्रति उक्ति.

(कवित.)

एमने तुं आ ठेकाणे, शाने माटे रोकी राखे,
जवादे, जवादे, सखि! भले ए सिधावता;
आदरने वा'ल हवे, शा सारू करवा लागे,
मूक, मूक, मूक, सखी छो ए अहिंथी जता.
अधर तुं जो एमना खंडित केवा थया छे,
कलंकित पूरा थया एवा मारा लालने;
मारी आ आंखेथी करी जोई न शकाय जरा,
माटे जाय एज ठीक, जोयुं एना वा'लने. १३४

वळी, नायिकानी नायक प्रति उक्ति.

अहो धूर्त्त! धूर्त्तविद्या आपनी बधी में जाणी,
कृत्रिम हावथी रमो एशुं नथी जाणती ?
सोमकेरा रस साथे आपना हृदयमांह,
वा'ली वनिता वशेली देखुं सुख माणती.
त्यारे पछी मारे तेवा हृदयमां रे'वा माट,
जराये जग्या नथी तो भले बा'र हुं वसुं;
माटे हवे पगे पडवाना ढोंग छोडी योजी,
जेने वश थया आप भले रो' तेना वसु. १३५

मध्या धीराधीरा–प्रियतमे अपराध कर्यो छतां, आंसुसहित, तिरस्कार अने वक्रोक्तिथी तेने खेद उपजावे ते. अमरुशतकमां.

(कवित)

प्रिय बाले !
प्रिया अहो नाथ मारा,
प्रिय मानीती तुं रोष मूक.
प्रिया रोष करी में शुं कर्युं ?
प्रिय खेद उपजावियो,
प्रिया तमे मारो अपराध कांइ तो करेल नथी,
सकल प्रकारे वांक, मारो मने आवियो.
प्रिय त्यारे गद गद कंठे, शा माटे रुवे छे राणी,
प्रिया कोना आगळ रडुं छुं !
प्रिय प्रिय पासे रोउं छुं.
प्रिया त्यारे हुं आपनी कोण ?
प्रिय वा'ली वनिता तुं मारी,
प्रिया तेवी नथी माटे रोइ नाथ ! पत खोऊं छुं. १३६

प्रगल्भाधीरा–प्रियतमे अपराध कर्यो छतां, कोपाकृति गुप्त राखे, अने रतिमां उदासी बतावे, तथा उपर उपरथी आदरमान आपे.

उदाहरण.

(कवित.)

एक स्थाने बेने जोग बेसवानो हतो तेथी,
प्रिय आव्यो जोइ, ऊठी, सामी जवा मिषथी;
मळे त्यारे भेटवानो, चाल ते निवारवाने,
तांबूल आणवा चाली, झटपट रीशथी.
परिजनोने काममां प्रियनी पासे रोकीने,
वात करवा प्रसंग आववा दीधो नहि;
एम कान्तनो सत्कार करी, निपुण नारिये;
निज कोपने कृतार्थ करी दीधोछे सहि. १३७

प्रगल्भा अधीरा–प्रियतमे अपराध कर्यो छतां तिरस्कार करीने लगावी दे तेः—जेम अमरुशतकमां, सखी समक्ष नायकने.

कोपथी कोमल लोल एवी भुजारूपी लता,
तेथी दृढ बंधे बांधी नायक ने नायिका;
सायंकालने समये सखीनी आगळ लावी,
क्रीडागृहमांह पोते करी चालनी टीका,
आप शुं फरीने आवां कृत्य करशो पियुजी ?
गद गद मनोहर कंठेथी चेष्टा करी;
दोष ढांकनार अने हसता धन्य धणीने
रोती नारी मंडी पडी लगावा रोष धरी. १३८

प्रगल्भाधीराधीरा.—प्रियतमे अपराध कर्यो छतां, तिरस्कार अने वक्रभाषणथी मध्याधीरानी पेठे तेने क्रोधथी खेद उपजावे ते.

जेम अमरुशतकमां. नायक प्रति नायिकानी उक्ति.

(**कवित.**)

जे प्रेममां भ्रकुटीनो मरोड मात्रज थाय,
तेज कोप लेखातो'तो मौन ए शिक्षा हती;
अन्योन्य थतुं'तुं हास्य एज मनामणुं हतुं,
मात्र दृष्टिपात एज रीझ साधना हती.
एवा प्रेममांह हवे, विषम दशा थईछे,
तेमां आप आळोटो छो, मारा पगमां मथी;
तोय मारा सरखी आ खळना हृदयमांह,
रोष पूरो पेठो क्यमे नीकळतो ते नथी. १३९

एप्रमाणे छ भेद उपरांत, ज्येष्ठा अने कनिष्ठा एवा प्रत्येकना बब्बे भेद थायछे.

प्रियतमनो जेना उपर घणो प्रेम होय ते ज्येष्ठा, अने जेना उपर ओछो प्रेम होय ते कनिष्ठा केहेवायछे. जेम अमरुशतकमां सखी प्रति सखी.

(**कवित.**)

बे प्रियाओ पासे पासे आसने बेठेली जोई,
आदर सहित कान्त, पाछळथी आवीने;
कपटनी साथे भात भातनी रमत करे,
एकनी बे आंखे कर दइ अटकावीने;

जरा डोक वांकी करी, रोमांच थयेला धूर्त्ते,
प्रेमथकी प्रफुल्लित बनी बीजी नारी जे;
अंदरना हास्य थकी शोभिता कपोलवाळी,
तेने रसिक नायक चुंबे, लाग धारी जे. १४०

ए प्रमाणे एक मुग्धा अने आगळ जणावेला मध्या तथा प्रगल्भाना धीरादि छ तथा ते दरेकना ज्येष्ठा कनिष्ठा एवा बे थईने कुल बार भेद थया. एटले एकंदर स्त्रीयाना तेर भेद थया.

परकीया.–एना बे भेद छे.

१ परोढा अथवा अन्योढा.

२ कन्यका.

१ **परोढा**.–(बीजाने परणेली ते) बाहार रझळती, लाजविनानी.

उदाहरण.

(कवित)

अहो पडोशण मारी, अमारा घरभणी तुं,
नजर राखती रे'जे, सूनुं मूकी जाउं छुं;
आ छोराना बापने कूवानुं पाणी मोळुं लागे,
माटे एकली छुं, पण जवा हरखाउं छुं.
तमालनां वृक्ष थकी घट्ट एवा नदीतट,
ते उपर जवा माटे मांडुं छुं हुं चालवा;
त्यां घाडा नलतणी जे कातलियोकेरा कांटा,
भले मारा अंगमांह पेशी मांडे छोलवा. १४१

आवी परकीया नाव्यना मुख्य रसमां योजवी नहि एम छे माटे एना विशेष भेद आ स्थानके बताववामां आव्या नथी.

२ **कन्यका**.–पोतानां माबापने स्वाधीन होवाथी जो के ते परणीने परकीया थई नथी तोपण पराधीन होवाथी तेनी गणना परकीयामां थायछे. अने तेनी मागणी करयेथी ते मळी शके एम होय छे, तोपण ते नायकने पोतानी कान्तानो भय होवाथी

परस्परनो अनुराग प्रथम गुप्त राखवो पडेछे. जेमके, मालतीमाधवमां माधवनो मालतीमां अने रत्नावलीमां वत्सराजनो सागरिकामां अनुराग वर्णववामां आव्यो छे.

३ **सामान्या**.—एटले गणिका. धीरा, कलामां प्रवीण, निर्गुणनो जेने धिक्कार नहि एटले गुण उपरज रीझ एम नहि, पण मात्र धनने माटे उपर उपरनो प्रेम जणावे ते. कोइने अत्यंत अंगीकार कर्यो होय तोपण धन क्षीण थइ जाय तो फरीथी मेळाप करवानी इच्छाने लीधे पोतानी मातृ पासे कहडावी मूकावे.

एनी पासे जे जनारा ते चोर, पाण्डु रोगी, मूर्ख, अनायासे जेने धन प्राप्ति थइ होय ते, लिंगधारी अने व्यभिचारियो तेना वल्लभ होयछे. आवी स्त्रियो कोई वार मदनने स्वाधीन थइने अनुराग धरावनारी थायछे. पछी ते रक्त हो, के ना हो, पण तेनामां खरी प्रीति थवी तो दुर्लभ छे. तो पण रक्त होय तेवीज एक **प्रहसन** मूकी दइने बाकीनां **प्रकरण** आदिकमां योजवी. जेम, मृच्छकटिकमां वसंतसेना चारुदत्त नायकसाथे योजी छे तेम बीजां नाटकादिमां दिव्य, अदिव्य अने दिव्यादिव्य एवा नायकना भेद छे तेमां दिव्य नायक साथे तेनी योजना करवी नहि. **प्रहसन**मां अरक्ता योजवाने अडचण नथी.

प्रथम जणाव्या प्रमाणे स्वीयाना तेर भेद अने परकीयाना बे तथा सामान्यानो एक एम एकंदर नायिकाना १६ भेद थया.

नायिकानी अवस्थाथी थता भेद.

उपर लखेली नायिकाना अवस्थाभेदेकरीने नीचे प्रमाणे आठ भेद थायछे.

१ **स्वाधीनपतिका**	३ **विरहोत्कण्ठिता.**
२ **वासकसज्जा.**	४ **खण्डिता.**

५ कलहान्तरिता. ७ प्रोषितपतिका.

६ विप्रलब्धा. ८ अभिसारिका.

१ **स्वाधीनपतिका**–जेनो प्रियतम निरंतर पासे रेहेनार अने स्वाधीन होय ते.

जेमके, सखी प्रति सखी केहेछे.

(कवित.)

हे सखि ! वस्त्र वडे हुं, एवडी शोभीती नहि,
तेम कंठभूषण न भभकाभरेल छे;
वळी वक्र गति नथी, उद्धत तो हास्य नथी,
न शृंगारविषयकमद तो रहेल छे.
वळी अन्य मनुष्यो तो, एम पण केहेछे के,
आनो पति अन्यनारी जोवा न चळेल छे;
आवी वातो उपरथी, जगतनणी दुःस्थिति,
में तो मारा मनमांह समजी लीधेल छे. १४१

२ **वासकसज्जा**–प्रिय आवनार होय त्यारे पोताने अने घरने हर्षथी शणगारे ते.

उदाहरण.

(कवित.)

ठाठ माठ रचवामां, शणगार सजवामां,
थकित थई छे नारी, आदरभावे करी;
तेथी मुख कमलथी श्वास चाले सुगंधिनो,
नासिका विवरे चाले, आंगळी तिहां धरी.
प्राणपति पधारशे, हमणां कै वार थशे,
एम जे शकुन जोती बेठी छे, बनीठनी;
वक्षोज चलित थाय, हार तेथी उछळाय,
एवी सखी जोई सखी राजी थई छे घणी. १४२

वळी, राघवानंदनाटकमां, नायिका सखी प्रतिः–

(कवित.)

करयुगमांह आवां, रत्ननां जडेलां एवां,
कंकणनी कांइ मारे अगत्य तो छे नहि;

कोटकेरी मांह, झाझा हार लटकाव नहि,
एकावलि हारनी अगत्य मात्र छे अहि.
बाजुबंध छेटे कर, कपोळे न कांइ धर,
आंखे नाग अडचण करता उपाडी ले;
अनंगउत्सवतणो विधि जे विलक्षण छे,
तेनीमांह, आछा अलंकार ते अति खीले. १४३

३ **विरहोत्कण्ठिता**–प्रियाने मळवानो प्रिये संकेत कर्यो होय पण दैवयोगे ते मळी शके नहि; माटे विरहथी जे उत्कण्ठित थायछे ते. जेम,

(कवित.)

शंके रीको राख्या हशे, के मारी सखिये चूकी
रोष चडे एवुं कांइ वचन कह्युं हशे ?
किंवा कांइ अगत्यनुं कारण बन्युं हशे के,
जेथी प्रियनाथ हजी रोकाया खरे हशे ?
आवो विचार करती हरिणाक्षी करतले
मुखकमल मूकीने निश्वास नांखी रही;
पछी अकळाइ अति, रे'वातां न रोइ पडी,
फूल हार हृदयेथी फगोटी, पडी सही. १४४

४ **खण्डिता**–अन्यना संभोगवाळो प्रिय, तेवां चिह्न सहित, पोतानी पासे आवतां जेने ईर्ष्या आवेछे ते.

जेम, नायक प्रति नायिका केहेछे.

(कवित.)

नवा नखक्षतवाळा अंगने वस्त्र ओढीने
संताडोछो शाने काजे, शोभा उघाडी करो;
दांतथकी डंसायला, अधरने हाथ दइ,
छुपावा करोछो, प्रिय ! एवडा शाने डरो ?
संताडाइ शकेछे ते, संताडी शकोछो आप,
पण शोकतणो संग सूचवे छे ठाठ जे;
नवीन विमर्दनथी प्रकट थयो सुगंध,
किया उपाये करीने, छुपावशो नाथ ए ? १४५

वळी,

(दुहो.)

पलन[1] पीक, अंजन अधर, अलतो अडियो भाल,
आज मळ्या ते ठिक थयुं, भला बन्या छो लाल. १४६

५ **कलहान्तरिता**–(कजियो करीने विचारमां पडेली) प्रिय कालावाला करे त्यारे रोषथी तिरस्कार करे, अने पाछळथी जे पश्चात्ताप करे ते.

(कवित.)

निश्वास नीकळी, बाळी नांखे वदनने खुब,
हृदय समूळगुं आ, उखडी पडेज छे;
उंघ तो आवती नथी, तेथी स्वप्नमांह पण,
प्रियमुख जोवातणो लाग न जडेज छे.
रात्रि ने दिवस मारा रडवामां जायछे ने,
अंग मारूं अतिशय सखियो! सोसायछे;
पगमां पडता प्रिय पर अभाव करावी,
मान करवानी ए शिक्षा, शाने दीधी? न्हायछे. १४७

वळी,

(कवित.)

मीठां मीठां नाथकेरां वचन में शुण्यां नहि,
हार आपवा धर्यो ते हाथमें धर्यो नहि;
प्रियतणा प्रियहेतुमाटे जे सखिये कह्युं,
ते वचन एके पण अंतरे धर्युं नहि.
पगमां पडेला पति जवा ज्यारे सज थया,
मूढमति बनी जई परवा करी नहि;
तेम तत्काळ हाथथी झालीने अभागिणिये,
कंठग्रही आलिंगन पतिनुं कर्युं नहि. १४८

६ **विप्रलब्धा**–(पतिथी ठगायली) प्रियतमे मळवानो संकेत कर्यो होय, पण संकेतस्थले ते न आवी पोहोंचवाथी अपमान पामेली ते.

---

१ पांपण.

(दुहो.)

आप जाय संकेतमां प्रिय आवे नहि त्यांय
विप्रलब्ध ते जाणवी, निराश थाती ज्यांय. १४९

सखी प्रति नायिका संकेतस्थानमां केहेछे.

(गीति.)

उठ उठ सखि! जइये, प्रहर विलो पण प्रिय हजु नव आव्या,
जीवती रे'शे तेना, भले जीवितनाथ ते बने भाव्या. १५०

७ **प्रोषितपतिका**–(विदेश गयेला पतिवाळी.) नाना प्रकारना कार्यवशथी, जेनो पति विदेश गयो होय, अने जे कामदेवथी पीडित थाय ते. तेना त्रण भेद थायछे.

१ **प्रवसत्पतिका—वर्त्तमानप्रोषितपतिका.**
२ **प्रोषितपतिका—भूतप्रोषितपतिका.**
३ **प्रवत्स्यत्पतिका—भाविप्रोषितपतिका.**

१ **वर्त्तमानप्रोषितपतिका**–जेनो पति विदेश जवाने तैयार होय एवी.

२ **भूतप्रोषितपतिका**–जेनो पति विदेश गयो होय ते.

३ **भाविप्रोषितपतिका**–जेनो पति विदेश जवानो होय ते जेम, अमरुशतकमां.

(कवित.)

ज्यां सुधी नजर पों'ची, त्यां सुधी नजर नांखी,
प्रियतणो मार्ग जोइ, जोइने थाकी गइ;
एम ते निराश थइ, आश अंतरे न रही,
पथिकोनी हार पंथमांहथी ओछी थइ.
दिवस तो अस्त थयो, अंधारूं प्रसरी गयुं,
त्यारे शोक साथ डग घर भणी मूकती;
वळी क्षणमांह चोंकी, रखे ने आवता होय
एम धारी डोक फेरी जोवा नव चूकती. १५१

८ **अभिसारिका**—कामार्त्त थयेली जे पति पासे जाय, अथवा पतिने पोतानी पासे तेडावे ते.

जेम, अमरुशतकमां, नायिका प्रति सखी केहेछे.

(कवित.)

हांमेकरी चळकतो हार हैया विषे घाल्यो,
घनजघनस्थलमां कांची पेरी कोडथी;
तेनो कलकल एवो शब्द सोहामणो थाय,
अवाज करतां पे'र्यां छे नूपुर जोडथी.
अरे मुग्धे, आवी रीते रणकारे झणकारे,
प्रिय पासे ढंढेरो पीटीने ज्यारे जायछे;
त्यारे त्रास शाने काज अंतरमां आणी आणी,
आम तेम जोती जोती भारे भडकायछे. १५२

वळी, जे नायकने तेडावेछे तेनुं दृष्टान्त.

(काव्य के रोलाजाति.)

प्रियपति मारे गरज एमनी, ए नव समजे,
वळी ते मारा परनी कृपा कांइये पण न तजे,
प्रवीणताथी तेनी पास जइ सखि ! तुं के'जे,
झट आवे प्रियनाथ एम समजावी देजे. १५३

छेल्ली छ एटले विरहोत्कंठिता, खंडिता, कलहांतरिता, विप्रलब्धा, प्रोषितपतिका अने अभिसारिका ए चिन्ता, निश्वास, खेद, अश्रु, वैवर्ण्य (वर्णविकृति), ग्लानिवाळी अने भूषणविनानी योजवी. पण अभिसारिकामां भूषणनो बाध नथी: अने प्रथम लखेली बे—स्वाधीनपतिका अने वासकसज्जा, क्रीडा, औज्ज्वल्य एटले शृंगारसजेली अने हर्षवाळी योजवी.

परकीयाना जे बे भेद—**कन्यका** अने **परोढा** छे, ते बंने संकेतस्थाने जतां पेहेलां **विरहोत्कंठिता** थायछे, पछी विदूषक आदिनी साथे नायक पासे अभिसरण करेछे (जायछे) माटे ते **अभिसारिका** थायछे. अने क्यारेक संकेतस्थानमां ज्यारे नायक मळ-

तो नथी त्यारे **विप्रलब्धा** पण थायछे. ए रीते जेने पति स्वाधीन नथी एवी कन्यकानी उपर जणावेली आठ अवस्थामांथी मात्र त्रण थायछे, अने तेने पति स्वाधीन न होवाथी बाकी रहेली पांच अवस्था थती नथी.

मालविकाग्निमित्रमां (जुवो मारूं भाषान्तर पृष्ठ ७९).

मालविका–(राजाने वात लागु करीने) राणीसाहेब पधार्यां ते वेळाये तेमने जोइने आप भय पाम्या हता के नहि ते हुं सारी पेठे जाणुंछुं.

राजा. (गीति.)

बिम्बोष्ठि! चतुरइ ए, विलासी जननुं कुलव्रत्त छे भारी,
हे दीर्घाक्षि! मुज जीव, तुज आशा आश्रये रह्यो जारी. १५४

आ स्थलमां राणी प्रति राजानो प्रेम मालविकाना जाणवामां आव्यो, तेथी, ते खंडिता थइ एम समजवुं नहि. आ कविनुं कथन खंडिता अवस्था जणाववानुं नथी; पण राजा सर्व प्रकारे देवीने अधीन छे, एम शंका लावी मालविकाये निराश थवुं नहि एवो तेना मनमां विश्वास उपजाववानेमाटे ए कथन छे.

तेवीज रीते, जेने नायकनो पूर्ण समागम थयो नथी एवी कन्यकानो प्रिय देशान्तर जाय तोपण तेने **उत्कंठिता** गणवी, पण पति स्वाधीन न होवाथी **प्रोषितपतिका** गणवी नहि.

नायिकानी सहायिनी.

१ **सखी**, २ **नटी**, ३ **दासी**, ४ **धात्रेयी**–धावनी छोकरी, ५ **पाडोशण**, ६ **प्रव्रजिता**–लिंगिनी (भिक्षुकी), ७ **कारु** (धोबण, मालण इत्यादि), ८ **शिल्पिनी** (चित्रकारादिनी स्त्री) अने ९ **स्वयं** एटले पोते.

ए प्रमाणे दूतिना प्रकार छे. नायकना साहाय्यकारीना जेवा गुण होयछे तेवाज गुणवाळी आ दूतियो होवी जोइये. जेवा के–कला-

कौशल्य, उत्साह, भक्ति, चित्तज्ञता, स्मृति, माधुर्य (अक्रूरता) नर्मविज्ञान (रमतोनुं ज्ञान), वाग्मिता. (जुवो नायकना साहाय्यकारीनुं प्रकरण).

योषित् अलंकार.

स्त्रियोना अलंकार नीचे प्रमाणे छे.

अंगज ....त्रण छे.

अयत्नज ....सात छे.

स्वभावज...........अराड छे.

तेमां **अंगज** अने **अयत्नज** अलंकार जेम स्त्रियोना वर्णववामां आवेछे तेम पुरुषोना पण वर्णवायछे. **स्वभावज** अलंकार मात्र स्त्रियोनाज वर्णवायछे. दशरूपकमां तेना भेद दश जणाव्या छे; पण साहित्यदर्पण आदि पुस्तकोमां अराड जणाव्या छे, तेथी आ स्थाने अमे पण तेटलाज जणाव्या छे.

१ **अंगज**—त्रण प्रकारना नीचे प्रमाणे छे.

१ भाव. २ हाव. ३ हेला.

१ **भाव**—प्रथम अविकारी अंतःकरण छतां पछवाडेथी विकारी

१ वळी नीचे प्रमाणे पण मत छे.

(दुहो.)

निर्विकार जे चित्तमां, उपजे प्रथम विकार;
आलंबन उद्दीपथी, भाव बने ते ठार.

आ प्रमाणे आलंबन अने उद्दीपन विभावे करीने भावना बे भेद बनेछे.

रस जामवानुं पात्र तेनुं नाम आलंबन अने ते शृंगाररसमां नायक अने नायिका पात्र गणायछे.

कामने उद्दीपन एटले तेज करनार जे पदार्थ ते उद्दीपन केहेवायछे. जेमके वन, मोर, सरोवर, कमळ, चांदनी तेमज मालती आदि हजारो जातनां पुष्पादिक.

थाय ते. एटले जन्मथी निर्विकारी मनमां किंचित् विकार थाय ते.

जेम निर्विकार अंतःकरणनुं दृष्टान्त कुमारसंभवमां हरनुं नीचे-प्रमाणे जणाव्युं छे.

(साटक.)

आ टाणे परिये करेल गायन, शुण्या विषे आवियुं.
ध्यानमांह तोय शूलपाणी रह्या, चित्ते ना डगावियुं;
जेने स्वाधीन जीव, विघ्न कांइये क्यारे न पीडा करे,
भंग करी शके न समाधी जरी ना अंग कांई चले. १५५

उपर जणाव्युं तेवा अविकारी अंतःकरणमां अंकुररूपे विकार प्रकट थाय तेनुं नाम **भाव.**

जेम, एक सखी बीजी सखी प्रति केहेछे.

(कवित.)

दृष्टिकेरी मांह एने आलस्य आव्युं छे अति,
बालक्रीडा करती ते छोडी दीधी छे हवे;
रतिनी गतिनी वात शुणवामां कान देछे,
सखियो विस्तार करी ते विषेनुं जे लवे.
आगळ पुरुषकेरी गोदमां निःशंक थइ,
बेशी जती तेम स्थित थवा लजवायछे;
नूतनयौवनकेरा परिणामे करी हवे,
धीरे धीरे युक्त थती बाला आ जणायछे. १५६

तेमज, कुमारसंभवमांनुं बीजुं दृष्टान्त.

(गीति.)

चंद्रोदयप्रारंभे, उदधि समधैर्य तो चलित थातां;
लोचन चलव्यां शिवे रक्त अधरना उमामुखे जातां. १५७

आलंबनोत्थभाव.

(गीति.)

हरिराधा लघु वयमां, हसतां रमतां रिसावतां जाय;
हवणां हरिवपु निरख्ये, पुलकी आळस भर्युं शरीर थाय.

१ मनमां कामनी चेष्टा थाय ते.

धनिक पोतानुं बनावेलुं दृष्टान्त नीचे प्रमाणे आपेछे.

(गीति.)

तेनुं तेज वचन छे, आंखो ने यौवन पण छे तेज;
पण आ अनंगलक्ष्मी अन्य अने साधना अवर छेज. १५८

२ हाव–प्रथम स्वाभाविक अंग छतां, पछवाडेथी अक्षि, भृकुटी इत्यादिने विकारकरनार जे शृंगार ते.

साहित्यदर्पणमां एम केहेछे के:–

भ्रूनेत्रादिकना विकारथी संभोगनी इच्छा जणावनारो एवो जे भाव ते करतां पण विशेषविकार जणावे ते.

धनिक नीचे प्रमाणे दृष्टान्त आपेछे.

(गीति.)

मित्र! जुवो आ मुग्धा, धारी करीने निहाळती हाली;
स्नेहे भरेल मुग्धा, यथा तथा बोलती अहिं भाळी. १५९

३ हेला.–हाव अधिक थइने शृंगारभाव उघाडी रीते जेनाथी जणाई आवे ते. जेम.

(गीति.)

स्तन उद्भेद थयो के, सर्वांगे विभ्रम प्रसर्यो भारे:
जे बालभावमांहे, सखियोने संशय उपज्यो त्यारे. १६०

अयत्नजयोषित् अलंकार.

१ शोभा. ५ प्रागल्भ्य.
२ कान्ति. ६ औदार्य.
३ माधुर्य. ७ धैर्य.
४ दीप्ति.

१ शोभा.–रूप, उपभोग अने तारुण्ये करीने अंगनां जे विभूषण खीली नीकळे ते.

जेम, कुमारसंभवमां.

(कवित.)

पूर्वाभिमुखे बेसारी ते बाळाने चार पास
विटाइ वळीने स्त्रियो चकित बनी करी;
अद्भुत जे अंगशोभा, वारंवार निहाळीने,
जेओनां नयन हवे हराइ गयां फरी.
शृंगारमां खामी नथी एवी शोभा जामी नकी,
एम सौ वनितामने आवियुं तेथी करी
शृंगारनां साधन जे, राखेलां समीप तोय,
सजावाने काज सौए वार तो करी खरी. १६१

एमज वळी, शाकुंतलमां (ज्ञ. भा. पृ. ३२).

(शिखरिणी.) ४४

दिसे कन्या जाणे, फुल वगर सुंघ्युं हजुन्न ते,
नखेथी जाणे ए, कळि कदिज चुंटी नथि वने;
खरा पाणीवाळुं, तरत छिपमांथीज निमग्युं,
दिसे मोती ताजुं, सरस अणविंधेल चिकणुं.
वळी जाणे एतो, नविन मध छे शुद्ध मिठडुं,
नरे कोये एनुं, अमृत रसनाए हजु धर्युं;
मने शोभा लागे, मलरहित एने निरखतां,
करेलां पुण्यो जे, इतर भवमां तेज फळतां. १६२

२ कान्ति.—कामे करीने युक्त एवी शोभा एटले काम प्रकट थवाथी विस्तार पामेली जे शोभा ते.

जेम,

(कवित.)

खाली नीकळेल एवा वदनरूपी चंद्रनी
शोभानां किरणवडे दूर जे करेल छे;
कठिन स्तननी कान्ति, तेथी जे भेदायलुंने,
हाथनी प्रभाए जेने पूरुं तो हणेल छे;
चकलीने गळे जेवुं चिह्न काळुं होय तेवुं.
सर्वत्रथी एकठुं जे अंधारुं भेळुं थतुं;
जाणे स्त्रीना अंगतणुं स्पर्श सुख न मळयेथी,
सहसा रुठीने पेठुं वळगी केशे जतुं. १६३

३ माधुर्य—उग्रता नहि ते. अथवा सर्व अवस्थामां रमणीयता बनेली रेहे ते. अथवा विपरीत छतां पण चित्तने अणगमतुं कांइ लागे नहि एवुं आकृति विशेषपणुं. जेम, शाकुंतलमां (ग्र. कृ. भा. पृ. १३).

(मालिनी.) २०.

कमळफुलविटायुं होय शेवाळनाथी,
रमणिक पण तोय रूप देखाय आथी;
मलिन कदि कलंक, चंद्रने जो शरीरे,
तदपि सरस तेथी कान्ति लागे घणी रे. १६४

४ दीप्ति—कान्तिनो अतिशय विस्तार ते.

जेम,

(काव्य अथवा रोळाजाति.)

तुज मुखशशितणी सरस द्युति शोभाये निते;
अंधकारनो नाश कर्यो छे रुडी रीते;
दैवयोगथी अवर अभिसारिका संगे
थातां तारो योग विघ्न पाडेछे रंगे. १६५

५ प्रागल्भ्य—मनना क्षोभपूर्वक जे अंगनो संकोच ते बीक केहेवायछे, तेनो जेमां अभाव ते. अथवा निर्भयपणुं एटले रतिमां दृढता.

जेम, धनिक केहेछे के.

लाज सहित सुंदरी प्रयोगे मुग्धा पूरी,
तोपण कलाप्रयोगकुशलतामां नं अधूरी;
सभाविषे दाखतां कलानी युक्ति सारी,
शिक्षकसम थइ पडी कुशलता जणवी भारी. १६६

वळी,

आलिंगन देतांज दीधुं आलिंगन जोते,
चुंबन देतांवांत दीधुं चुंबन छे पोते;
अधरोष्ठज चूसतां चूशियो सामो भावे,
एम योषिता आप प्रियने दास बनावे. १६७

६ औदार्य–सदाविनय.

नायकनी मित्र प्रति उक्ति.

(कवित.)

मारो अपराध एना जोवामांहे स्पष्ट आव्यो,
तो पण कठण कांइ वचन बोली नहि;
तेम वळी भृकुटीनुं युगल मरोड्युं नहि,
काने खोशी कलकी ते नांखी दीधी छे नहि.
पण पोतातणा गर्भगृहमांनी जाळीमांथी,
सखी जे जोती'ती तेने जोई तेणे जाहरे;
हृदय उछळी आव्युं नीर आंखमां भरायुं,
एवी गति आखरमां थई गई ताहरे. १६८

७ धैर्य–चंचलता विनानी तथा आत्मस्तुति वर्ज्य मनोवृत्ति. जेम, मालतीमाधवमां. (म. भा. पृ. ३२.)

(हरिणी.)

प्रगटी, गगने रात्रि, रात्रि, संपूर्ण दहोशशी;
मदन पीडजो, मृत्युनाथी थशे शुं बीजुं मथी !
अमल कुलने माता व्हाली, पिता वळी पूज्य ते,
अमल दयित मने छे वा'लो, ना ए, न आ मुज प्राण छे. १६९

धैर्यथी मालती केहेछे के मने तो मारो दयित (प्रियमाधव) श्लाघ्य छे.

स्वभावज–स्वाभाविक अलंकार.

१ लीला.	६ मोट्टायित.
२ विलास.	७ कुट्टमित.
३ विच्छित्ति.	८ विब्बोक.
४ विभ्रम.	९ ललित.
५ किल्किंचित.	१० विहृत.

---

१ अंतःपुर.

आ विना साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे वधारेछे.

११ तपन.	१५ कुतूहल.
१२ मौग्ध्य.	१६ हसित.
१३ विक्षेप.	१७ चकित.
१४ मद.	१८ केलि.

१ **लीला**—प्रियतमे शृंगारविषयक भाषण, वेष, अलंकार, प्रेमनां वचन अथवा चेष्टा करी होय तेनुं प्रीतिने लीधे प्रिया अनुकरण करी बतावे ते.

एना त्रण भेद छे.

१ स्वगता. २ सखीगता. ३ स्वप्रियगता.

१ **स्वगता**—एटले जे नायिका पोते पोताना नायकनुं अनुकरण करे ते.

जेम,

(गीति.)

माथे मुकुटज मेली, वीणा कर लइ मृगमद[1] मस चोळी;
दान दहीनुं लेवा, प्रियतम केरुं धर्युं रुपज खोळी. १७०

आ उदाहरणमां राधाजिये श्रीकृष्णना स्वरूपनुं अनुकरण कर्युं छे.

(रोला जाति.)

विसरूपी[2] व्यालनां[3] वलयसारां सुखकारी,
वेणीबंध ए जटा बनीछे शोभित सारी;
एवी लीला थकी करुं धारण रूप हरनुं,
एवां गिरिजा देवी करो कल्याण जगतनुं. १७१

२ **सखीगता**—एटले नायिका पोतानी सखीने नायकनुं रूप आपे ते.

१ कस्तुरी. २ कमलदंड. ३ साप.

(गीति.)

सखीने सामळी करीने, प्रियनां आभूषणथकी शणगारी;
हसती हसावती उठी, रुठती देखती हृदे रीझी भारी. १७२

३ **स्वप्रियगता**—एटले पोते नायक बने अने नायकने नायिका बनावे.

(कवित.)

मुकुट ने कलगी ए धारण करीने राधा,
पीताम्बर पे'री, जामो पे'री लीधो भावथी;
कशी कशी केड बांधी; प्रियशुं नयन सांधी,
कर झाली, फुदडी ते फरवां पूरा दावथी.
साडी सारी रीते पे'री; कंचुकी पे'री छे घेरी,
नूपुरने काञ्चीकेरो झणकार थायछे;
आड चांदलो उत्तम भालमांह चकी रह्यो,
एम कृष्ण राधा बनी घणाज फूलायछे. १७३

२ **विलास**—इष्टना दर्शन आदिथी गतिमां, बेसवामां, मुखमां, नेत्रमां अने कर्ममां विशेषपणुं थाय अथवा जणाई आवे ते.

जेम, मालतीमाधवना प्रथम अंकमां (म. भा. पृ. १८)

(वसंततिलका.)

वैचित्र्य जेनु नहि वाणी वडे कथाय,
सौ विभ्रमे पूरित जे विजयी गणाय;
जे कापतो धिरज सात्विक भावयुक्त,
पद्माक्षीमंत्र निकळ्यो मदने प्रयुक्त. १७४

३ **विच्छित्ति**—आछा वेषनी रचना पण कान्तिने वधारनारी थाय ते.

जेम, कुमारसंभवमां पार्वतिये लीलो यवांकुर काने मूक्यो हतो ते प्रसंगे.

(रोला जाति.)

रोध्र समान रताश पिळाश मळी छे भेळी.
गोरा चंदनथकी अति गोराश मळेली;

कपोळ एवा साथ यवांकुर काने राजे,
सौनी खेंची दृष्टि अतिशय एथीं विराजे. १७५

जेम, माघमां—जलक्रीडा प्रसंगे.

(रोला जाति.)

स्वच्छ पाणीनी मांह देह छे स्वच्छ थयेलो.
तांबूल ग्रुतिथकी अधर अति लाल रहेलो;
झीणुं ने वळी शुद्ध वस्त्र वनिता जो धारे,
कामशून्य नव होय भूषण थइ शोभे भारे. १७६

४ **विभ्रम**—भ्रम थवाथी, उतावळने लीधे, कोइक स्थलनो शृंगार कोइक स्थाने सजवो ते.

(गीति.)

पतिप्राप्तिशुणी स्त्रिये, सजवा शृंगार तो मने धार्युं,
भाळे अंजन, आंखे अळतो, तिलक कपोळमां सार्युं. १७७

५ **किलकिंचित**—प्रियतमना संगमादिकथी उत्पन्न थयेला कृत्रिम हर्षने लीधे स्मित[1], रोवुं, हसवुं, त्रास, क्रोध अने श्रम ए सर्वेनुं मिश्रण थवुं ते.

जेम, धनिक नीचे प्रमाणे मित्रप्रति नायक पासे केहेवरावेछे.

(कवित.)

रतिक्रीडारूपी द्यूत, चालता समयमांह,
कोई एक प्रसंग में मेळवी लीधो सीधो;
शब्दायमान थती जे अर्धग्रीवा धूणावीने,
मना करी छतां में तो अधर ग्रही लीधो;
त्यारे भ्रकुटीनो भंग करी, जरा म्हो मरडी,
कांईक रडी पडीने रीसनुं डोळ कर्युं;
जरा वळी स्मित करी, क्रोधकेरो ठाठ रची,
फरी दयिताए मारा भणी वदन धर्युं. १७८

---

१ जराहसवुं.

वळी, जेम मावमां.

(रोला जाति.)

नायकथी सुख थाय तोय करभोरू जोते.
तेना मननुं वलण निवारया वण ते पोते
तिरस्कार कर रोकी मधुरस्मित साथे करती,
वळी मनोहर शुद्ध रुदन पण ते आदरती. १७९

६ मोट्टायित—प्रियतम उपरना भरपूर भावने लीधे तेना संबंधनी कथा आदि प्रसंगे कान खंझोळवा के एवीज बीजी अंगचेष्टा करीने तेमां पोतानुं लक्ष नथी एम बीजाने जणाववुं ते.

जेम, पद्मगुप्त केहे छे—

(गीति.)

अंतरमां पेठेला नृपनुं ज्यारे निहाळियुं चित्र;
त्यारे लज्जा लीधे, मुखेन्दुने फेरव्योज विचित्र. १८०

मा पूछेछे,— (कवित.)

बापु तारा हृदयमां शुं छे के रोमांच थाय,
बगासां आवीने तारी कीकी चडी जायछे;
एवी दृष्टिवाळी जाणे सूती के आलेखी होउ,
जाणे शून्यहृदयनी थएली जणायछे;
अहो वा'ली सुललितदगंतवाळी हवे तुं,
मात्र एक रेप शेप रहेली शुं धारेछे?

(नायिकाए लक्ष आप्युं नहि त्यारे तेनी सखी केहेछे.)

अहो आत्मद्रोहिणी तुं हवे लाज शानी राखे,
कहीदे मुखेथी [1]मार'गूढ मार मारेछे. १८१

धनिक नीचे प्रमाणे दृष्टान्त आपेछे.

नायकने सखी केहेछे:—

(कवित.)

हे सुभग! एनो गुप्त रहेलो माराविकार,
जाणवाने सखियोए तारी वात कथतां;

१ कामदेव.

बगासां खाईने पोते अंगने मरोडी करी,
पछवाडे पसारती निज हाथ मथतां;
वळी पोताकेरो वांसो, लीला ने छटाए करी,
वांको वाळ्यो कमानना आकारे धारी करी;
त्यारे स्तनअग्रभाग आगळ नीकळी आव्यो;
एम तुज दयिताए धीरी युक्ति आदरी. १८२

(गीति.)

तुज कथा प्रारंभे खाइ बगासां करती करण[1] रंग;
हे सुभग ! तुज दयिता पोताकेरुं मरोडती अंग. १८३

७ **कुट्टमित**—अधर, केश, आदिना ग्रहणसमये हर्ष पामतां छतां संभ्रमथी शिर, हाथ आदिनुं विधूनन[2] करवुं ते.

जेम,

(कवित.)

प्राणप्रिये अधरनो डंस कर्यो ते समये,
हाथनी लीलाथकी जे नकार सूचवती;
सीत्कार करती अने खोटुं खोटुं रडती ते,
नारीतणी चेष्टाओ आ जयवंत तो थती;
ते जाणे रतिना कोइ नाटकनी रचनाना
नान्दीपद होय एम जोतामां जणायछे;
अथवा कामदेवनी आज्ञाना रुडा अक्षरो
चळकी रहेला होय एम ते शोभाय छे. १८४

८ **बिब्बोक**—अतिगर्वथी इष्टवस्तु भणी पण अनादर बतावो ते.

जेम, धनिक केहेछे के:—

नायकनी नायिकाप्रति उक्ति.

(रोला जाति.)

पल्लवनी उपमा अने तुल्यता हरेली,
अधर बिम्ब एहवा प्रिये डंश्या करी हेली;

---

१ कान चोळीने रातो करती. २ धुणाववुं.

वलय चलित जेहमां तरुणीना ते हाथे,
नकारकेरो ध्वनी कर्यो पीडानी साथे. १८५

धनिक केहेछे:—

(कवित.)

कांइ पण मिषथकी तिलके अड्यो अलक,
तेने आंगळी स्पर्शथी निवारण करतो;
वळी तेना कुचयुगढांकनार कंचुकीने,
जेम तेम करी करी ते परथी हरतो;
एवा मुजपर करी भ्रूभंगथी तेडी दृष्टि,
अवज्ञा जणावी मारा भणी भाळियुं सहि;
आवा तारा गर्वथकी अपमान थयुं मारूं,
पण कान्ते! फरी मने कृतार्थ कर्यो नहि. १८६

साहित्यदर्पणमां नीचे प्रमाणे दृष्टान्त छे.

जेओनुं सद्गुणवडे अनुसरण आदर्युं,
पण नायकनी प्रति दोष दृष्टि धरती;
वळी प्राण जाय तोय भले जाय एम मानी,
प्रियपति प्रति पूरी दृष्टि तो न करती;
तेमज वळी जे वस्तु अतिशय प्रिय होय,
तोय पण ते उपर नकार कर्यां करे;
एवी त्रण लोकथकी विलक्षण टेववाळी;
वामाओ[१] तारी उपर प्रसन्न थाओ खरे. १८७

९ ललित—पोताना अंगनुं सुकुमारपणे जे हलन चलन ते.
धनिक नीचे प्रमाणे दृष्टान्त आपेछे.

(कवित.)

हाथरूपी किसलय पसारी आलाप देती,
भ्रकुटीनो भातभातकेरो भंग करती;
ललित[२] ललित एवुं ललना लोचनतणा,
प्रान्तभाग थकी जोती चारे मग फरती;
चरण कमल बंने स्वच्छंद गमनथकी,
धारण करेली एवी लीलावडे धरती;

---

१ अवळी चाले माटे वामा. २ मनोहर.

एवी कमलनयना प्रथम वयनी मांह
संगीत विना ते नाची चारे मेर फरती. १८८

वळी, जेम माघमां.

(रोला जाति.)

नूपुरतणो छे नाद मनोहर विशेष भावी[1],
एवी लीला सहित वाम पादने नमावी;
जाण्ये बीजो चरण त्वराथी धरे[2]ती धरे[3]ती,
कामावेशथी चाले धीरे ते लेहेका करती. १८९

१० **विहृत** अथवा विकृत–प्राप्तअवसरे, कांई बोलवाने योग्य छतां, तेवुं लाजथी बोलाय नहि ते.

जेम, नायक पोताना मित्र प्रति केहेछे केः—

(कवित.)

नवांकुरकान्तिवाळा पगना अंगुठाथकी,
कांइ मिषकरी भूमि उपर आलेखती;
कांइक धवळ अने चपल कीकी सहित,
लोचनने वारे वारे मारा पर नाखती;
लज्जा थकी नम्र अने कांइक कंपायमान,
एवा अधरोष्ठवाळा सरसज [4]मुखनी;
हृदयनी वात मुखे आवे तोय दाबी राखे,
के' न कांइ, मन पीडे वात ए छे दुःखनी. १९०

वळी,

(गीति.)

दूरथी हुं आवेलो ते में प्रियातणुं कुशळ पूछ्युं;
पण ते वचन वदी नहि, आंसुवाळा नयनथी सकल [5]सूच्युं १९१

११ **तपन**–प्रियना वियोगमां कामदेवना आवेशथकी उत्पन्न थएली चेष्टा.

जेम, विश्वनाथ सखीद्वारा नायकने केहेवरावेछे.

---

१ जेमां भाव छे एवो. २ पृथ्वी. ३ मूकती. ४ केहेवानां वाक्य अंदर रही गयां छे एवा मुखवाळी. ५ मालम पड्युं.

(कवित.)

श्वासोश्वास मूकेछे ने भोंय पर आलोटेछे.
तारो मार्ग जोइ रही, उंचे स्वरे रूवेछे,
शुष्क जे थयेला भुज तेरूपी वेलिने पोते
अवचेन थकी अहि तहि ते पछाडेछे.
वळी सुखदाई तारा प्राण समान संगने,
इच्छती एवी उंघनी अंतरे इच्छा धरे;
तोय पण दग्धविधि शत्रुवट साचवीने,
पजवणी करी तेनी उंघ सघळी हरे. १९२

१२ मौग्ध्य—जाणेली वस्तुनी पण, वल्लभनी पासे, जाणे न जाणती होय तेम परपूछ करवी ते.

जेम, श्रीकृष्ण प्रति राधिकाजी पूछेछे.

(गीति.)

भुज कंकणे जडित जे मुक्ताफल झाड ते किये आव्यां?
कइ भूमिमां उग्यां, कोणे हे नाथ! ते वळी वाव्यां? १९३

१३ विक्षेप—भूषणनी अपूर्णरचना, वृथा चोफेर जोवुं, अने प्रियनी पासे रहस्यनुं कांइक कथन करवुं ते. जेम,

(गीति.)

आड अपूर्ण करेछे, अर्ध छूटो केशपाश मूकेछे;
कांइक रहस्य केछे, भयभीत थइ तन्वियो[1] भणी जुवेछे. १९४

१४ मद—सौभाग्य, यौवन आदिना अभिमानथी उत्पन्न थयेलो विकार जे ते. जेम, सखी प्रति सखी केहेछे.

(कवित)

कान्तना स्वहस्तथकी आलेखेली मंजरी आ,
तारा कपोलतलनी उपर शोभी रही;
एवी रीते फूली करी, गर्व अंतरमां धरी,
छकी जा न छेलडी! तुं कहुं छुं खरुं अहि;

---

१ सखियो.

कारण के तारा अने तुज पतिना मनमां,
सात्विक भावनो वेग उपजियो होत तो;
कंप वैरी थवाथकी आवी शुद्ध मंजरी तो,
क्यमे ते करत तोय कां'डी न शकत तो. १९५

१५ कुतूहल–रम्यवस्तु सांभळवा अने जोवाभां त्वरा थाय ते. जेम, रघुवंशना ६ ठ्ठा सर्गमां अज अने इन्दुमतीनुं फुलेकुं आवतुं हतुं ते प्रसंग.

(रोला जाति.)

कोइ नायिकातणा चरण कुवने ठीक झाली
प्रसाधिकाए[1] रंग लगाव्यो सुन्दर भाळी;
ते पग बळथी खेंचीं, गमन लीलानुं छोडी,
जाळी सुधी चालीं, पदवीं[2] अळते रगदोळी. १९६

१६ हसित–यौवनना प्रादुर्भावथी जे वृथा हास्य थाय ते. सखी प्रति सखी केहेछेः–

(गीति.)

ओचिंती आ तन्वी हशी पडीने वळी हशी पोते;
तेथी जाणे स्मर तो, स्वराज्य स्थापी खरे वश्यो जोते. १९७

१७ चकित–क्यांथी पण भय के संभ्रम थतां प्रियनी समीप जाय ते. जेम, माघमां प्रियसाथे जलक्रीडा करतां नायिकानुं चकित थवुंः–

(कवित.)

चलायमान थतां जे माछलां तेथी करीने,
जेनी उरुने थयो छे स्पर्श तेनो पाधरो;
एवी ए वामोरू पामी अतिशय विभ्रम ने,
बीनी पतिपासे पो'ची त्रास पामी आकरो;
अहो जुवो! हेतु विना पण लीलाकेरी मांह,
तरुणियो क्षोभ भारे पामे जे नवी सवी;

१ शृंगार सजाववावाळी. २ मार्ग.

त्यारे पछी कारण जो होय तो तो क्षोभ पामे,
ए वातविषे तो कशी नवाइ न मानवी[1]. १९८

१८ **केलि**—कान्त साथे विहारमां क्रीडा करवी ते.

जेम, माघमां नायिकानी आंखमां, जलक्रीडा करतां, पुष्परज पडेलुं नायक काहाडवा जायछे त्यारे,

(चोपाया.)

पुष्पपराग पड्यो चक्षुमां मुखथी का'डी लेवा,
प्रिय जाहरे फाव्यो शक्यो नहि तेने शिक्षा देवा
उंचा काठिन स्तनवाळी जे अति [2]उन्मना नारी,
तेणे नीज पयोधरजोडी[3] प्रियने सामी मारी. १९९

वृत्ति.

हवे नायकना व्यापारविषे सूचववामां आवेछे. नेता आदिनो अथवा नायक आदिनो प्रवृत्तिरूप जे स्वाभाविक व्यापार तेनुं नाम वृत्ति केहेवायछे, तेना चार भेद छे.

१ कैशिकी. २ सात्त्वती. ३ आरभटी. ४ भारती.

१ **कैशिकी**—गीत, नृत्य, विलास, कामभोग (शृंगार) इत्यादि जेमां आवे तथा स्त्रीयुक्त मृदु शृंगारी कामफलयुक्त एवो व्यापार, जेमां आवे ते.

कैशिकीना चार भेद छे.

१ नर्म. २ नर्मस्फूर्ज. ३ नर्मस्फोट. ४ नर्मगर्भ.

१ **नर्म**—इष्टजनो प्रसन्न थाय एम चतुराई भरेली रीते क्रीडा करवी ते.

---

१ अर्थांतरन्यास अलंकार छे. २ कचवायल. ३ युग्म.

नर्मना त्रण भेद छे.

१ केवल हास्यनर्म.

२ सशृंगार हास्यनर्म.

३ सभय हास्यनर्म.

१ केवल हास्यनर्मना कांइ भेद नथी.

२ सशृंगार हास्यनर्मना त्रण भेद छे.

१ आत्म उपक्षेपनर्म—स्वानुराग निवेदन.

२ संभोगनर्म—संभोगेच्छा प्रकाशन.

३ माननर्म—सापराध प्रिय प्रति भेदन.

३ सभय हास्यनर्म—भयनर्मना बे भेद छे.

१ शुद्ध. २ रसांतरमां अंगभूत.

ए प्रकारे नर्मना छ भेद छे. अने तेना वाणी, ष अने चेष्टा ए त्रणवडे करीने एकंदर १८ भेद थायछे.

वचोहास्यनर्मनुं दृष्टांत नीचे प्रमाणे.

(रोला जाति.)

पतिना शीर्षनी उपर चंद्रनी कला बिराजे,
आ सर्पनी स्रग रही स्पर्श तेनो कर आजे;
ए रीते परिहास सतीनो सखिये कीधो,
रंगी निजपद पछी प्रहार पूरो करी दीधो. २००

वेषनर्म—नागानंदमां शेखर विदूषकना वेष जुवो.

क्रियानर्म—मालविकाग्निमित्रना चोथा अंकमां मारा भाषान्तरने पाने ७७–७८ विदूषक झोंका खातो बेठो छे. तेने निपुणिका सर्पभ्रम करावनार लाकडीवते मारेछे ते प्रसंग जुवो.

नीचे जे दृष्टान्तो आपवामां आवेछे तेमां वाणी, वेष के चेष्टानो भेद छे ते ते उपरथी समजी लेवो.

१ आत्म उपक्षेपनर्मनुं उदाहरण.

(कवित.)

हे पान्थ! मध्याह्नकाळ सुखे तुं अहिंयां गाळ,
श्रमजल तजी देने पाणी पी तुं बेशीने;
आ रुडो [1]प्रपामंडप शून्य छे एवुं समजी,
जा नहि अहि थकी तुं विचारमां पेशीने.
घस्मर[2] एवो जे स्मर तेना शर थकी त्राशी,
एवी तारी दयिताने संभार मनमहिं[3];
हे पथिक! घणुं करी हुं जेवी [4]प्रपालिका तो,
तारा चित्तनुं रंजन करती हशे नहि. २०१

आ प्रमाणे नायक उपर पोतानो अनुराग निवेदन कर्यो.

२ संभोगनर्मनुं उदाहरण.

(गीति.)

रवि अस्त थता पे'लां शयन न इछता स्मित पतिनी नारे,
खुब धुणाव्यो तेने हसतां हसतां चरण पकडी हारे. २०२

३ माननर्मनुं उदाहरण.

(कवित.)

नवा नखक्षतवाळा अंगने वस्त्र ओढीने,
संताडोछो शाने काज? शोभा उघाडी करो;
दांतथकी डंसायला अधरने हाथ दइ,
छुपावा करोछो प्रिय, एवडा शाने डरो;
संताडाई शकेछे ते, संताडी शकोछो आप,
पण शोकितणो संग सूचवेछे ठाठ जे;
नवीन विमर्दनथी प्रकट थयो सुगंध,
किया उपाये करीने छुपावशो नाथ ए? १४५

भयनर्मनुं उदाहरण—रत्नावलीमां चित्रपट जोती वेळाएं, जुवो मारूं भाषान्तर पृष्ठ ३७.

सुसंगता—(हशीने) में आपने जाण्या एटलुंज नथी, पण चित्र-

---

१ पाणी पावानी जगया. २ भक्षक. ३ अन्तरमां. ४ वटेमार्गुने पाणी पावावाळी.

फलक सहित सर्वे वात जाणी छे, माटे हवणां जइने देवीने निवेदन करुंछुं.

रसान्तरमां अंगभूत तेनुं दृष्टान्त. शृंगाररस मुख्य अने सभयहास्यनर्म अंग.

(कवित.)

जणाई आव्युं छे जेनुं जूठापणुं एत्रे अने,
निष्फल थया छे जेना उपाय एवो वळी;
कृत्रिम संभ्रमकेरी रचना रचवा विषे
निपुण नायके बहु ध्यान धरीने कळी;
अरे! पछवाडे शुं छे? शुं छे? एम बूम पाडी,
शुणी त्रासी झट आवी पतिने बाझी पडी;
एवी वा'ली दयिताने हसतां हसतां बहु,
फावेलो धूर्त नायक–आलिंगे छे ते घडी. २०३

२ **नर्मस्फूर्ज–नर्मस्फिञ**–नायकनायिकाना नूतन संगमविषे सुखथी आरंभ थाय अने अन्ते भय आवे ते.

जेम, मालविकाग्निमित्रमां (मारूं भाषान्तर. पृ. ७९).

(हरिगीत.)

राजा–हे सुंदरि! मळवाविषे भय कांय तुं नव राखती,
बहु कालथी तुज प्रीतिथी उन्मुख हतो आ जन अति;
गति जेहनी आंबा समाने छे थइ रति नेमथी,
अतिमुक्त वेली था तुं वे'ली रे'तुं लपटइ प्रेमथी. २०४

मालविका–देवीनो मनमां भय रेहेछे तेथी हुं मारूं मनगमतुं करवाने शक्तिमती थई शकती नथी.

३ **नर्मस्फोट**–थोडा प्रकट थयेला भाववडे जे अल्प रस सूचववामां आवे ते.

जेम, मालतीमाधवना प्रथम अंकमां.

मकरंद–(माधवनी स्थिति कही बतावेछे.)

(हरिणी.)

गमन हळवे, खाली दृष्टि, शरीर शिथिल छे,
अधिक निकळे श्वासा, शुं ए ? खरूं सुविदित छे;
भमती भुवने कन्दर्पाज्ञा, विकारी युवा दशा,
ललित मधुरी सर्वे वस्तु हरे सहु धीरता. २०५

४ नर्मगर्भ—नायकनो गुप्त व्यवहार.

(गीति.)

जललीला करतां पति बे पत्नीनी वचे रही वा'ले,
बेशुं क्रीडा करीने रीझावतो रही समान सुख आले. २०६

अथवा मालतीमाधवना ६ ठ्ठा अंकमां माधवे सखीनुं रूप धारण करीने मालतीने मरती अटकावी छे ते प्रसंग.

•ए प्रमाणे भेद साथे कैशिकी वृत्ति समाप्त थई.

सात्त्वती वृत्ति.

२ सात्त्वती—शोकहीन, सत्व, शौर्य, दान, दया, हर्ष, आर्जववडे युक्त तथा थोडोक शृंगार पण होय अने अद्भुत रसवाळी.

तेना नीचेप्रमाणे भेद छे.

१ संलाप. २ उत्थापक. ३ साङ्घात्य. ४ परिवर्त्तक.

१ संलाप—नानाप्रकारना भाव तथा रसवाळुं परस्पर गंभीर भाषण.

जेम, वीरचरितना बीजा अंकमां.

राम—निःसंशय. सपरिवार कार्त्तिकस्वामीने जीतवाथी प्रसन्न थयेला भगवान् महादेवे घणा वर्षथी तेमना शिष्य थई रहेला आपने प्रसन्न थईने आपेलो जे परशु तेज आ के?

परशुराम—राम! दाशरथे! हा महादेवनो प्रिय परशु ते आ ज.

(कवित.)

शस्त्रना प्रयोगना अभ्यासना कलहमांह,
गणनी सेनानी साथे जोडायलो जेह छे;

एवो देवकेरो शूरो सेनापति कार्त्तिकेय,
तेने में त्वराथी जीती लीधो एवो एह छे;
मात्र एटलुंज मारूं शूरापण जोई करी,
मने भेटी मुज पर कृपा तो करेल छे;
अने वळी जेने मारा गुण प्रिय छे अतिशे
एवा गुरु [१]त्रिनेत्रे आ परशु आपेल छे. २०७

आ प्रमाणे नानाप्रकारना भाव अने रसवाळां राम अने परशुरामनां अन्योन्य वचनथी संलाप थयो.

२ उत्थापक–युद्ध करवासारु बीजाने उठाडवो अथवा उश्केरवो.

जेम, वीरचरितना पांचमा अंकमां राम प्रति.

वाली,

(कवित.)

आनंदने माटे वळी, विस्मयने माटे वा तो,
दुःखना कारण काज प्राप्त, थयो छे तुं तो;
त्यारे तारां दर्शनथी, मारी आखोने हमणां,
असंतोष शाने रहे! जणावुंछुं ए हुं तो;
तारा समागमकेरा सुखनो विषय जो हुं
नथी तो पछी तुं आवो, बकवा ते शुं करे?
आवा विख्याति पामेला, जामदग्न्यने जीतेला,
तारा भुजमांह हवे धनुष भले धरे. २०८

३ साक्षात्य–मंत्रशक्ति, अर्थशक्ति अने दैवशक्तिथी कोई समुदायनो भेद करवो.

मंत्रशक्तिनो दाखलो जुवो मुद्राराक्षसमां राक्षसना सहायभूतोनो चाणक्ये स्वबुद्धिथी भेद पाड्यो छे ते.

अर्थशक्तिनो दाखलो पण तेमांज छे. पर्वतकनां आभूषण राक्षसना हाथमां जवाथी मलयकेतुनी साथे भेद पाड्यो छे.

---

१ शिव.

दैवशक्तिनुं उदाहरण-रामायणमां. रामे दैवशक्तिथी रावण अने विभीषणनो भेद पाड्यो छे ते.

४ परिवर्त्तक–आरंभेलुं काम छोडी दइने बीजुं करवानो आरंभ करवो.

जेम, वीरचरितना बीजा अंकमां.

परशुराम.

(कवित.)

गणपतिकेरा दंतरूपी मुसलथी जेमां,
एक भाग अंकित जे थयेलो जणायछे;
कार्त्तिकस्वामिना बाणकेरी अणीथकी वळी,
लांछित थयेलो आ जो भाग जे देखायछे;
वळी अद्भुत वीरनो लाभ मळ्ये रोमांचे तो
भरचक व्याप्त थई आखुं अंग भर्युं छे;
एवुं मारूं वक्षस्थल आपने मळवा माटे,
इच्छा तो करेछे ए में खरूं आ उचर्युं छे; २०९

राम–भगवन्! प्रस्तुत प्रकरण जे लडाईनुं छे, तेथी विरुद्ध, मळवानुं कोहोछो ए तो उलटुं छे!

---

३ आरभटी वृत्ति.

३ आरभटी–माया, इंद्रजाल, संग्राम, क्रोध, उद्भ्रान्त, प्रस्ताव, पात, ठेकडा मारवा, छेदन, अने वध-बंधादिकथी युक्त जे वृत्ति ते.

माया–मंत्रवडे जे वस्तु न होय ते प्रकट करवी.

इन्द्रजाल–तंत्रबलथी जे वस्तु न होय ते प्रकट करवी.

संग्राम–लडाई, युद्ध.

क्रोध–रोष.

उद्भ्रान्त–भ्रमण, इत्यादि.

आरभटीना नीचे प्रमाणे भेद छे.

१ संक्षिप्ति. २ सम्फेट. ३ वस्तूत्थापन. ४ अवपात.

१ संक्षिप्ति—कारीगरीथी मृत्तिका, वांस, पान अने चर्म इत्यादि पदार्थोवडे नानाप्रकारनी वस्तु बनाववी ते.

जेमके, उदयनचरितमां वांसनो हाथी बनाव्यो छे. (जुवो रत्नावलीना मारा भाषान्तरमां उदयननो इतिहास पृष्ठ १०)

केटलाक एनो एवो अर्थ करेछे के नायकनी पूर्वावस्था त्याग करावीने बीजी अवस्था तेनामां आणवी. जेम, परशुरामनुं उद्धतपणुं छोडावीने शान्तता अणांवी.

अथवा प्रथमना नायकने स्थाने बीजा नायकनी स्थापना करवी. जेम वालीने स्थाने सुग्रीवनी स्थापना करवामां आवी छे.

२ सम्फेट—क्रुद्ध थइने, अने उतावळा थइने युद्ध करवुं तथा कपटनुं भेदन करवुं अने नानाप्रकारनो शस्त्रप्रहार करवो.

जेम, मालतीमाधवना ६ ठा अंकमां

माधव अने अघोरघंटनुं युद्ध थयुं छे.

तेमज, रामायण आदिमां इन्द्रजित अने लक्ष्मणनुं युद्ध थयुं छे.

उत्तररामचरितमां चंद्रकेतु अने लवनुं युद्ध थयुं छे.

३ वस्तूत्थापन—मायादिकथकी रचेली जे वस्तु ते.

जेम, उदात्तराघवमां.

(कवित.)

रजनी के पाछला समयमां आकाशमां,
व्यापी गयेलुं अति जे घट छे अंधारुं तो;
तेथी आ देदीप्यमान सूर्यनां सर्व किरणो,
अकस्मात शाने काज जीतायां छे, वारु तो.
वळी उग्र कबंधना कंठना रुधिरथकी
जेनां पेट भरायलां एवा जे शियाळ छे
तेओना मुखकेरी जे आनंदरूप गुफा छे,
तेमांथी काढे शब्दो जे घणा विकराल छे. २१०

४ अवपात–भय तथा हर्षथी विद्रव (नाशवुं) थाय, निपात, संभ्रम, आवरण, शीघ्र प्रवेश अने निष्क्रमण थाय ते.

जेम, रत्नावलीना बीजा अंकमां नेपथ्यमां कळकळाट थायछे. (मारूं भा० पृ० २९)

(कवित.)

तूटतां रहेली सोना सांकळ गळानी मांहे,
तेने आम तेम ते तो चोमेरथी खेंचतो;
दोडीनां ओलंघे द्वार दोडवानी छटा थकी,
तेथी पग झांझरनो झंकार घणो थतो.
उत्सव जोवाने माटे आवेला लोकना थोक,
तेने मन अतिशय त्रास उपजावतो;
शोधवाने चारे पास अश्वपाल लाग्या एवो,
मन्दुरथी[१] छूट्यो कपी पेठो द्वार[२] आवतो. २११

वळी,

वर्षवर[३] नामे बधा चारे मेर लाज छोडी,
कारण के मनुष्यमां तेनी गणना नथी;
आ [४]वामन त्रासी त्रासी कंचुकीनी पासे नाशी,
तेना म्होटा झब्बामांह पेशी जायछे मथी.
चोमेर भागी जनारा अंतेवासी[५] तेओए तो,
पोतातणा नाम योग्य उचित आदर्युं छे;
कुब्जाए[६] रखेने कपीदृष्टिमांहे आवी जाय,
माटे नमी नमी नीचुं अंग अति करयुं छे. २१२

४ भारती वृत्ति.

आमुखप्रसंगमां, आ विषे लखवामां आवशे. आ सिवाय कोइ अर्थवृत्ति थायछे एम केहेछे. पण ते सर्व मान्य नथी.

१ घोडार. २ राजद्वार, मेहेल. ३ नाझर, खोजा, षंढ. ४ ठींगणो. ५ कीरात–नगरना छेल्लाभागमां वसनारा माटे त्यां नाठा. ६ कुबडमांथी वळी गयेली.

उपरनी वृत्तिओनी योजना क्यां क्यां करवी ते विषे.

शृंगार, हास्य अने करुणरसमां **कैशिकीवृत्ति** योजवी.

वीर, रौद्र अने अद्भुत रसमां **सात्त्वती** अने **भारती** योजवी.

भयानक, रौद्र, विभत्समां **आरभटी** योजवी.

ए प्रमाणे भरतनो अभिप्राय छे.

दशरूपक अने साहित्यदर्पणमां लखेछे केः—

शृंगारमां कैशिकी, वीरमां सात्त्वती,

रौद्र तथा बीभत्समां आरभटी अने सर्वत्र भारती योजवी.

देश, भाषा, क्रीया, वेष इत्यादि ज्यां ज्यां लाववा योग्य ते-प्रमाणे तेनी योजना करवी. परंतु भाषा तो जेवुं पात्र तेनी योग्यता प्रमाणे योजवी.

संबोधन प्रकार.

विद्वान्, देव, ऋषि, अथवा ब्रह्मचारी, लिङ्गी एओने कोई श्रेष्ट होय तेणे **भगवंत** एम कहीने संबोधवा.

विप्र, अमात्य, अग्रज (म्होटाभाई)ने **आर्य** केहेवुं.

तेमां उत्तम पात्र होय ते अग्रजने **वयस्य** केहे.

नटी, सूत्रधार एओए परस्पर **आर्य, आर्या** एम केहेवुं.

रथीने (रथमां बेशनारने) सूते (रथ खेडनारे) **आयुष्मन्** केहेवुं.

पूज्ये शिष्य, पुत्र, अनुज (न्हानो भाई) एओने **वत्स** एम संबोधन करवुं.

पूज्यने शिष्य आदिए **तात, सुगृहीतनाम** एम केहेवुं.

पुत्रने **वत्स, तात, पुत्रक,** अथवा तेनुं जे नाम होय तेथी अथवा **गोत्रथी** संबोधन करवुं.

राजाने तेना भृत्योए **स्वामि, देव,** एम संबोधवा.

तेम वळी बीजा केटलाक तेने **महाराज**, **भूपति**, **राजाजी**, एम पण केहे.

राजाने राणिये **आर्यपुत्र** केहेवुं. राजाने विदूषके **वयस्य** केहेवुं. तेमज राजर्षिए पण **वयस्य** कहीने संबोधवो.

राजाने ऋषिए अमुकनो पुत्र एम कहीने संबोधवो. जेम, **दाशरथे**, **राघव** इत्यादि.

राजाने विप्र गमे ते रीते संबोधे पण क्षत्रिय, वैश्य, अने शूद्र एओए **आर्य** कहीने संबोधवो.

राजाने अधमे **भट्ट** एम केहेवुं.

राजाए विदूषकने **वयस्य**, अथवा तेनुं जे नाम होय ते कहीने संबोधवो.

तपस्वी अथवा प्रशान्तने **साधु** एम केहेवुं.

आचार्यने **उपाध्याय** एम केहेवुं.

विदूषके राणीने **राज्ञि**, **महादेवि**, **भवति**, एवुं संबोधन केहेवुं. तेमज दासीने पण ते **भवति** केहे.

अधमपात्र अमात्यने **आर्य** कहीने संबोधे.

विप्र अमात्यने **अमात्य** अथवा **सचिव** केहे.

युवराजने **कुमार**, **भर्तृदारक**, **सौम्य**, **भद्रमुख** एम संबोधवो. पण अधमे तो **कुमारक** एम केहेवुं.

प्रजाए राजपुत्रीने **भर्तृदारिका** केहेवी. पारिपार्श्विके सूत्रधारने **भाव** एम संबोधवो.

सूत्रधारे पारिपार्श्विकने **मारिष** केहेवुं.

विद्वान् अथवा राजा आदिनी स्त्रियोने ज्येष्ठ, मध्यम, अने अधम एओए तेमना पतिनी योग्यता प्रमाणे संबोधवी. जेम **देवि**, **स्वामिनि** इत्यादि.

उत्तम स्त्रीपात्रे उत्तम स्त्रीने **वयस्या** केहेवी. मध्यमपात्रे मध्यम स्त्रीने **हंहो** कहीने संबोधवी.

अधमपात्रे अधम स्त्रीने हंडे कहीने संबोधवी.

बराबरीनी स्त्रियोए अन्योन्य हला कहीने संबोधवी.

तेमज बराबरीनी दासियोए पण मांहोमांहे एमज केहेवुं.

वेश्याने हंजे कहीने संबोधवी.

कुट्टिनीने अज्जुका केहेवी.

पूज्य वृद्ध स्त्रीने अंबा कहीने संबोधवी.

दासीने चेटी कहीने संबोधवी.

बाकीनां कपालिक, रुधिरप्रिय, एवां संबोधन प्रकरणने अनुसरतां पाखंडी पात्रोमां योजवां.

शकार आदिने भद्र अने दत्त तेना नामने छेडे मूकीने संबोधवा.

छत्रीश लक्षण.

नाटकमां नीचेनां छत्रीश लक्षणमांथी यथालाभ योजवां.

१ भूषण.	१३ विचार.	२५ माला.
२ अक्षरसंघात.	१४ दिष्ट.	२६ अर्थापत्ति.
३ शोभा.	१५ उपदिष्ट.	२७ गर्हण.
४ उदाहरण.	१६ गुणातिपात.	२८ पृच्छा.
५ हेतु.	१७ अतिशय.	२९ प्रसिद्धि.
६ संशय.	१८ विशेषणं.	३० सारूप्य.
७ दृष्टान्त.	१९ निरुक्ति.	३१ संक्षेप.
८ तुल्यतर्क.	२० सिद्धि.	३२ गुणकीर्त्तन.
९ पदोच्चय.	२१ भ्रंश.	३३ लेश.
१० निदर्शन.	२२ विपर्यय.	३४ मनोरथ.
११ अभिप्राय.	२३ दाक्षिण्य.	३५ अनुक्तसिद्धि.
१२ प्राप्ति.	२४ अनुनय.	३६ प्रियवचन.

१ **भूषण**–अलंकार अने गुणनो* परस्पर योग थाय ते. जेम,

(गीति.)

हे मुग्धे ! आ कमलो, आक्षेपे† तुज मुखतणी श्री गर्वे;
शुं दुष्कर छे जेने कोष अने दंडनी मदद सर्वे. २१३

जेनी पासे कोष (एटले धनभंडार अथवा कली) अने दंड (एटले धन मेळववानो उपाय अने कमलनुं नाळ) समग्र होय तेने दुष्कर शुं ?

आ प्रमाणे **श्लेष**अलंकार थयो.

उपमान जे कमल जेनी शोभा उपमेय जे मुख तेमां गई माटे **निदर्शन** अलंकार थयो.

' कमल मुखश्रीने आक्षेप करेछे (खेंची ले छे.) ए विशेष कथन छे तेने दृढ करवामाटे सामान्य कथन कर्युं के, कोष अने दंडथी जे समग्र होय तेने दुष्कर कांई नथी, माटे आ स्थाने **अर्थान्तरन्यास** अलंकार थयो.

ए रीते त्रण अलंकार अने माधुर्य अने प्रसाद, ए गुण छे तेनो योग थयो माटे भूषण.

२ **अक्षरसंघात**–विचित्र अर्थ जेमां रहेला एवा थोडा अक्षरवडे वर्णन करवुं ते.

जेम, शाकुन्तलमां.

राजा–तमारी सखीने शरीरसंताप बाध तो नथी करतो ?
प्रियंवदा–हवणां औषध मळवाथकी शान्त थशे.

भावार्थ के, राजाना मेळापरूपी औषधनी प्राप्ति थतां शरीरसंतापनुं कारण जे राजा छे, ते बाध करनार थई पडशे नहि, एम विचित्र अर्थ थोडा वर्णनमां वर्णव्यो.

---

* १ माधुर्य, २ ओज, ३ प्रसाद एवा त्रण गुण छे. † खेंची ले.
१ ट ठ ड ढ ण जेमां न आवे, र ने ण लघु जोइये, समास न जोइये.

३ **शोभा**—एक प्रसिद्ध अर्थ थतो छतां, बीजो अप्रसिद्ध अर्थ तेमांथी नीकळे, तथा जेमां श्लेष अने विचित्र अर्थ होय ते.

(गीति.)

सद्वंश संभवे[१] ज छे, शुद्ध[२] अने कोटिदे[३] गुण[४] आन्वित;
ए गुणथी युक्त छतां, क्रूर[५] तो तजवो धनुष सम खचित. २१४

४ **उदाहरण**—तुल्यअर्थयुक्त वाक्यथी दृष्टान्त दइने, पोताने प्रिय होय ते अर्थ साधवामां आवे ते.

जेम,

(गीति.)

*सखि ! कान्तने मळी ए अति सारू तो करी सुखे सूती;
रवि वण शी दिन शोभा ? तेमज शशीवण शी रात्रनी द्युती. २१५

५ **हेतु**—संक्षेपमां कहेलो हेतु बतावीने इच्छेला अर्थनुं जणावनारुं जे वाक्य ते.

जेम, वेणीसंहारमां. (ब. म. भा. पृ. १३) भीम प्रति दासी.

दासी—में तो एवो उत्तर दीधो–भानुमती बाई.

(चामरछंद.)

वेणी तो छूटि थई, नथी हजूय ताहरी,
बाइ पंडकेरी केम बांधशेज माहरी;

धनुषना संबंधमां.

१ सद्वंश संभव (धनुष सारा वांसनुं बनेलुं) २ गांठाविनानुं. ३ अणीवाळुं. ४ दोरीसहित. ५ कठिन.

पुरुषना संबंधमां.

१ उत्तम कुलमां जन्मेलो. २ शुद्ध जातिनो. ३ करोडो रुपिया देनार. ४ गुणेकरीने युक्त. ५ जालम अथवा कुटिल.

* कान्तविना दुःख वेठती विरहिणीनी आ उक्ति पोतानी सखी प्रति छे तेमां सखीने तेनो कान्त मळ्यो तेप्रमाणे पोताने प्रिय अर्थ जे कान्तमेळाप ते साधवानी सूचना सखीने करी.

सांभळी जवाब दिलमां घणुंज लागियुं,
पाळों घोची होय, तेम तेह उर वागियुं. २१६

६ संशय—जेना जाणवामां खरो भेद आव्यो न होय तेवानां निश्चयविनानां वाक्य.

जेम, ययातिविजयमां.

(गीति.)

आ यक्षकेरी कन्या के स्वर्ग पतितणी खरी श्री छे,
अथवा पार्वती छे के, सौ देशनी देवी एक आवी छे. २१७

७ दृष्टान्त—पोताना पक्षनो अर्थ साधवामां जे उदाहरण आपवुं ते.

जेम, वेणीसंहारना पेहेला अंकमां भीम प्रति—

सहदेव—आर्य, एवुं बोलवुं एने उचित छे; कारण के, दुर्योधननी स्त्री छे.

(गीति.)

पतिना संगे स्त्रीनुं, तेना जेवुंज दुष्ट मन थाय;
झेरी झाड विंटायल वेलो मूर्छित करे मधु छतां य. २१८
(ब. म. नुं भाषान्तर.)

८ तुल्यतर्क—चालता अर्थथी तेवाज भावी अर्थनो तर्क करवो ते.

जेम, वेणीसंहारमां. (ब. म. भा. पृ. ३०)

(गीति.)

वात कदि स्वप्नानी, सत्य कदि वा असत्य पण थाय;
शुं बोलुं शत संख्या, लागु पण मुज अनुजने थाय. २१९

९ पदोच्चय—जे पदोनो अर्थानुरूप संचय ते. एटले जेवो रस तेने अनुसरता शब्दोनी रचना: जेम के, शृंगारमां मृदु शब्दनी रचना आवे अने वीर के रौद्रमां उद्धत शब्दोनी रचना आवे.

जेम, शाकुन्तलनाटकमां. (द. प्रा. भा. पृ. १७)

(गीति.)

अधर कुंपळिया जेवा, भुज कोमल जेवी वृक्षनी डाळ;
पुष्प सरीखुं जोबन, जोतामां मन हरेछ तत्काळ. २२०

---

१ संस्कृतमां विटप शब्द छे तेनो अर्थ डालनो नवो अंकुर.

आ सावयवरूपक अलंकार छे. अंगने लतानुं रूप आप्युं छे. अधरने किशलयनुं रूप आप्युं छे. भुजने विटप एटले लताना अग्रभागनुं रूप आप्युं छे. यौवनने कुसुमनुं रूप आप्युं छे.

आ उदाहरणमां जे पद मूक्यां छे तेमनुं अने तेओना अर्थनुं सुकुमारपणुं सरखुंज छे.

१० **निदर्शन**—परपक्षवाळाने निराश करवा प्रसिद्ध अर्थनुं परिकीर्त्तन करवामां आवे ते.

(गीति.)

हे नृपति ! अरिविधर्मां, क्षत्रियधर्मनुं अनुकरण छोडो:
वाली पराङ्मुख जे, ते पर रामे न बाण शुं छोड्यो ? २२१

परपक्षवाळा एटले शत्रुने आवा कथनथी भय थतां निराश थवानुं कारण थयुं.

११ **अभिप्राय**—सादृश्यथी अद्भुत अर्थनी कल्पना करवी ते.

जेम, शाकुन्तलमां. (झ. कु. भा. पृ. १२)

(उपेंद्रवज्रा.)

स्वभावथी सुंदर रूप आ जे, घडाय ए तापसकर्म काजे;
धरेछ एवो अभिलाष दीले, उमेद तेमां ऋषिनी न खीले,
खरे करे पंकज पत्र धारे शमी तरू छेदन एम धारे.
न थाय ए छेदन रे लगार वृथाज तेवो मुनिनो विचार. २२२

शकुंतला सरखी कोमलांगीने ऋषि विकट काम करवाने पात्र समजे छे; ते कमलना दलनी धाराथी शमीवृक्ष काप्या जेवुं छे एम राजाए अद्भुत अर्थनी कल्पना करी मांटे अभिप्राय लक्षण थयुं.

१२ **प्राप्ति**—कांई पण अंशना आधार उपरथी बीजुं कांई थोडुं अनुमान करवुं ते.

जेम, साहित्यदर्पणना कर्त्ता विश्वनाथे करेली प्रभावतीमां.—

(गीति.)

आ चोमेर भटकता, भ्रमराए तो खचित करी जाणुं
प्रभावती मुज दयिता, अवश्य दीठी हशे खरूं मानुं. २२३

१३ **विचार**–युक्ति भरेलां वाक्य उपरथी अप्रत्यक्ष अर्थनुं ग्रहण करी लेवुं ते.

जेम, विश्वनाथकृत चंद्रकलामां.—

(**मालिनी वृत्त.**)

राजा—अति मदन विकारो नक्की ए तो छूपावे,
हसन करतां दीसे तोय तेमां न आवे;
नजर रही करे छे तोय जोती न खोले,
वचन सखिशुं के'तां वांकडां वेण बोले. २२४

चंद्रकलाना मननो विकार प्रत्यक्ष थयो नथी तो पण तेनी स्थिति जोइ युक्तिथी राजाए प्रत्यक्ष कर्यो.

१४ **दिष्ट**–देश कालना स्वरूप उपरथी जे वर्णन करवुं ते.

जेम.—

वेणीसंहारना प्रथम अंकमां भीम कोपायमान् थयो छे तेवा समयने अनुसरतुं द्रौपदीना प्रवेश उपरथी सहदेवनुं कथन.

(**गीति.**)

विजळीकेरो अग्नि, वर्षाकाले प्रदीप्त ज्यम भासे,
निरखी आंसु तेनां, भीम अतिशय नक्की कुपित थाशे. २२५
(ब. म. भा. पृ. ९)

१५ **उपदिष्ट**–शास्त्रने अनुसरीने मनने हरण करे एवुं उपदेशनुं वाक्य.

जेम, शाकुन्तल नाटकमां. (झ. कृ. भा. पृ. ७९)

(**शार्दूलविक्रीडित.**)

सेवा तुं करजे सदा मनथकी तारा वडीलोतणी,
सारो स्नेह सखी समान धरजे तारी सपत्नी भणी;
भर्त्ता रोष करी वढे कदि तने सामे न तोये थती,
तारे सेवक साथ रोज वदतां दाक्षिण्यता राखवी. २२६

इत्यादि.

---

१ जणाई आवे नहि.

१६ **गुणातिपात**—गुणथी विपरीत कार्य करवुं ते.

जेम, चंद्रकलामां. चंद्रने आवुं कृत्य करनारो कहीने ठपको आपे छे.

(गीति.)

तिमिर तुं नाश करे छे, तुज [१]पादनुं सौ ग्रहण करी ले छे;
शिव शिर वास करे छे, तथापि स्त्रीनुं जौवन हरी ले छे. २२७

१७ **अतिशय**—सामान्यगुण जे होय तेना करतां वृद्धि वर्णन करी बताववी ते.

जेम, चंद्रकलामां राजा चंद्रकलानुं मुख जोइने.

(**कवित.**)

कलंक रहित चंद्र हे सुमुखि! तुंने मळ्यो,
ते तो क्यांथकी तें प्राप्त करी लीधो के' मुने;
जो ए चंद्र मध्यभागे चंचल थयेलां एवां,
नूतन बे कमल[२] आ बिराजी रह्यां तुने;
तेनी नीचे शब्द थतो शंख[३] तो शोभी रह्यो छे,
मस्तक उपर वस्यो भृंग[४] समुदाय छे
चंद्रने तो दोषा[५] संग थाये ते पूरो प्रकाशे,
तुज मुखकला दोषाविना पूर्ण थायछे. २२८

१८ **विशेषण**—सिद्ध अर्थ कहीने विशेषोक्ति करवी ते.

जेम, राजाने सरोवरसाथे सरखावे छे.

(**प्लवंगम जाति.**)

दूर तृषा[६] करनार, छे विमळ तुं घणो,
[७]द्विजतणो आवास, प्रिय अति सौतणो;
पद्माकर[८] के'वाय वळी बुध[९] तुं खरो;
ते साथे तुं घणो जडाशय[१०] आकरो. २२९

---

१ किरण. २ आंखो. ३ गळुं. ४ भ्रमरजेवो काळो चोटलो. ५ रात्रि. ६ धननी अने जलनी. ७ ब्राह्मण, पक्षी. ८ पद्म अने पद्मा (लक्ष्मी)नी आकर-खाण. तळाव कमलोनी खाण छे अने राजा लक्ष्मीनी खाण छे. ९ जाणनारो. १० डा ने ला एकज छे माटे (जलाशय) जलनुं स्थान-(जडाशय) जड अंतःकरणवाळो.

आ उदाहरणमां जलाशय (सरोवर) साथे राजानें सरखावतां जलाशय करतां बुधत्वमां विशेष उक्ति वर्णवी.

१९ निरुक्ति–पूर्व सिद्धार्थनुं कथन. एटले प्रथम जे अर्थ-सिद्ध थइ गयो होय तेनुं पुनः कथन करी बताववुं.

जेम, वेणीसंहारना पांचमा अंकमां.

भीम– **(इंद्रवज्रा.)**

जेणे हण्या छे सउ कौरवोने,
जे मत्त दुःशासन-रक्त-पाने;
संछेदि दुर्योधनना उरूने,
ते भीम हुं पाय नमुं गुरूने. ५३

(व. म. भा पृ. १०१)

२० सिद्धि–इष्ट अर्थनी प्राप्तिमाटे बहु गुणनुं कीर्तन करवुं ते. जेम,

(गीति.)

पृथ्वी धारण करवा, शेष अने काचबानुं बल मळियुं;
पण भेगुं बल बेनुं, हे नृप तुज एकलाविषे भळियुं. २३०

राजामां पृथ्वी धारण करवारूप गुण सिद्ध करवामाटे तेनामां कूर्म अने शेषना गुणनुं कीर्तन कर्युं.

२१ भ्रंश–कोपायमान् थयेलो, जे केहेवानुं होय तेथी बीजी रीते कही जाय ते.

जेम, वेणीसंहारमां. (व. म. भा. पृ. २३)

दुर्योधन कंचुकी प्रति.

(वैतालीय वृत्त.)

सह भृत्य गणो स बांधवो सह मित्रो स सुतो सहानुजो,
हणशे रणमां सुयोधने, सुतपांडु स्वबले त्वरार्थो तो. १९

(भावार्थ–पोते पांडवोने मारशे एम केहेवा धार्युं हतुं तेने बदले सुयोधन मराशे एवुं विपरीत बोलायुं.)

૨૨ **વિપર્યય**—સંદેહથી વિચારનો અન્યથાભાવ થઇ જવો તે.

જેમ, (કોઈ કવિ રાજાવિષે કેહેછે).

(ગીતિ.)

લોક અદાતા માની, સંતોષવિષે ઉઠી ગઈ પ્રીતિ;
આપ છતાં હે નૃપતિ ! એ નિશ્ચયની ઘટિત નથી રીતિ. ૨૩૧

સંદેહથી રાજાને અદાતા ગણ્યો હતો તેનો અન્યથાભાવ એટલે દાતા ગણ્યો.

૨૩ **દાક્ષિણ્ય**—આચરણથી તથા વાચાથી પરચિત્તને અનુસરવું તે.

જેમ, હનુમાન્ કેહેછે.

(ગીતિ.)

હે વિભીષણ તું નૃપ થા, લંકાપુરી ભલે કરનીં તું વશુ[1]
આર્યનીં પ્રીતિ જે પર સિદ્ધિ થવા વિઘ્ન તો નડે ન કશું. ૨૩૨

વાચાથી, હનુમાને પરચિત્ત એટલે રામના ચિત્તનું અનુસરણ કર્યું એટલે રામનો જે ભાવાર્થ હતો તે કહી બતાવ્યો.

એજ પ્રમાણે આચરણનું પણ ઉદાહરણ જાણવું.

૨૪ **અનુનય**—સ્નેહ ભરેલાં વાક્યથી અર્થ સાધી લેવો તે.

જેમ, વેણીસંહારમાં અશ્વત્થામા પ્રતિ કૃપાચાર્ય કેહેછે.

(શા. સુ. ભા. પૃ. ૬૧ અને બ. મ. ભા. પૃ. ૬૪)

"શાસ્ત્રવિદ્યામાં મહા પંડિત અને બલનો સાગર એવો બીજો દ્રોણાચાર્યજ તું છું, તારામાં કોઈ ગુણ નથી એમ નથી."

આવાં મીઠાં વચન કહીને યુદ્ધમાં તેને યોજવો છે માટે તે પ્રસંગે અનુનય લક્ષણ છે.

૨૫ **માલા**—પ્રિયઅર્થ સંપાદન કરી લેવામાટે અનેક રીતે કાલાવાલા કરવા તે. (સામા જનના અર્થ પૂરા પાડવા)

જેમ, શાકુન્તલ નાટકમાં. (જુવો ઝ. ભા. પૃ. ૬૪)

(વસન્તતિલકા.)

"તારો અરે શ્રમ તમામ ઉતારનાર,
થંડા અને કમલપત્રતણા બનેલા;

---

૧ તારા સ્વાધીનમાં.

पंखा थकी पवन शीतल हुं उराडी
वायु शरीर तुज शान्ति व्यथा मटाडी.
खोळे मूकीश, अथवा, करभोरु तारा,
बन्ने पगो कमलपत्र समान राता;
जेथी तने पलकमां सुख शान्ति थाशे,
ते रीतथी चरण मर्दन हाथ कर्शे." २३३

२६ अर्थापत्ति–अर्थान्तरनी उक्तिथी अन्य अर्थ जे भासे छे ते.

जेम, वेणीसंहारमां. (जुवो शा. सु. भा. पृ. ९३)

द्रोणाचार्य अश्वत्थामाने राज्याभिषेक करवा इच्छेछे, एवुं दुर्योधनने कर्णे कह्युं ते उपरथी दुर्योधन केहेछे.–

"ए एमज छे एमां संशय शानो? एवुं जो न होय तो आम थाय? जयद्रथने अभयपद आपीने कोई मारतुं होय तो ते जोई रेहे? पण ते द्रोणे कर्युं, पेहेलां अभयपद आप्युं, पछी अर्जुने मार्यो ते जोई रह्या."

२७ गर्हण–दूषण प्रसिद्ध करती वेळा मेणां मारवां ते.

जेम, वेणीसंहारमां कर्ण प्रति अश्वत्थामा केहेछे. (जुवो शा. सु. भा. पृ. ९६)

"मारां शस्त्रोने तारां शस्त्रोनी पेठे गुरुनो शाप लाग्यो नथी के लडाइमांथी तारीपेठे नाशी आवुं ने शस्त्रविना शोक त्याग करूं?"

२८ पृच्छा–प्रार्थना भरेलां वाक्योथी पोतानी इष्टवस्तुविषे शोध करवो ते.

जेम, वेणीसंहारमां. (ब. म. भा. पृ. ७४)

"**पुरुष**–अरे भला गृहस्थो अहीं कोइ जग्याए अमारा महाराज दुर्योधनने सारथिसहित तमे कोइए दीठाछे के?"

२९ प्रसिद्धि–लोक प्रसिद्ध श्रेष्ठ ख्यातिवडे अर्थ साधन करवो ते.

जेम, विक्रमोर्वशीमां. (मारूं भा. पृ. ८८)

(गीति.)

छे चंद्र सूर्य जेना, मातामहने पितामहज एवो;
उर्वशी ने पृथ्विए स्वेच्छाथी पति करेल हुं तेवो. २३४

३० सारूप्य—पराभव करनारनी साथे सारूप्य एटले सरखा-पणाथी क्षोभ सहवर्तमान तुलना करवी.

जेम, वेणीसंहारमां. (शा. सु. भा. पृ. ११९)

"युधिष्ठिर (दुर्योधन जाणी भीमने बाथमां ले छे) अरे दुष्ट दुर्योधन! भीमने अने अर्जुनने मारनार तुंज खरो के नहि ?" इत्यादि.

३१ संक्षेप—जे संक्षेपथी बीजाना कार्यमाटे पोतानी योजना करे ते.

जेम, चंद्रकलाविषे.

राजा—प्रिये शिरीष[1] पुष्प सरखा तारा मृदु अंगने व्यर्थ तुं शुं करवाने खेद पमाडे छे ?

(पोताने बतावीने) तारी इच्छा प्रमाणे पुष्प एकठां करीने तने आपवाने आ दासजन तैयार छे.

३२ गुणकीर्त्तन—गुणनुं वर्णन करवुं ते.

(कवित.)

खंजनने गांजी जाय एवां नेत्र रुडां राजे,
हाथ बे तो कमलना शत्रु थइ जाम्या छे;
करि कुंभ केरी भ्रान्ति पूरेपूरी पडे एम
बंने वक्षोज उन्नति परिपूर्ण पाम्या छे.
सुवर्णना वर्णसम शोभती चंपानी कली,
तेनी तो समान जेनी कान्ति तो विराजी छे;
अमृतनी साथे स्पर्धा करावनारी वाणी छे:
कटाक्ष छटा जाणे को कुवमाला राजी छे. २३५

३३ लेश—जे सादृश्य पुरःसर (सरखामणी करनारूं) वाक्य बोलावामां आवेछे ते.

जेम, वेणीसंहारना बीजा अंकमां दुर्योधन विनयंधर प्रति.—

(अनुष्टुप्.)

मारतां वृद्ध गांगेय, शिखंडी मोखरे करी;
पांडवोनी थइ श्लाघा, ते थशे आपणी खरी. २३६
(ब. म. भा. पृ. २३)

---

१ अळशीनुं फूल.

३४ मनोरथ—कोई बीजा प्रकारे करीने पोताना मननो अभिप्राय कही बताववो.

जेम,

(प्लवंगम जाति.)

जो तुं प्रिया आ स्मरे थयो जड जे अने
काम क्रीडामां कुशळ हंस जणवुं तने;
पोतापर विश्वास नत्तो धर्यो जे रही,
तेवीं प्रियाने चुम्बीं आप रीजवे अहीं. २३७

आ उदाहरणमां हंसविषे कथन करीने पोतानो अभिप्राय कही बताव्यो छे.

३५ अनुक्तसिद्धि—रूप लावण्यादि अतिशय जणाववामाटे अतितर्क करवो ते.

जेम, गृहवृक्षवाटिकामां.

(गीति.)

हे प्राज्ञे तन्वि जो, सुंदर चंद्रनीं समीप बे अत्र;
पुष्य अने पुनर्वसु एवां कल्याणकारि नक्षत्र. २३८

विश्वामित्रनी पासे रामलक्ष्मणने जोई सीताप्रति तेनी सखियोनी उक्ति छे.

अहि चंद्रादिकनुं पृथ्वीउपर वर्णन कर्युं तेथी अतितर्क कर्यो अने तेने लीधे रामादिकना रूप तथा लावण्यातिशय प्रतीत थयां.

३६ प्रियवचन—पूज्यने प्रमाण करवामाटे जे हर्षयुक्त भाषण ते.

जेम, शाकुन्तलमां. (जुवो ज्ञ. भा. पृ. १९१)

(वसंततिलका.)

"फूलेछ पूर्वे फूल ते पछी फल,
अगाउ मेघोदय ते पछी जल;
सदाय आ कारण कार्यनो क्रम,"
(परन्तु) प्रसाद पूर्वे पुंठथी कृपा तम. २३९

नाट्यालंकार.

१ आशिष्.	१२ उपपत्ति.	२३ अभिमान.
२ आक्रन्द.	१३ आशंसा.	२४ अनुवर्त्तन.
३ कपट.	१४ अध्यवसाय.	२५ उत्कीर्त्तन.
४ अक्षमा.	१५ विसर्प.	२६ याञ्चा.
५ गर्व.	१६ उल्लेख.	२७ परीहार.
६ उद्यम.	१७ उत्तेजन.	२८ निवेदन.
७ आश्रय.	१८ परीवाद.	२९ प्रवर्त्तन.
८ उत्प्रासन.	१९ नीति.	३० आख्यान.
९ स्पृहा.	२० अर्थविशेषण.	३१ युक्ति.
१० क्षोभ.	२१ प्रोत्साहन.	३२ प्रहर्ष.
११ पश्चात्ताप.	२२ साहाय्य.	३३ उपदेशन.

१ आशिष्—इष्ट जननुं शुभ इच्छवुं.

जेम, शाकुन्तलमां. (द. प्रा. भा. पृ. ८८)

(गीति.)

काश्यप—"था पतिने बहु वा'ली, शर्मिष्ठा नृप ययातिने जेम.
थाओ सुत तुज पुरुसम, पृथ्वी पति तेहने थयो तेम." २४०

२ आक्रन्द—शोकथी प्रलाप करवो ते.

जेम, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां.

"**कंचुकी** (म्होटेथी रडेछे) हायरे! सार्वभौम पांडुराजा! तारा पुत्र अजातशत्रु, भीम, अर्जुन, नकुल अने सहदेवनो आवो दारुण परिणाम थवो जोइये के? हे देवि कुंति! भोजराजाना मंदिरनी पताका! तने शुं दुःख आ!

(शार्दूलविक्रीडित.)

तारा बंधु सुते मुरारि वडिले गांडीविना स्यालके,
हस्ती भीमतणा गुरुज हलिए शत्रुतणा पालके;
तारा पुत्ररुपी महान वनने बाळ्युं जुओ सेजमां,
जेणे बाहु बळे मही सुख दइ पाळी समाधानमां. २४१

(ब. म. भा. पृ. १३०)

३ **कपट**—मायाथी बीजुं रूप धारण करवुं ते.

जेम, कुलपति अंकमां.

(गीति.)

मृगनुं रूप तजी दइ कपटतणुं तो धरी शरीर जाते;
युद्धे लक्ष्मण वीरने, असुरे संशय कर्यो बहु भाते. २४२

४ **अक्षमा**—कोईना भणीथी थयेलो थोडो पण पराभव सहन न थइ शके ते.

जेम, शाकुन्तलमां.

राजा—अरे सत्यवादिन्! तुं केहेछे ते वात कदापि खरी होय तो पण आ स्त्रीने ठगवाथी मने शुं फल थवानुं छे?

शार्ङ्गरव—विनिपात, बीजुं शुं?

५ **गर्व**—अभिमानयुक्त वाक्य.

जेम, शाकुन्तलमां. (झ. भा. पृ. १२४)

"**राजा**—शुं मारा माणसोने पण पिशाच पीडा करेछे? ने ते वळी मारा घरमांज?" इत्यादि.

६ **उद्यम**—कार्यनो आरंभ.

जेम, कुम्भनेविषे.

रावण—हुं शोकने अधीन थइने मृत्युज जोऊंछुं.

अहिंथी प्रारंभीने ते लडाईनी तैयारी करेछे त्यांसूधी.

७ **आश्रय**—पोताना कार्य हेतुनेमाटे गुणवंतोनो आश्रय लेवो.

जेम, बिभीषणनिर्भत्सन अंकमां.

"**बिभीषण**—त्यारे रामनोज हुं आश्रय करूंछुं इत्यादि."

८ **उत्प्रासन**—असाधु छतां साधुपणानुं अभिमान धारण करनारनो उपहास करवो ते.

जेम, शाकुन्तलमां. (द. प्रा. भा. पृ. ११९)

"**शार्ङ्गरव**—ज्यारे बीजी स्त्रीनी संगत थवाथी शकुन्तला साथे थयेला लग्ननी वात तुं भूली गयो छे, त्यारे तने अधर्मथी बीहीनारो केम केहेवो?"

९ **स्पृहा**—वस्तुना रमणीयपणाथी ते वस्तुविषे आकांक्षा थवी ते.

जेम, शाकुन्तलमां.

"राजा–आ प्रियानो अक्षत थयेलो सुन्दर अधरोष्ठ स्फुरायमान थइने प्राशन करवाने आज्ञा आपतो होय एम जणाय छे."

१० क्षोभ–धिकारयुक्त वचन बोलावनार जे आवेश ते.

जेम,

(गीति.)

हे चांडाल तपस्विन्! गुप्त रुपे वालिने हण्यो भाळ्यो;
ते साथे तुज आत्मा, हत करी परलोकमां जतो खाळ्यो. २४३

११ पश्चात्ताप–प्राप्त थयेला अर्थनो मोहथी धिक्कारे करीने पछवाडेथी ताप करवो ते.

जेम, अनुतापअंकमां.

"राम–मने देवियें घणी वार शुं चुंबन कर्युं नथी? अने मिथ्याशाप पण दीधो नथी? इत्यादि.

१२ उपपत्ति–अर्थसिद्धिनेमाटे हेतुनो उपन्यास करवो ते. एटले खरूं कारण बताववुं.

जेम, नागानंद नाटकना वध्यशिला अंकमां जीमूतवाहन शंखचूडने केहेछे.

(गीति.)

तुं जीव तो ए जीवशे तारा मरवा थकी तजशे प्राण;
इच्छे उगारवामां तो मुज प्राणथी उगार तुज प्राण. २४४

आ स्थाने शंखचूडनो जीव उगारवो ए अर्थसिद्धि छे. तेनेसारू कारण बताव्यां छे.

१३ आशंसा–आशा करवी.

जेम, मालतीमाधवमां श्मशाननेविषे.

"माधव–एनुं मुख जाणे कामनुं केवल मंगल गृह; ते फरीने मारा जोवामां आवशे?"

१४ अध्यवसाय–प्रतिज्ञा एटले कार्य करवानो निर्देश करवो.

जेम, प्रभावतीमां.

वज्रनाभ— (रोला जाति.)

एनी छाती विषे प्रहार गदाना करतां,
चूरेचूरा थशे उतरशे नहि ते सरतां;
पृथ्वीने वळी स्वर्गभुवन आपनां गणाय,
तेने उगारीश रमत करतामां राय ! २४५

१५ **विसर्प**—जे आरंभेलुं काम खोटुं फल आपे ते.

जेम, वेणीसंहारमां कृपाचार्य केहेछे.

(गीति.)

केश एकना खेंचे, आवुं दारुण थयुंज फल ज्यारे;
बीजाना ताण्याथी, निश्चय मरशे प्रजा सकल त्यारे. २४६

(ब. म. भा. पृ. ५०)

भावार्थ के द्रौपदीना केश खेंचवाथी आ माठूं फल थयुं, अने हवे द्रोणाचार्यना केश खेंचवाथी खरेखर प्रजा मरशे.

१६ **उल्लेख**—कार्यनुं कथन,

जेम, शाकुन्तलमां. (झ. भा. पृ. ९) राजाप्रति.

वैखानस-समिधनां लाकडां एकठां करवा बहार नीकळ्या छिये. पणे मालिनी नदीने तीरे आश्रम देखायछे ते कण्व महर्षिनो छे. आपना बीजा कार्यमां कांई अडचण थती न होय तो, आप आवी, अमारी परोणागतनो सत्कार मान्य राखशो.

१७ **उत्तेजन**—पोतानुं कार्यसिद्ध करी लेवासारु बीजाने पाणी चडाववानेमाटे कठोर भाषण करवामां आवेछे ते.

जेम, रामायणमां इन्द्रजित गुप्त लडतो हतो ते प्रत्यक्षपणे देखा दे तो तेने मारवामां आवे एवा हेतुथी लक्ष्मण तेने केहेछे.—

(गीति.)

हे इन्द्रजित तुं छे नामे बळियो पण न कशो कामे,
अमथी डरी रूप छुपवी, लडे तुं धिक्कार ताहरे नामे. २४७

१८ **परीवाद**—कांइ पण दोष आरोपण करीने निन्दा करवी ते.

जेम, वेणीसंहारमां. (ब. म. भा. पृ. ७३)

दुर्योधन-छी छी सूत ! शी वात ए कही ते ?

(पथ्या गीति.)

पाळुं सदा हुं जेने, जे आज्ञांकित मने बहु प्यारो,
ते दुःशासन केरो, बलि दई कीधो बचाव तें मारो. २४८

१९ **नीति**–शास्त्रप्रमाणे वर्त्तवुं.

जेम, शाकुन्तलमां. (द. प्रा. कृ. भा. पृ. १३) सारथि प्रति.

"**राजा**–ऋषिना आश्रममां नमनताइथी जवुं जोइये." इ०

२० **अर्थविशेषण**–कहेला अर्थने बीजीए फरीथी कही बतावीने तिरस्कार करवो.

जेम, शाकुन्तलना पांचमा अंकमां शकुन्तलाने राजाने घेर मुकवा लई गया छे त्यां गौतमीना वचन उपरथी राजा केहेछेः–

राजा–(मनमां शंका आणीने, सांभळीने) अरे, आ **लफरूं क्यां लावीने नाख्युं.**

शार्ङ्गरव–शुं? आ "**लफरूं क्यांथी लावीने नांख्युं!**" एम केम कहोछो? आप तो लोक व्यवहारथी सारी पेठे माहितगार छो के—

(भुजंगप्रयात.)

"वसे पीहरे मानुनी होय सारी,
धरे ते विषे लोक संदेह भारी.
गुरु सर्व तेना मने तेथी चाहे,
सुता राखवा स्वामि धामे सदाये." २४९

(द. भा.)

२१ **प्रोत्साहन**–उत्साह भरेली भाषाथी कांई काम विषे कोइने योजना करवी.

जेम, बालरामायणमां ताडकानो वध करवाने रामचंद्रने विश्वामित्र उश्केरे छे केः–

(चान्द्रायन जाति.)

कालरात्रीसम अति भयंकर ए खरी,
हणवा आ ताडका बाल शंका करी;
स्त्री मारवी नहि योग्य वात नव धारवी,
त्रिलोक रक्षणकाज ताडका मारवी. २५०

२२ **साहाय्य**–संकटनेविषे परने अनुकूल थवुं.

जेम, वेणीसंहारना त्रीजा अंकमां अश्वत्थामा केहेछेः–

(गीति.)

दुःशासननुं लोही, अरिए पीतां थयो उदासी हुं;
युद्धे दुर्योधननुं, अन्य कियुं हित करीश वळती तुं. २५१

मामा, मूर्ख कर्णपर क्रोध चढावी में शस्त्र नांखी दीधां ए बहु खोटुं कर्युं. हशे हवे उपाय नहि, हवे तुं तो राजानी पछवाडे साहाय्य करवाने जा.

कृपाचार्य–आ हुं राजाने साहाय्य करवाने चाल्यो. तुं ए छावणीमां जई त्यांज रेहे.

(ब. म. भा. पृ. ६६)

२३ **अभिमान**–अहंकार.

जेम, वेणीसंहारना पांचमा अंकमां गांधारी प्रतिः–

दुर्योधन–माता! तुं एवुं केम बोलेछे?

(**वसंततिलका.**)

एवां अयोग्य वचनो क्यम मात भाखे,
सुक्षत्रिया थइ वळी, निज दैन्य दाखे,
चिंता तने शत सुतो विषये न कांई,
रक्षे मने क्यम दया तुजने न कांई. २५२

(ब. म. भा. पृ. ८९).

२४ **अनुवर्त्तन** अथवा **अनुवृत्ति**–नम्रतापूर्वक अनुसरण.

जेम, शाकुन्तलमां शकुन्तला प्रति राजा (झ. भा. पृ. १८.)

राजा—तमारी तपश्चर्या तो तमाम निर्विघ्ने चाले छे कनी?

अनसूया–आप सरखा अतिथिना पधारवाथी सर्वे कुशल छे.

२५ **उत्कीर्त्तन**–थई गयेला कार्यनुं कथन करवुं ते.

जेम, बालरामायणमां.

लंकामांथी सीताने लइने पुष्पकविमानमां बेशीने राम आवेछे, ते समये सीताने रस्तामां बतावेछे.

(**रोला जाति.**)

इंद्रजीते अहिपाश[1] करी अहिं लक्ष्मण बांध्यो,
तेनी छाती विषे दशमुखे शल्यज[2] सांध्यो;

---

१ नागपाश. २ बाण.

सजीवन करवा काज पछी हनुमाने जइने,
द्रोण समा पर्वतो अहिंज आण्या श्रम लइने. २५३

२६ याञ्चा—पोताना अथवा दूतना मुखवडे याचना करवी.

जेम, रावण प्रति अंगदः—

(पथ्या गीति.)

हजी पण सीता पाछी, देतां राघव दया तुं पर करशे.
तो पछी दशो करी शिर रमवा कपिने अवसर शिद धरशे. २५४

रामचंद्रजी भणीथी दूतने मुखे याचना थई.

बीजुं उदाहरण, रामनी रावण प्रति याचनाः—

"हे लंकेश्वर! जनकजा आप.
आ राम पोते तारीपासे याञ्चा करेछे."

२७ परिहार—अयोग्य काम करेलुं होय तेनो दोष मटाडवो (मार्जन करवुं.)

जेम, बालरामायणमां राम प्रति वालीः—

(पथ्या गीति.)

जीव जतीं वेळा दुखी थइ, घटित न वदवुं वद्यो हुं ते माटे,
हे बलवान! क्षमा कर, सुग्रीव अर्पण करूछुं ते साटे. २५५

२८ निवेदन—निन्दित काम करवामां आवतुं होय तेनो तिरस्कार कही बताववो.

जेम, राघवाभ्युदयमांः—

लक्ष्मण-(रामने) आर्य! समुद्रनी प्रार्थना करीने आप जवाने इच्छोछो? एते शुं?

(भावार्थ) एम करवुं घटतुं नथी, आपणे तो बलथी पार उतरवुं.

२९ प्रवर्त्तन—कार्यनुं जे सारी रीते प्रवर्त्तन (योजन) करवुं ते.

जेम, वेणीसंहारना छठ्ठा अंकमां कंचुकी प्रति.—

"**युधिष्ठिर**-भगवान्नी आज्ञाथी तेमना बहु माननी खातर तथा वत्स भीमसेनने विजय तथा मंगल प्राप्त थवासारू योग्य मंगल समारंभ चालु करवानुं केहे. इत्यादि.

(ब. म. भा. पृ. ११५.)

३० **आख्यान**—पूर्व वृत्तान्तनुं कथन.

जेम, बालरामायणमां पुष्पकविमानमां सीता प्रतिः—

राम—शत्रुना लोहीथी धो भराइ गया हता ते आ देश छे. इत्यादि.

३१ **युक्ति**—अर्थनी साधना (अवधारण) अथवा काम करवानो निश्चय.

जेम, वेणीसंहारना त्रीजा अंकमां अश्वत्थामानो प्रवेश थतां सर्वे नासेछे ते प्रति पोते केहेछेः—

(द्रुतविलम्बित.)

रण तज्या थकि मृत्यु मुके जदा,
रण पलायन युक्त दिसे तदा;
मरवुं सर्व जणे नकि को' समे,
क्यम मलीनज कीर्ति करो तमे ? २५६

(ब. म. भा. पृ. ४५.)

३२ **प्रहर्ष**—प्रमदनुं अथवा आनंदनुं अधिकपणुं.

जेम, शाकुन्तल नाटकमां. (झ. भा. पृ. १४४.)

राजा.—(हरखाइने मनमां) वाह ! वाह ! मारो मनोरथ तो संपूर्ण थयो. हवे हुं केम न हरखाउं ? (एम कहीने ते बालकने भेटेछे.)

३३ **उपदेशन**—शिक्षा अथवा शिखामण देवी.

जेम, शाकुन्तल नाटकमां. (झ. भा. पृ. २२.)

" **अनसूया** "—अरे सखि ! आ अतिथि महाराजनो बराबर सत्कार कर्याविना एमने अधवच छोडी स्वच्छंदथी जतां रेहेवुं तने घटारत नथी.

आ प्रमाणे जेमां समग्र सामग्री एटले पांच संधिओ तेमना अंग सहित, छत्रीस लक्षण, अने तेत्रीस अलंकार आवे तथा जेना अंक दश होय तेमज बाकीनां जे जे लक्षणो पूर्वे लखवामां आवी गयां छे ते यथास्थित आवे ते महानाटक केहेवाय.

छत्रीस लक्षण अने तेत्रीस अलंकार तथा संधिनां केटलांक अंग परस्पर मळतां आवेछे तो पण गड्डालिका प्रवाह प्रमाणे आ

ग्रंथमां लखवामां आव्यां छे तेनो हेतु ए छे के कोई पण प्रकारे ते रूपकमां आणवां जोइये.

दशरूपकवाळाए लक्षण तथा अलंकार पोताना ग्रंथमां दाखल कर्यां नथी तेनुं कारण पण उपर जणाव्युं तेज होवुं जोइये.

नाटकनी रचना.

१ रूपकना दश भेदमां नाटक ए भेद मुख्य छे. अने बाकीना गौण छे. वळी नाटकमां बहु रस आवेछे, अने पूर्वे कहेलां घणां खरां लक्षण तेमां होयछे, माटे आ स्थाने नाटकनी रचनाविषे प्रथम लखवामां आवेछे.

पूर्वरंग—नाट्यवस्तुना विघ्ननी शान्तिमाटे पूर्वे एटले प्रारंभमां गानारा जे प्रार्थना करेछे ते.

पूर्वरंगनां प्रत्याहार आदि घणां अंग छे पण नान्दी तेमां मुख्य छे.

नान्दी—देव, द्विज, नृप, गुरु, आदिना गुणनी स्तुति सहित आशीर्वचन युक्त जे प्रयोजवामां आवे छे ते.

साहित्यना ग्रंथोमां लखेछे केः—

तेनां पद[1] आठ, दश, बार, सोळ, अढार के, बावीश सुधी करवां. अने तेमां मंगल्य अथवा चंद्र, शंख, कमल, कोकपक्षी (चक्रवाक) कैरव (धोळुं कमल) ए शब्द मंगलवाचक छे, माटे तेमांना आववा जोइये.

केटलाक महाकवि जेवा के कालिदास एओए पोताना प्रबंधमां नान्दी करेली नथी. कारण के भरतमुनिए ए विषे कांइ सूचन

---

१ कवितानुं पाद ते पद. अथवा केटलाक विभक्तिना अंतने पद केहेछे. केटलाक वाक्यने पद केहेछे.

२ नान्दीमां सम पद जोइये एवो मेळ नथी. विषम होय तो पण चाले एम नाट्यप्रदीपमां लख्युं छे.

करेलुं नथी. मात्र नटने ते करवानी छे. जुनी प्रतोमां "नान्दीने अंते सूत्रधार" एम लख्या पछी कविना मंगलाचरणना श्लोक चाले छे. तेनुं कारण एमज जणाय छे के सूत्रधारे पोताना भणीथी नान्दी करी रह्या पछी कविनुं मंगलाचरण भणवुं.

पूर्वरंग करीने, सूत्रधार गया पछी, तेना जेवा गुणे करीने युक्त एवो बीजो पुरुष, लांबां डगलां भरीने अथवा नाचतो आवेछे. अने काव्यनी स्थापना करेछे, माटे ते स्थापक केहेवायछे. हवणां सूत्रधारने स्थापकनुं काम करवानो प्रचार पडी गयो छे. ते वस्तु, बीज, मुख के पात्रनी सूचना करेछे. अने दिव्य वस्तु होय तो पोते दिव्य बनेछे, अने मानुष्यक होय तो मनुष्य रूपमां आवे-छे.. अने बन्नेनुं मिश्रपणुं होयछे, तो पोते उभयात्मक बनेछे.

१ **वस्तुस्थापन**–एटले इतिवृत्तनी स्थापना.

जेम, उदात्तराघवमां:—

(कवित.)

जेम पुष्पतणो हार माथे चडावामां आवे,
तेम रामे पिता आज्ञा, माथे तो चडावीने;
वनवास माटे वाध्या तेथी भरते मातानो,
अने राज त्याग कर्यो भक्ति भाव लावीने;
बिभीषणने सुग्रीव रामने सहाय थया,
माटे परम संपत्ति प्राप्त करी आपी छे;
उन्मत्त वृत्ति वाळाओ रावण आदि हता जे,
तेओने हराव्या ने संहार्या वात आवी छे. २५७

२ **बीजस्थापन**–

जेम, रत्नावलीमां सूत्रधार पोतानी स्त्रीने केहेछे.

(पथ्या गीति.)

जलनिधिनी मध्येथी, द्वीपांतरथी दिगंतमांथी तो,
अनुकूल विधि आणी दे, अभिमतनो झट सुयोग दूरथी तो. २५८

(मारूं भा० पृ. ५.)

३ मुखस्थापन—श्लेषोक्तिवडे प्रस्तुतवृत्तान्त प्रतिपादक जे वाग्विशेष ते.

जेम, (कवित.)

प्रकट अने निर्मल चंद्रहास[1] मेळवेल,
एवो अने मनोहर अत्यंत जे आप छे;
बंधु जीवकेरुं[2] जेणे पोषण करेलुं पूरुं,
वळी जेनो पूरेपूरो प्रसर्यो प्रताप छे.
गाढतम[3] रावणने उखेड्यो सपाटा मांह्,
तेवा गाढतम घन कालने उखेडतो;
शरद ऋतुतणो आ सरस समय हवे,
जेवो जोइये तेवो जुवो प्राप्त थयो खेल तो. २५९

आ दृष्टान्तमां शरद ऋतु अने श्लेषोक्तिथी प्रस्तुत रामनोवृत्तान्त जणाई आवेछे.

शरद ऋतुमांः—

चंद्रहास एटले चंद्रनो प्रकाश निर्मल अने अत्यंत मनोहर छे, ने वळी बपोरियाना फूलनुं जेमां पोषण थायछे. इत्यादि.

राम पक्षमांः—

जेमणे प्रकट अने निर्मल खड्ग हाथमां धारण करेलो अने अत्यंत मनोहर तथा बंधुजीव एटले वानर आदिनुं जेमणे पोषण कर्युं छे, एवा रामे गाढतम एटले अत्यंत अज्ञानी एवा रावणने उखेडयो, तेम गाढतम घन कालने उखेडीने शरद ऋतु प्राप्त थयो छे. एम श्लेषवाळा शरद ऋतुना वर्णनथी राम रावणने हणी नांखशे एम प्रस्तुत वृत्तान्त सूचन कर्यो माटे मुखस्थापन थयुं.

४ पात्र प्रवेश—सूत्रधारे नीचेनो श्लोक कह्यो के ते प्रमाणे राजानो प्रवेश थायछे.

---

१ शरद पक्षमां चंद्रप्रकाश. राम पक्षमां खड्ग.

२ शरद पक्षमां बपोरियानुं फूल. राम पक्षे बंधुजनोनो जीव.

३ वर्षादनी ऋतुमां वादळांने लीधे अंधारुं रेहे छे ते. राम पक्षमां जेमां घणा तमोगुण रहेलो एवो रावण.

(अनुष्टुप्.)

मोह पाम्युं हतुं मारूं चित्त गायन रागथी.
जेम दुष्यन्त राजानुं वेगवाळा मृगे थकी. २६०

सभाजनोनी प्रशंसा काव्यार्थसूचक मधुर कवितावडे करीने पछी रूपक, कवि अने ते कविना गोत्रनां नाम आदिनुं कीर्तन करवुं. अने भारतीवृत्तिनो आश्रय लइने थोडुंक ऋतुनुं वर्णन करवुं.

४[1] **भारतीवृत्ति**—जेमां शुद्ध भाषा वधारे, वाणीनुं प्राधान्य विशेष, एवी नटाश्रय[2] व्यापारवाळी भारतीवृत्ति केहेवायछे.

तेना भेद चार छे.

१ प्ररोचना. २ वीथी. ३ प्रहसन. ४ आमुख.

१ **प्ररोचना**—प्रस्तुत अभिनय अर्थनी प्रशंसावडे श्रोताजनने उन्मुख करवा ते.

जेम, रत्नावलीमां. (जुओ मारुं भा. पृ. ९.)

(कवित.)

श्रीहर्ष निपुण कवि सभा पण गुण ग्राही,
वत्सराजनुं चरित लोकमां विख्यात छे;
अमे पण नाट्यमांहे कुशळ कोविद छिये,
एम सभा रंजननुं एके एक स्थान छे.
आवुं छे तो पछी मारा भाग्यना प्रतापे करी,
सर्वे गुणकेरो संधि सामटो मळेल छे;
तेथी आ विशेष समारंभ सारो शोभी उठे,
एमां कशी वातनी न नवाइ भळेल छे[3]. २६१

वीथी तथा प्रहसन विषे आगळ तेओना प्रकरणमां केहेवामां आवशे, पण आमुखनां अंग, वीथीअंग जेवांज छे, माटे तें अत्रे सूचववामां आवेछे.

---

१ जुवो पृष्ठ १३८ मे.

२ सूत्रधारनो अनुचर ते पारिपार्श्वक अथवा मारिष तेनाथी थोडाक उतरता दरज्जानो ते नट.

३ काव्यार्थापत्ति अलंकार छे.

४ **आमुख**—सूत्रधार सहित नटी, पारिपार्श्वक (मारिष) विदूषक अन्योन्य पोताना प्रस्तुत कार्य विचित्र भाषण वडे केहेछे ते. तेने प्रस्तावना पण केहेछे.

वीथी पोताना अंग सहित प्रस्तावनाना पेटामां गणायछे.

आमुख अथवा प्रस्तावनाना भेद त्रणं छे.

१ कथोद्घात. २ प्रवर्त्तक—प्रवृत्तक. ३ प्रयोगातिशय.

१ **कथोद्घात**—सूत्रधारनुं वाक्य अथवा तेना वाक्यनो भावार्थ ग्रहण करीने पात्रनो प्रवेश करवामां आवेछे ते.

जेम, रत्नावलीमां,

सूत्रधारना वाक्यनुं ग्रहण करीने यौगन्धरायण पात्रनो प्रवेश थयो छे. (जुवो मारुं भा. पृष्ठ ६.)

वेणीसंहारमां,

सूत्रधारना वाक्यनो अर्थ ग्रहण करीने भीमपात्रे प्रवेश करेलो छे. (ब. म. भा. पृ. ५ मुं.)

२ **प्रवर्त्तक-प्रवृत्तक**—प्रवृत्त अथवा चालता समयनुं सूचन करतां सूत्रधार, प्रवेश थनार पात्रनो आक्षेप करेछे, ते प्रमाणे पात्र प्रवेश करेछे.

जेम,

(कवित.)

प्रकट अने निर्मल चंद्रहासे मेळवेल,
एवो अने मनोहर अत्यंत जे आप छे;
बंधु[3] जीवकेरुं जेणे पोषण करेलुं पूरू,
वळी जेनो पूरेपूरो प्रसरयो प्रताप[2] छे.

---

१ साहित्यदर्पणमां उद्घात्यक तथा अवलगित वधारे छे, पण ते वीथी अंगमां आवेछे.

२ शरद पक्षमां चंद्रप्रकाश. राम पक्षमां खड्ग.

३ शरद पक्षमां बपोरियानुं फूल. राम पक्षे बंधु जनोनो जीव.

गाढतम[1] रावणने उखेड्यो सपाटा मांह,
तेवा गाढतम घन कालने उखेडतो,
शरद ऋतुतणो आ सरस समय हवे,
जेवो जोइये तेवो जुवो प्राप्त थयो खेलतो. २५९

आ कविता सूत्रधार कही रेहेछे के तरतज खड्ग धारण करेला राम प्रवेश करेछे.

३ प्रयोगातिशय-सूत्रधारना प्रयोगथी "ते आ" एवो आक्षेप थया पछी तेने अनुसरीने पात्र प्रवेश करेछे ते.

जेम, शाकुन्तलमां:—

(पथ्या गीति.)

तुज मनहर गायनथी, हुं परवश थइ गयो छुं बहु आजे,
ज्यम वेगाळा मृगथी, परवश दुष्यन्त तो थयो आ जे. २६२

ए पछी हरिणनी पछवाडे धाता दुष्यन्तनो प्रवेश थायछे.

वीथीनां तेर अंग भारतीवृत्तिनां अंग छे, तेमज वीथीनां अंग आमुखमां पण अंग गणवामां आवेछे, माटे ते अत्रे केहेवामां आवेछे.

१ उद्घात्यक.	**६ वाकेलि.**	**११ असत्प्रलाप.**
२ अवलगित.	**७ अधिवल.**	**१२ व्याहार.**
३ प्रपंच.	**८ गंड.**	**१३ मृदव.**
४ त्रिगत.	**९ अवस्यन्दित.**	
५ छल.	**१० नालिका.**	

१ उद्घात्यक—अन्यार्थवत्पद छतां पण पात्रना हृदयमां जे अर्थ रहेलो तेनी साथे मळती योजना करीने पात्र प्रवेश करेछे ते. अथवा अन्योन्य प्रश्नोत्तरमालामां प्रवेशकरनार पात्रनुं सूचन करवुं ते.

---

१ वर्षादनी ऋतुमां वादळांने लीधे अंधारूं रेहेछे. राम पक्षमां जेमां घणो तमोगुण रहेलो एवो रावण.

जेम, मुद्राराक्षसमां. (जुओ के. ह. ध्रु. नुं भा. पृ. ३४.)

सूत्रधार–सुंदरि ! चोसटे अंगे संपूर्ण ज्योतिषशास्त्रनुं में रटन कर्युं छे. पूज्य भूदेवोने माटे सामग्री तो ठीक छे, थवा दो. बाकी चंद्रग्रहण विषे तो कोइये तने भूलावामां नांखी छे. जो,

(**संगतिका.**)

नव पूर्ण मंडल चंद्रने, रिपु राहु राक्षस दुर्मने;
ग्रहवा सकेतु करे बले,

(पडदा पाछळथी) आह ! कोण आ मारा जीवमां जीव छतां चंद्रने बले ग्रहवानुं करेछे ?

सूत्रधार–(अधूरुं वृत्त पूरुं करतां) बुध–योगथी नहि ते वळे. २६३

नटी–स्वामिनाथ ! आ वळी कोण पृथ्वीपरनो मानवी चंद्रने ग्रहणना सपाटाथी बचाववानी हिमायत करेछे ?

सूत्रधार–सुंदरि ! में पण न ओळख्यो. भवतु ! पुनः पाठे साद ओळखाशे; जोइये (एम कही उपरनो श्लोक फरी बोलेछे) (श्लोक बोलतां बोलतां पडदा पाछळथी) आह ! कोण आ मारा जीवमां जीव छतां चंद्रगुप्तने बले ग्रहवानुं करेछे ?

सूत्रधार–(सांभळी) आहा, जाण्युं.

(**रोला जाति.**)

अयि ए तो कौटिल्य.

नटी–(थर थर धूजेछे.)

सूत्रधार–(श्लोक पूरो करतां)-कुटिल, जेणे झट बळथी.
भस्मज करी दीध नंद वंश निज क्रोध–अनळथी;
चंद्र ग्रहण कथार्थी नाम राशि लही हा ! ए—२६४

मौर्यचन्द्र–रिपु ग्रस्त शंकी अहिं आ ओ आवे माटे आवो, आपणे आम जतां रहिये. (बन्ने जायछे) (एवे छूटी शिखा छटकावतो **चाणक्य** प्रवेश करेछे).

बीजा भेदनुं उदाहरण पाण्डवानंदमां.

प्रश्न. (**कवित.**) उत्तर.

गुण मांह स्तुत्य कियो ? क्षमा गुण स्तुत्य छे ते,
पराभव कियो ? हार समानथी थाय जे;
दुःख मांहे दुःख कियुं ? बीजाने आश्रये रे'वुं,
स्तुति पात्र कोण ? करे निर्वाहनी सा'य जे.

मृत्यु ते कोने केहेवुं? दुःख एज मृत्यु छे ते,
शोक त्याग कोण करे? अरिने जीते ए तो,
आटली वातोनो अनुभव कोणे मेळव्यो छे,
विराट नगरे गुप्त रह्या पांडवोए तो. २६५

ए प्रमाणे प्रश्नोत्तरमालाथी पांडवपात्रनो प्रवेश थयो.

२ **अवलगित**—कार्य एकज प्रकारनुं छतां तेमांथी बीजुं कार्य साधवुं.

जेम, उत्तररामचरितमां सीताने वनक्रीडा करवानो दोहद उत्पन्न थवा उपरथी, तेने तेम करवा देवुं ए दोहदकार्यमांथी लोकना अपवादने लीधे तेनो त्याग करवो ए बीजुं कार्य सधायुं.

तेमज, छलितराममां.

राम—अयोध्या पिता रहित थई गई, तो हुं विमानमां बेशीने तेमां प्रवेश करनार नथी. उतरीने जइश (उतरेछे एटले भरतने जोइने.)

(पथ्या गीति.)

सिंहासनपर मूकी, पादुका वळी जटा शिरे धारी.
जपमाला करमां लइ, कोण नीचे आ जणाय तपधारी? २६६

ए प्रमाणे उतरवानां कार्यमांथी भरतना मेळापरूप बीजुं कार्य थयुं.

३ **प्रपंच**—अन्योन्य अयोग्य अर्थवडे (जेवा के परदाराविषे निपुणपणुं) वर्णन करवुं अथवा स्तुति करवी.

जेम, कर्पूरमंजरीमां.

(चोपाया.)

रंडा चंडा दिक्षिता ए धर्मनी नारी अमारी,
मांस मद्य ए खान पान छे भिक्षा भोजन भारी;
चर्मतणी शय्या अम माटे सूवासारू राजे,
आवो लाभज कौल धर्ममां कोने प्रिय नव आजे. २६७

अथवा साहित्यदर्पण प्रमाणे परस्पर वाक्य उपरथी उघाडो पडेलो हास्यजनक प्रपंच.

जेम, विक्रमोर्वशीमां (जुओ मारुं भा. पृष्ठ २७) बीजा अंकने प्रारंभे चोतराउपर बेठेलो विदूषक अने निपुणिका एओनी परस्पर वातथी प्रपंच उघाडो पडेछे.

४ त्रिगत–एक ध्वनि सांभळी अथवा श्रुतिनी समताथी तेना उपर अनेक अर्थनी योजना करवी.

जेम, विक्रमोर्वशीमां (मारुं भा. पृ. ९२ श्लोक ११२.)

(अनुष्टुप्.)

हे सर्व क्षितिधारीश, भमती विरहे भरी.
रामा रम्य वनान्ते आ, दीठी सर्वांग सुंदरी? २६८

(नेपथ्यमां पोताना शब्दनो पडघो थयो ते सांभळीने सहर्ष) शुं ए "दीठी" एम केहेछे? भले.

आ स्थाने प्रश्ननो वाक्यार्थ उत्तरना वाक्यार्थमां जोडवाथी अनेकार्थनी योजना थई.

५ छल–उपर उपरथी प्रिय वाक्य देखातां छतां अंदरथी अप्रिय भावार्थ जणाय ते.

जेम, वेणीसंहार नाटक अंक ५ मो (जुओ ब. म. भा. पृ. १००.)

भीमसेन–अहो दुर्योधनना सेवको! अरे गाभरा गाभरा अहिं तहिं केम भटकोछो! अमारी शंका धरशो नहि. अमाराथकी तमने भय थनार नथी. अमे पूछिये एटलानो तमे जवाब द्यो.

(स्रग्धरा वृत्त २७.)

कर्त्ता जुगारनो जे जतुमय[1] गृहने बाळनारो हतो जे,
कृष्णा केशांबरोनो[2] विकिरि पवन जे मित्र राधेयनो[3] जे;
भ्राता दुःशासनानो, धन खुचवी कर्या पांडुने दास जेणे,
बोलो क्यां छे तमारो, नृपति, निरखवा अत्र आव्यो हुं तेने. २६९

६ **वाकेली**–वाक्यनी केली एटले क्रीडा. प्रस्तुत अने आकांक्षावाळुं वाक्यनुं पूरुं थवुं ते. अथवा बे, त्रण उत्तर प्रत्युत्तर आवे ते.

---

१ लाखनुं. २ द्रौपदीनां केश तथा वस्त्रो. ३ कर्णनो.

जेम, उत्तररामचरितमां. (म. न. भा. पृ. ४९.)

वासंती- (वसंततिलका २३.)

तुं जीव, तुं हृदय छे मम प्यारी! बीजुं,
तुं कौमुदी नयननी, तुं सुधा ममांगे;[1]
एवां हजार वचने, रीझवी सुमुग्धा,
तेनेज शान्त, अथवा वदु शुं वधारे. २७०

(मूर्च्छा पामेछे).

राम-वाक्यनो विराम तथा मोह बे योग्यज स्थाने थयां. सखि! शान्त था, शान्त था.

उत्तर प्रतिउत्तरनो दाखलो. रत्नावलीना प्रथम अंकमां (जुओ मारुं भा. पृ. १०)

विदूषक-(राजानी आज्ञाथी उठीने चेटियो साथे नाचतां) अहो मदनिके! आम्रलतिके! तमारी भेरवी मने पण शिखवो.

मदनिका-(विहस्य) हताश! ए भेरवी नथी, पण काफी छे.

विदूषक-(सहर्ष) भवति! त्यारे तो पीवानी रमुज पडशे. एमां साकर स्हेज नांखी छे केनी?

मदनिका-नहि. ए तो पीवाय नहि पण गवाय.

७ **अधिबल**-अन्योन्य वाक्यनी स्पर्धाथी अधिक उक्ति थाय ते.

जेम, वेणीसंहारमां (ब. म. भा. पृ. १०१)

अर्जुन-उभो रेहे भाई, पेहेलो हुं आगळ थाउंछुं. (पासे जइने) हे तात! हे मात!

(शार्दूलविक्रीडित.)

शत्रुना जय केरी आश समरे, तारा सुतोये धरी,
जेणे लोक गण्या समान तृणनी वीर्याभिमाने करी;
ते राधासुतनो महा रणमुखे, जे छे निहंता रथी,
ते आ मध्यम पांडुपुत्र तमने पाये करेछे नति.[2] २७१

(ब. म. भा. पृ. १०३

दुर्योधन-अरे दुष्ट! भरतकुलाधम! द्यूतदास, पांडवपशु, हुं तारा सरखो व्यर्थ बडबडाट करनारो नहि, परंतु बोल्या प्रमाणे करनारो छुं.

---

१ मारा अंगमां. २ नमन.

(गीति.)

जोशे थोडी वारे, पांडव, समरांगणे सुतेल तने,
मारी गदार्थी घडेलां, भूषित थयलो उरोस्थिना भुषणे. २७२

ए प्रमाणे अर्जुन तथा भीम अने दुर्योधनना अन्योन्य वाक्यनी अधिक उक्ति थई.

८ **गंड**–चालता प्रसंग संबंधी सहसा भिन्नार्थक वाक्यनो योग थवो ते.

जेम, वेणीसंहारमां (ब. म. भा. पृ. ३९) दुर्योधन भानुमती प्रति केहेछे:–

दुर्योधन–प्रिय सखी, भोंयबर आसन बासन कांई नहि! आवी कठण शिलापर केम बेसेछे? आव, आ बिछाना पर बेश.

हरिगीत. (२४)

जंघा चलित पटवाळीमां तुज दृष्टि मुज स्थिर थइ रहे,
उरुयुग्म चलितपटांतवाळुं मारुं तुज दृष्टि हरे;
आसन थइ करभोरू! आ उरु युग्म एवुं माहरुं,
लायक दिसे चिरकाल लगी धरवा जघन स्थल ताहरुं. २७३

(एटलामां कमाड उघाडी कंचुकी गाभरो गाभरो अंदर आवेछे.)

कंचुकी–महाराज, भागी, तमारी भागी!

(सर्वे भय पामी जुवेछे.)

भीमसेने रथनी धजा भागी एम केहेवानो कंचुकीनो भावार्थ छे. तेनो जांघ भागवा साथे सहसा उलटो योग थई गयो छे.

वळी उत्तररामचरितमां (म. न. भा. पृ. १६)

राम–शुं प्रियवचना छाती उपर सूई गईज. (स्नेहपूर्वक निहाळीने)

शिखरिणी. (३७)

गृहे आ छे लक्ष्मी, अमृत तणी नेत्रांजन शळी,
अडतां अंगांग प्रफुल रस रे' चंदन मळी;
धर्यो कंठे बाहु शिशिर मृदु मुक्तासर खरे,
न शुं एनुं वा'लुं? असह्य नव जो स्नेह निवडे. २७४

(प्रतिहारी प्रवेश करेछे.)

प्रतिहारी–देव! आव्यो छे.

राम–अरे कोण!

प्रतिहारी–देवनो सदाय समीप रेहेनार गुह्य सेवक दुर्मुख.

राम–(मनमां) शुद्धांन्तोनेविषे पण फरनार दुर्मुखने में पुरवासियोनो वृत्तान्त जाणवा मोकल्यो हतो.

(जाहेर) आववा दे.

प्रस्तुत वृत्तान्त, चित्रपट जोवानुं हतुं, तेमां सीताने निद्रा आववाथी पडतुं रह्युं, अने बीजो वृत्तान्त चाल्यो.

९ अवस्यन्दित–रसयुक्त भाषणनी बीजी रीतिथी व्याख्या करवी.

जेम, छलितरामनेविषे.

सीता–(पोताना बन्ने पुत्रोने) हे जात! काले सवारमां तमारे बन्नेने अयोध्यामां जवानुं छे. पण त्यां जइने राजाने तमारे विनयथी नमन करवुं.

लव–माता! अमे एना आश्रित होइये एम अमारे वर्त्तवुं शुं?

सीता–ए तमारा पिता छे.

लव–त्यारे शुं रघुपति अमारा पिता थाय?

सीता–(शंका पामीने) ते मात्र तमाराज पिता छे एम नथी, ए तो आखी पृथ्वीना पिता छे.

१० नालिका–प्रहेलिकाने[२] हास्य रसवडेयुक्त करवाथी नालिका बनेछे.

जेम, रत्नावलीमां बीजा अंकमां (जुवो मारुं भा. पृष्ठ ३६)

सुसंगता–सखि! जेने माटे तुं अहिं आवी छे, ते तो तारी पासेज छे.

सागरिका–(इर्ष्यासहित) हुं कोने माटे अहिं आवी छुं?

सुसंगता–(हसीने) अयि अन्यशंकिता! चित्रफलकने माटे. तो ते ले.

सागरिका राजाने माटे आवी छे एवो गूढ अर्थ हास्यरसवडे गुप्त राख्यो.

अथवा मुद्राराक्षसमां प्रथम अंकमां (जुवो के. ह. ध्रु. भा. पृ. ९–१० मुं.)

(एवामां यमपट साथे चाणक्यनो प्रणिधि निपुणक प्रवेश करेछे.)

निपुणक–(गाई रह्या पछी) चाल, आ घरमां जइने यमपट देखाडुं, ने कीर्त्तन करुं. (परिक्रमण करेछे.)

---

१ अंतःपुर, जनानखानुं. २ गुह्य जेमां उत्तर रह्यो होय ते.

शार्ङ्गरव–(निपुणकने घरमां पेशवानुं करतो जोई.) अरे ! क्यां जायछे ? पेश मा घरमां.

निपुणक–केम भाई ! कोनुं घर छे ?

शार्ङ्गरव–सवारना पोहोरनुं नाम जे अमारा उपाध्याय आर्य चाणक्य, तेमनुं छे.

निपुणक–(हास्यपूर्वक) अहो ब्राह्मण ! त्यारे तो ए अमारा धर्मबंधुनुंज घर छे, तेथी जवादे मने; हुं तारा उपाध्यायने जमपट पसारी उपदेश करुं.

शार्ङ्गरव–(क्रोधयुक्त) जा जा मूर्खा ! शुं तुं • अमारा उपाध्यायथीए अधिक धर्म जाणनार ?

निपुणक–भाई ब्राह्मण ! गुस्से ना था ! जो, बधाय बधुं कांई जाणता नथी तेथी कांईक तारा उपाध्याय, ने कांक अम जेवा जाणता हशे.

शार्ङ्गरव–आह मूर्ख ! शुं उपाध्यायनी सर्वज्ञता चोरी लेवानुं करेछे ?

निपुणक–अहो ब्राह्मण ! जो तारा उपाध्याय बधुं जाणेछे, तो केहे, जोइये, कोने चंद्र अण गमतो हशे ?

शार्ङ्गरव–मूर्ख ! ए जाण्येय शुं, अने न जाण्येय शुं ?

निपुणक–भाई ब्राह्मण ! तारा उपाध्याय जोशे, ए जाण्ये शुं ते. तुं आटलुं जाणेछे जे कमलने चंद्र अणगमतो छे. जो जो:—

(गीति.)

पूरण मंडळ मंडित चंद्रविषे अणराग कमल दाखे,
छे एवो तेओनो स्वभाव उलटो स्वरूप सरस पाखे. २७५

चाणक्य–(अंदरथी सांभळी स्वगत) अहो ! चन्द्रगुप्तथी अणराग राखनारा पुरुषोने हुं जाणुंछुं एवा मर्मनुं आ बोलवुं छे.

११ असत्प्रलाप–संबंधविनानुं कथन तथा ग्रहण करे नहि एवा मूर्खप्रति हितवचनकथन.

संबंधविनानुं कथन कह्या छतां, तेने "वाक्यदोष" अपवाद लागु पडे छे. एम कोईने लागशे पण एम नथी. केमके कोई स्वप्नमां बडबडे, किंवा मदथी उन्मत्त थाय, अथवा न्हानुं बालक बोले तेवे प्रसंगे असत्प्रलाप थई जाय ते वाक्यदोष केहेवाय नहि.

जेम शिवना अंग उपरना वासुकी सापनुं मुख पोहोळुं करीने तेना दांत कार्तिकस्वामी गणेछे एक, त्रण, नव, आठ, सात, छ.

विक्रमोर्वशीमां (जुवो मारुं भा० पृ० ८७)

(गीति.)

मुज दयिता दे पाछी, हंसा ! तें गति हरी करी ताल,
चोरीअंश झलातां, आपी देवो पडे सरव माल. २७६

वेणीसंहारनाटकमां (सुखेश्वरशास्त्रीना भा. पृ. ८९) गांधारी अने दुर्योधननो संवाद जुवो. (अथवा ब. म. भा. पृ. ९०) गांधारिये पोताना पुत्र दुर्योधनने बोध कर्यो छे पण तेणे ते मान्यो नथी.

१२ व्याहार–बीजाने अर्थे हास्यजनक तथा लोभकारक वाक्य.

जेम, मालविकाग्निमित्रमां (मारुं भा. पृ. २६)

मालविका–(गाई रह्या पछी जवा मांडेछे.)

विदूषक–भवति ! जरा उभी रहे. तें तारा काममां चूक करी छे. माटे ते-विषे मारे पूछवानुं छे.

गणदास–वत्से ! जरा वार उभी रहे. तने तालीम बराबर मळी छे, एम नक्की थया पछी जा.

एप्रमाणे पृष्ठ ३० मे गणदास मालविकाने लई जायछे, त्यांसुधी मालविकाने जती थोभावी अने पोते चतुराई भरेली भूल काहाडीने मालविकाने हसवुं उत्पन्न कराव्युं. एवां तेनां हास्यजनक तथा राजासंबंधी लोभकारक प्रयोजेलां वाक्य.

१३ मृदव–गुणनो दोष करवो अने दोषनो गुण करवो.

जेम, शाकुन्तलमां, (झवेरीलालकृत भा. पृ. २९)

सेनापति–(राजाने जोईने) शिकारमां अवगुण कहेला छे खरा. पण स्वामीने तो एथी केवल गुण थयो छे. केमके आप तो:–

(मालिनी वृत्त. ५७–५८.)

दर दिवस धनुपनी दोरने ताणवाथी,
कठण बहु थया छो अंगना घासवाथी;
रविकिरण खमो छो, थाक लेशे न लागे,
फर फर करवाथी, रानमां छेक आघे,
कृश कदि थइ काया अंगना मांसत्यागे,
पण कद वधवाथी ते घटारो न लागे;
गिरिउपर फरतो हस्ति जाणे करारे,
त्यम बहु बल भा'ले अंगमां तेज मारे. २७७

एप्रमाणे प्रस्तावनानां अंग पूर्ण थयां.[1]

सूत्रधार प्रस्तावनामां अर्थनो अथवा पात्रनो आक्षेप करीने जायछे. एटले प्रस्तावनानी समाप्ति थायछे. अने त्यारपछी वस्तु अथवा इतिवृत्तनो विस्तार चालेछे.

तेनो नायक अभिगम्य[2]गुणयुक्त, धीर, गंभीर, उदात्त, प्रतापवान्, कीर्त्ति[3]काम, महोत्साह[4], त्रयीत्राता[5], राजा, प्रख्यात[6] वंशनो राजर्षि अथवा दिव्य[7] जोईये.

आवा नायके प्रसिद्ध करेलो अथवा चलावेलो जे वृत्तान्त अथवा वृत्त तेनुं नाम आधिकारिकवृत्त केहेवायछे; तेनी योजना नाटकमां करवी.

जे वृत्तान्त नायकना गुणथी अथवा रसथी विरुद्ध होय तेवानी योजना करवी नहि. जो कदापि अगत्य होय तो नायक तथा रसने अनुसरे ए प्रमाणे फेरफार करीने दाखल करवुं.

जेम उदात्तराघवनाटकमां तेना कर्त्ता मायुराजे, रामे कपट करीने वालीनो वध कर्‍यो छे, ते वृत्तान्त मूकी दीधो छे.

वीरचरितनाटकना कर्त्ता भवभूतिये ए वात दाखल करी छे; पण तेमां फेरफार कर्‍यो छे. ते एवो के रामनों वध करवाने रावणनी उष्केरणीथी वाली आवेछे एटले राम तेने मारी नांखेछे. आवी योजना करवाथी कपट करवानो दोष नायकने लागु पडतो नथी.

---

१ उपरनां उदाहरणो उपरथी जणाशे के, आ मुखनां तेर अंग जे उपर जणाव्यां छैं ते मात्र प्रस्तावनामांज आणवां एम नियम नथी, बीजे स्थाने पण आवे.

२ सत्यवाणी, असंवादकारी एटले जे गुणोमध्ये कोई कांइ पण शंका काहाडी शके नहि, एवा नीतिशास्त्रमां कहेला आभिगामिक आदि गुणयुक्त. ३ कीर्त्तिनी इच्छा करनार. ४ जेना मनमां म्होटो उत्साह वृद्धि पामतो होय ते. ५ ऋग्वेद, यजुर्वेद अने सामवेदनो रक्षण करनार. ६ रामायण अथवा महाभारतादि पुराणमां आवेलो. ७ देव, गंधर्व इत्यादि.

उचित नहि एवा विरोधी रसनो त्याग करीने शुद्ध करेल वस्तुना घटे ते प्रमाणे सूचनीय अने दर्शनीय एवा बे विभाग करीने जेवां जेवां फल उत्पन्न करवानी इच्छा होय ते प्रमाणे अनुसरीने बीज, बिन्दु, पताका, प्रकरी, कार्य एवी पांच अर्थप्रकृति तथा पांच अवस्थाने अनुसरीने पांच प्रकारना ते वस्तुना विभाग करवा. तेमज अर्थप्रकृति अने अवस्थाने जोडवाथी जे पांच संधियो थाय तेना बार, तेर, चौद इत्यादि ६४ संधिना अंगभागनी योजना करवी.

प्रासंगिक इतिवृत्तनुं अंग जे पताका तेमां आधिकारिक इतिवृत्त करतां एक, बे, त्रण के पछी चार संधि ओछा आववा दइने तेनी योजना करवी. अने तेमां संधिनां अंग योजवां ते मुख्य इतिवृत्तने बाधकारक थइ पडे नहि एम यथालाभ योजवां. तेमज प्रासंगिकनुं बीजुं अंग प्रकरीइतिवृत्त छे, ते हरकोई परिपूर्ण संधिमां विस्तार पामे एम करवुं नहि; भावार्थ के, प्रकरीने टुंकामां पतावी देवी.

नीरस वस्तुनो त्याग करीने अपेक्षित शेष वस्तु जणाववानी होय तो विष्कंभक करवो. कदापि ते प्रारंभमांथी रसवाळी वस्तु चालवानी होय तो प्रस्तावना थइ के लागलोज अंकनो प्रारंभ करवो.

अंक—एटले खोळामां घणी वस्तुंओ रही शकेछे ते प्रमाणे नाटकना अंकमां नानाप्रकारना रस, संविधान अने अर्थने आश्रय मळेछे, अथवा तेओनो अंकमां समावेश थायछे. एवा अंकमां रंगभूमिनेविषे प्रत्यक्ष करी बताववानो नायकनो व्यापार चलववो अथवा बिन्दुरूपे अर्थनो उपक्षेप नायकना इतिवृत्त संबंधीनो करवो.

नाटकमां शृंगार अथवा वीर रस मुख्य आणवा जोइये. अने तेने जेम पुष्टि मळे तेम बीजा रस तेना पेटामां योजवा. पण अति

रस जमावतां वस्तुनो संबंध त्रुटक त्रुटक करी नांखवो नहि; तेमज वस्तुना संधि, अंग, उपमा आदि भूषण खूब आणवा जतां रस बुडी जाय तेम थवा देवुं नहि.

दूरमार्गक्रमण, वध, युद्ध, राज्य अथवा देशनो नाश, नगरने घेरो घालवो, भोजन, स्नान, सुरत, शरीरउपर चंदन आदिनो लेप, वस्त्र खेंचवां एटलां वानां अंकमां प्रत्यक्ष करी बतावतां योजवां नहि. पण प्रवेशक आदिवडे करीने सूचववां. साहित्यदर्पणमां विवाह, शाप, मृत्यु, दन्तच्छेद, नखच्छेद, शयन, अधरपानादिनो त्याग पण लख्यो छे.

नायकनो वध प्रवेशक आदिवडे कशाथी पण सूचववो नहि.

देव, पितृकार्य आदि जे आवश्यक छे, तेने विरोध आववा देवो नहि, एटले ते थवामां अडचण नडे एवी रचना आववा देवी नहि.

अंकमां नायक समीप होय एम लाववुं, तथा एक दिवसमां थयेला वृत्तान्तनो योग तेमां आणवो. घणां पात्र योजवां नहि, त्रण के चार योजवां. रंगभूमिमांथी सर्व जता रेहे एवो प्रसंग लावीने अंकनी समाप्ति करवी.

आगळना अंकनो प्रारंभ चाले तेम पताकास्थानक आणवां. अने बीज प्रमाणे अन्ते बिन्दु प्रयोजीने प्रवेशक आदि साधनथी अंक करवा.

नाटकमां ओछामां ओछा पांच अंक करवा, ने वधारेमां वधारे दश करवा.

ए प्रमाणे नाटकनां लक्षण जाणवां.

---

२ प्रकरण.

एमां इतिवृत्त कविकल्पित लोकप्रसिद्ध चरित्र होय तेवानो आश्रय लइने रचवामां आवेछे. धीरप्रशान्त, धर्मकामार्थतत्पर

एवो विप्र, वणिक्, सचिव, पुरोहित, अमात्य, सार्थवाह (व्यापारी—सोदागर) एवा नायकनी योजना करीने अनेक प्रकारनुं तेनुं चरित्र बांधवुं.

उदात्त (धीरोदात्त) नायक आणवो नहि. दिव्य चरित आववा देवुं नहि. राजसंभोग पण जोइये नहि. नायकनी अर्थसिद्धि वच्चे घणां विघ्न आवीने प्राप्त थयेली रचवी.

संधि, प्रवेशक, रस आदि नाटक प्रमाणे योजवां. तेमां शृंगार के वीररसनुं प्राधान्य जोइये.

नायिका कुलस्त्री अथवा गणिका[1] आणवी; अथवा बन्ने आणवी. पण घरसंबंधी विषयमां गणिकानी योजना करवी नहि. ज्यां बन्ने नायिका योजवामां आवे तेमां घर संबंधी काममां कुलस्त्री योजवी. अने बाह्य काममां वेश्या[2] योजवी. चोर, जुगारी, धूर्त्त इत्यादि बीजां पात्र पण योजवां.

मृच्छकटिकमां विप्र नायक छे, ने नायिका उभय छे. (कुलस्त्री ने गणिका) मालतीमाधवमां अमात्य नायक छे अने कुलस्त्री नायिका छे. पुष्पदूषितकमां वणिक् नायक अने कुलस्त्री नायिका छे. रंगदत्त अथवा तरंगदत्तमां वेश्या नायिका छे.

---

३ भाण.

एमां धूर्त्तचरित्र आणवुं अने तेमां नानाप्रकारनी सुखदुःखादि अवस्था योजवी. तेनो मात्र एक अंक करवो. तेमां निपुण पंडित अथवा विट नायक योजवो. तेनी पासे रंगस्थानमां प्रवेश करावी ते धूर्त्तनुं चरित्र तेणे पोते अनुभवेलुं अथवा बीजाए अनुभवेलुं प्रकाश करावतुं. तेमां संबोधन, उक्ति, प्रत्युक्ति आकाश भा-

१ गणिका ए वेश्यानो भेद छे. ते रूप, शील, गुणवंती होवी जोइये. २ वेश एटले मूल आपवाथी जे प्राप्त थाय ते.

षितवडे कराववी. शौर्य सौभाग्यना वर्णनथी वीर तथा शृंगार रस जमाववो. अने बहुधा भारतीवृत्तिनुं प्राधान्य योजवुं एटले कैशिकी पण आवे, तेनुं इतिवृत्त कविकल्पित करवुं, तथा तेमां मुख अने निर्वहण ए संधियो आणवी, तथा लास्यनां दश अंग योजवां.

जेमके, मुकुन्दानन्द, लीलामधुकर.

---

४ प्रहसन.

आना त्रण प्रकार[१] छे.

१ शुद्ध. [२] २ विकृत. ३ संकर.

वस्तु, संधि, संध्यंग अने लास्य आदि भाण प्रमाणे योजवां. पण आरभटी वृत्ति अने विष्कंभक तथा प्रवेशक योजवा नहि. मुख्यत्वे हास्यरस आणवो. वीथीनां तेर अंग आवे अथवा[३] ना आवे.

१ शुद्ध—सन्यासी, तपस्वी, पाखंडी (शाक्य) नायक छेक भोळो अथवा ब्राह्मणवृत्तिवाळो विप्र नायक योजवो अने चेट, चेटी, विट जेमां नीच पात्र आवे तथा चेष्टा, वेश, भाषा जेमां बदल्या विनानी जेनी जेवी घटे तेवी शुद्ध होय तेमज हास्य भरेलां वचन जेमां होय ते. जेमके कंदर्पकेलीप्रहसन.

२ विकृत—षण्ढ (नपुंसक) कंचुकी अने तापस, कामुक (कामी) आदिनो वेश धारण करीने तेना जेवी भाषा बोले एवानो प्रवेश जेमां थाय छे ते.

३ संकर—नायक धूर्त्त आववो जोइये, वीथी अंग वधारे तथा ते जेमां भेळशेळ थइ गयेलां होय ते संकर अथवा मिश्र.

जेमके धूर्त्तचरित.

---

१ पृष्ट ३ जुवो. अने संकीर्णमां विकृतनां लक्षणनो घणुं करीने समावेश थइ जायछे. २ भरत बे प्रकारना केहे छे. १ शुद्ध २ संकीर्ण. ३ भरतने मते.

५ डिम.

इतिवृत्त भारत, इतिहास आदिनुं प्रसिद्ध जोइये. कैशिकीवृत्ति-विना बाकीनी त्रणे वृत्तिओ आववी जोइये. हास्य शृंगार सहित नायक प्रख्यात अने उदात्त उपलक्षणयुक्त देव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस, नाग, भूत, प्रेत, पिशाचादि उद्धत घणामां घणा सोळ जोइये. तेमां रौद्ररस प्रधान जोइये. बाकी अंगरस वीर, बीभत्स, अद्भुत, करुण, भयानक आणवा. माया, इन्द्रजाल, संग्राम, क्रोध तथा महाभ्रान्तियुक्त चेष्टा आववी जोइये. चंद्र, सूर्यनां ग्रहण, गाजवीज, तारा खरवा, बाहुयुद्ध आववां जोइये. तेमां चार अंक योजवा, अने मुख, प्रतिमुख, गर्भ अने निर्वहण एवा चार संधियो योजवा. बाकीनुं प्रस्तावना आदि नाटक प्रमाणे.

जेम, त्रिपुरदाह ए डिम छे.

---

६ व्यायोग.

इतिवृत्त प्रसिद्ध जोइये. नायक राजर्षि अथवा दिव्य, धीरोद्धत, वीर जोइये. पात्रमां स्त्रियो घणी थोडी आणवी. अने नरपात्र घणां आववां जोइये. गर्भ, विमर्ष ए बे संधियो आववा देवी नहि. एमां लडाईनो प्रसंग जोइये. पण ते स्त्रीनिमित्त होवो जोइये नहि. अंक एक रचवो. कैशिकीवृत्तिरहित जोइये. एटले हास, शृंगार अने शांत रस मुख्य जोइये नहि. बाकीना डिम प्रमाणे रस योजवा. तेमां मात्र एकज दिवसनुं चरित्र योजवुं. घणा पुरुषो जेमां व्यापारयुक्त थायछे ते व्यायोग.

जेम, परशुरामना बाप जमदग्निनो सहस्रार्जुनना पुत्रे वध कर्यो, तेना कोपथी तेणे ते पुत्रने मार्यो ए संग्राम स्त्रीविना बीजा निमित्तथी थयो.

जेम, सौगंधिकाहरण.

७ समवकार.

सारी रीते अर्थविस्तार जेमां पामतो जायछे ते. इतिवृत्त देव के दैत्यनुं प्रसिद्ध जोइये. नायक देव, दानव, आदि बार जोइये. ते धीरोदात्त अने विख्यात होवा जोइये. अने प्रत्येकने जुदी जुदी फलप्राप्ति होवी जोइये. जेम, समुद्रमथनमां फलभाग जुदा जुदा मळ्या छे. (कृष्णने लक्ष्मीनी प्राप्ति थइ छे; इन्द्रने रत्न; देवने अमृत; अने दैत्यने मारामारनो लाभ थयो)–तेम तेमां वीररस प्रधान जोइये अने मंद मंद कैशिकीवृत्ति आणवी. एमां आमुख नाटक प्रमाणे जोइये. बिन्दु अने प्रवेशकनी योजना करवी नहि. यथालाभ वीथीनां तेर अंगनी योजना करवी. विमर्षरहित संधिनी योजना करवी. अंक त्रण रचवा. पेहेला अंकमां बे संधियो योजवा, अने बाकीना एकेकमां अकेको योजवो. गायत्री, उष्णिक् एवा विविध प्रकारना छंद रचवा.

पेहेला अंकमां बार नाडीना वृत्तान्तनी रचना आणवी. बीजा अंकमां चार नाडीनी अने त्रीजा अंकमां बे नाडीनी योजवी.

त्रण प्रकारनां कपट, त्रण शृंगार अने त्रण विद्रवनी जाति छे तेमांथी प्रत्येक अंकमां एक कपट, एक शृंगार अने एक विद्रव ए प्रमाणे अनुक्रमे योजवां.

कपट–त्रण प्रकारनां छे. १ स्वाभाविक. २ दैवज. ३ कृत्रिम.

शृंगार–त्रण प्रकारना छे. १ धर्मशृंगार (जेमां शास्त्रनो बाध आवे नहि एवो) २ अर्थशृंगार. (द्रव्यलाभार्थ) ३ कामशृंगार. (कामलाभार्थ.)

---

१ सम् + अव + कृ तेनो **कार** थतां = समवकार. २ साहित्यदर्पणमां त्रण नाडी (घडी) लखी छे.

विद्रव–त्रण प्रकारना छेः–

१ **चेतनकृत**–नगरने घेरो घालवाथी अथवा शत्रु साथे युद्ध थवाथी थयेल दोडमदोडा.

२ **अचेतनकृत**–जेम के जल, वायु अथवा अग्नि लागवाथी तेना भये करीने थयेली दोडमदोडा.

३ **चेतनाचेतनकृत**–हाथी इत्यादिक छूटवाथी दोडमदोडा थाय ते.

जेम, समुद्रमथन ए समवकार छे.

८ वीथी.

एमां एक अंक योजवो. अने उत्तम, अधम के मध्यम प्रकृतिवाळा एक अथवा बे पात्रनी योजना करवी. भाण प्रमाणे संधिनां अंग योजवां. तथा मुख अने निर्वहण संधिमां अर्थप्रकृति बधी आवी जवी जोइये. अने कैशिकीवृत्ति आणवी तेमां मुख्य रस शृंगार आणवो. अने तेने पुष्टिदायक बीजा पण योजवा. आकाश भाषितथी उत्तर प्रत्युत्तर रचवा. प्रस्तावनामां कहेलां उद्घात्यक आदि तेर अंग योजवां.

९ अंक.

एमां एक अंक आवेछे. तेने उत्सृष्टिकाङ्क केहेछे. तेमां प्रख्यात इतिवृत्त अथवा कोइ वार अप्रख्यात पण आवेछे. ते कविए बुद्धिवडे करीने विस्तारवो. स्थायी रस करुण आणवो. तेना नायको प्राकृत नर जोइये. दिव्यपुरुष जोइये नहि. बहु स्त्रियोनो विलाप तेमां आणवो. तेमां केद करवुं, उद्धतपणुं, प्रहार एटले मारामार आणवी नहि. पण वाणीयुद्ध आववुं जोइये. वैराग्ययुक्त भाषा योजवी. एमां भाणप्रमाणे मुख अने निर्वहणसंधि अने कांइक कैशिकीवृत्ति अने भारतीवृत्ति तथा दश लास्य अंग आणवां.

१० ईहामृग.

मृग एटले हरिण सरखी दुर्लभ स्त्रीनी ईहा एटले इच्छा करवी ते ईहामृग एमां मिश्र इतिवृत्त जोइये. चार अंक योजवा. मुख, प्रतिमुख अने निर्वहण ए त्रण संधिओ आणवा. नायक अने प्रतिनायक दिव्य अथवा मनुष्य योजवा, पण ख्यात अने धीरोद्धत आणवा.

प्रतिनायक एनाथी उतरतो अयोग्य आचरण करनार योजवो. अने दिव्य स्त्रीनी तेना उपर प्रीति न छतां तेने चोरीने लई जवानी इच्छा करनार योजवो. शृंगारनो आभास कहिं कहिं जणाववो. नायक प्रतिनायक मळीने पताकानायक दश उद्धत योजवा. ते दिव्य के मनुष्य जातिमांथी गमे ते आणवा. युद्ध प्रसंग ठीक जमावीने पछी कांइ निमित्तथी तेनो अंत आणवो. महाजननो वध थवो प्राप्त थयो छतां ते करी बताववो नहि. केटलाकनो एवो अभिप्राय छे के ईहामृगमां एक अंक योजवो. तेनो देवनायक करवो. अने दिव्य स्त्रीने माटे युद्ध थयेलुं आणवुं. अने केटलाकनो एवो अभिप्राय छे के छ नायक योजवा. जेम, कुसुमशेखर.

अढार उपरूपक.

१ नाटिका.

ए उपरूपक माहेलो भेद छे. पण नाटक तथा प्रकरणना मिश्रणथी बनेछे माटे ते मुख्य छे तेथी ते विषे अत्र प्रथम कथन करवामां आवेछे.

नायिका योजवी ते मुग्धा, दिव्या अने अतिमनोहरा योजवी. अने ते अंतःपुरसाथे संबंध धरावनारी तथा तेना गुणश्रवण के दर्शनथी नायकनी तेना उपर उत्तरोत्तर वधती प्रीति वर्णववी जोइये. तथा देवीथी बीहीतो एवो नायक योजवो.

कवि कल्पित ईतिवृत्त, नायक प्रख्यात धीरललित एवो राजा जोइये. तेना अंक चार योजवा. तेमां नायिकानुं प्राधान्य विशेष होवाने लीधे तेने नामे नाटिकानुं नाम पाडवुं.

नविन प्रीति करनारी एवी राजवंशनी नायिका योजवी. तेने विषे नायकनो प्रेम थतां तेना मनमां पोतानी देवीनी बीक रेहेवी जोइये. ए देवी ज्येष्टा, प्रगल्भा अने राजवंशनी होवी जोइये. ने तेने डगले डगले मानवंती करवी. अने नायक नायिकानो संबंध तेने स्वाधीन योजवो जोइये.

एमां कैशिकीवृत्ति आणवानी छे. माटे शृंगाररसनुं प्राधान्य जोइये. संधि आवे एटला आणवा; पण विमर्षसंधि विशेष आववा देवो नहि.

जेम, रत्नावली, विद्धशालभंजिका, प्रियदर्शिका, इत्यादि.

२ त्रोटक.

पांच, सात, आठ के नव अंक होवा जोइये. दिव्यादिव्य एटले कांईक देवांशी अने कांईक मनुष्यांशी नायक जोइये. प्रत्येक अंकमां विदूषक आववो जोइये. शृंगाररस प्रधान जोइये. बाकीनी सर्व सामग्री नाटक प्रमाणे आणवी जोइये.

पांच अंकनुं विक्रमोर्वशी. सात अंकनुं स्तंभितरंभ.

३ गोष्ठी.

एमां प्राकृत एटले सामान्य बुद्धिना नव अथवा दश पुरुष अने पांच अथवा छ स्त्रियो आणवी. रचनामां उदात्त वचन आववा देवां नहि. कैशिकीवृत्ति आणवी. गर्भ अने विमर्ष वर्ज्य करतां बाकीना बधा संधियो यथालाभ योजवा. त्रण प्रकारना शृंगारमांथी कामशृंगार योजवो. आ बधी रचना एकज अंकमां करवी.

---

१ ए प्रकरणनो भाग. २ नायक इत्यादि बीजां लक्षण नाटकनां छे.

जेमके, रैवतमदनिका.

४ सट्टक.

सर्वे रचना प्राकृत भाषामां रचवी. तेमां प्रवेशक के विष्कंभक रचवा नहि. अद्भुत रस घणो आणवो. एमां अंकने स्थाने जवनिका नाम लखवुं. ते अने बीजी सर्व सामग्री नाटिका प्रमाणे आणवी.

जेमके, कर्पूरमंजरी.

५ नाट्य रासक.

एमां एकज अंक योजवो, ताल, लयनी रचना बहु आणवी. धीरोदात्त नायक आणवो. अने तेवो पीठमर्द उपनायक लाववो. शृंगारसहित हास्य रस मुख्यत्वे आणवो. नायिका वासकसज्जा आणवी. मुख अने निर्वहण संधि योजवा. पण केटलाक केहेछे के प्रतिमुख वर्ज्य करतां बधा संधि योजवा. लास्यनां दशे अंग आणवां.

बे संधिवाळी रचनानी **नर्मवती** छे. चार संधिवाळी **विलासवती** छे.

६ प्रस्थान.

एमां दास नायक बनाववो. अने हीन नीच जातिनो उपनायक आणवो. दासीने नायिका बनाववी. तथा कैशिकी अने भारतीवृत्ति आणवी. तेमज सुरापाननो प्रसंग आणीने उद्दिष्ट[1] अर्थनी समाप्ति करी देवी. लय अने तालनो जेमां विलास आवे एवा बे अंकनी रचना करवी. जेमके शृंगारतिलक.

७ उल्लाप्य.

एमां धीरोदात्त नायक आणवो. वृत्तान्त दिव्य रचवो. एक

१ प्रस्थानमां जे उद्देश राखेलो होय ते.

अंकमां रचना करवी. शिल्पक नामनुं उपरूपक छे, तेनां सत्ता-वीश अंग आमां योजवां. हास्य, शृंगार अने करुण रस योजवा. युद्ध घणां आणवां. त्रिपदनां गायनो घणां रचवां. नायिका चार योजवी. केटलाकनो एवो अभिप्राय छे के एना त्रण अंक रचवा.

जेमके, देवीमहादेव.

८ काव्य.

एमां एक अंक रचवो. अने आरभटी विनानी वृत्तिओ आणवी. हास्य रस मुख्यत्वे आणवो, पण तेमां शृंगारनी सूचना भाषणथी आणवी. खंड, मात्रा अने द्विपदिका तथा भग्न ताल एवा जे गीतना भेद छे ते एमां आणवा. ते साथे वळी वर्ण, मात्रा अने छड्डलिका नामना छंद पण रचवा. नेता स्त्री जोइये. अने ते उदात्त एटले प्रगल्भा आणवी. मुख, प्रतिमुख अने उपसंहृति संधियो रचवा.

जेमके, यादवोदय.

९ प्रेङ्खण.

एमां नीच नायक कल्पवो. सूत्रधार आणवो नहि. अंक एकज रचवो. विष्कंभक अने प्रवेशक आणवाज नहि. नियुद्ध अने संफेट जे भारतीवृत्तिनां अंग जणाववामां आव्यां छे ते आमां आणवां. अने सर्ववृत्ति आणी देवी. नान्दी तथा प्ररोचना (आमुख) नेपथ्यमां गवाय.

जेमके, वालीवध.

१० रासक.

एमां पांच पात्र योजवां. अने मुख तथा निर्वहणसंधि आणवा. भाषा विभाषा बहु आणवी. भारती अने कैशिकीवृत्ति आणवी. रचना एक अंकनी करवी. तेमां सूत्रधार आणवो नहि.

वीथीनां तेर अंग कथवामां आव्यां छे ते आमां योजवां. वळी कळाओथी ते युक्त करवुं. श्लेषयुक्त नान्दी रचवी. नायक मूर्ख होय अने नायिका ख्यात होय एवी रचना आणवी. उत्तरोत्तर उदात्त भाववाळी रचना रचवी. केटलाकनो एवो अभिप्राय छे के प्रतिमुखसंधि पण योजवो.

जेमके, मेनकाहित.

११ संलापक.

एमां त्रण अथवा चार अंक योजवा. नायक पाखंडी आणवो. शृंगार अने करुणरस विना बाकीना आणवा. रचनामां नगरनो घेरो, छल, युद्ध अने विद्रव (दोडमदोडा) आवे एम करवुं. भारती अने कैशिकीवृत्ति आणवी नहि.

जेमके, मायाकापालिक.

१२ श्रीगदित[1].

इतिवृत्त प्रख्यात जोइये. तेनी रचना एक अंकमां करवी. तथा प्रख्यात अने धीरोदात्त नायक आणवो. अने नायिका पण प्रसिद्ध आणवी. गर्भ अने विमर्षसंधि आणवा नहि. बहु प्रकारे भारतीवृत्ति आणवी. अने श्री एवा शब्दे युक्त भाषण रचवां.

जेमके, क्रीडारसातल.

केटलाकनो एवो अभिप्राय छे के जेमां श्री एटले लक्ष्मी बेशीने ज्यां कांईक गायन करे अथवा बोले तथा जेमां प्रायः भारतीवृत्तिवाळो एक अंक होय तेनुं नाम श्रीगदित.

१३ शिल्पक.

एमां चार अंक रचवा. तेमज वृत्तियो पण चार योजवी. शान्त अने हास्यरस विना बाकीना रसमांथी गमे ते मुख्य आणवो.

१ श्री शब्दे युक्त छे कथन जेमां.

एमां स्मशान, शब आदिनुं वर्णन आववुं जोइये. तथा नीच जातिनो एक उपनायक आणवो. शिल्पकनां नीचे प्रमाणे २७ अंग आणवां:—

१ आशंसा (आशा)
२ तर्क.
३ संदेह.
४ ताप.
५ उद्वेग.
६ प्रसक्ति. (आसक्ति)
७ प्रयत्न.
८. ग्रथन.
९ उत्कंठा.
१० अवहित्था. (आकार गोपन)
११ प्रतिपत्ति. (पत्तो)
१२ विलास.
१३ आलस्य.
१४ वाम्य. (वमन)
१५ प्रहर्ष.
१६ अश्लील.[1] (काव्य दोष छे)
१७ मूढता.
१८ साधनानुगम.
१९ उच्छ्वास. (जोसथी श्वासोच्छ्वास लेवो)
२० विस्मय.
२१ प्राप्ति.
२२ लाभ.
२३ विस्मृति.
२४ संफेट. (रोषनुं भाषण)
२५ वैशारद्य. (निपुणता)
२६ प्रबोधन. (शिखामण)
२७ चमत्कृति.

एना अर्थ स्पष्ट छे. माटे लक्षण बतावावामां आव्यां नथी. जेम, कनकावतीमाधव.

१४ विलासिका.

एमां एक अंकनी रचना रचवी. अने शृंगार घणो आणवो. तथा लास्यनां दशे अंग आणवां. विदूषक, विट अने पीठमर्द

१ व्रीडा, जुगुप्सा अने अमंगल व्यंजक ते. जेम, **चलंडामरचेष्टितः** एमांथी च काढाडी नांखतां जुगुप्सा उपजे छे.